

હિંદનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ

(રાજ્યબંધારણ સાથે)

લેખક:

મગનલાલ લક્ષ્મીદાસ પટેલ

પ્રકાશક:

ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર

રીઝીરોડ—મુમ્બઈ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૪૯-૫ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ શિદ્ધનો અંપૂર્ણ ઈતિહાસ

વિષય મીઠા : ૬૪૩ : ૯૨ : ૧.૯૧૨

હિંદનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ

(ગુજરાતી પાંચમા, છઠ્ઠા, સાતમા ધોરણમાં
તથા છોકરા અને કન્યાઓની ફાઇનલ
પરીક્ષામાં સંપૂર્ણ ઉપયોગી)

લેખક

મગનલાલ લક્ષ્મીદાસ પટેલ

પ્રકાશક

ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર

રીઝીરોડ—અમદાવાદ

મૂલ્ય ૦-૧૧-૦

: પ્રકાશક :
ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર
રીઝીરોડ-અમદાવાદ

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

આવૃત્તિ ૧ : સં. ૧૯૮૪
(સર્વ હક્ક સ્વાધીન)

મુદ્રક:
પટેલ હરીભાઈ દલપતરામ
મુદ્રણસ્થાન:
અન્બોદય પ્રિ. પ્રેસ.
શાહપુર : વનમાળીવાંકાનીચોળ
અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના

પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી લાંબા વખતની ઇચ્છા આજે પૂર્ણ થતાં મને આનંદ થાય છે.

શાઈનક્ષ શિક્ષિકા લખતી વખતે જ જુદી જુદી જગ્યાએથી આવું એક પુસ્તક લખવાની સૂચનાઓ થઈ હતી અને શિક્ષિકા લખી રહ્યા પછી તો ફરજ પણ પડી, છતાં આ પુસ્તકને કયા સ્વરૂપમાં રજુ કરવું એ નક્કી થઈ શક્યું નહિ. છેવટે શાસ્ત્રીય રચના કરવાનું નક્કી થયું. મેટ્રીકમાં ઇતિહાસના ઉત્તરો માતૃભાષામાં આપી શકાય એવી યોજના થવાથી ઘણા સમર્થ ગણાતા લેખકોએ આ દિશામાં ઝંપલાવ્યું એટલે એ વિચાર બદલીને બધાં વાજત્રો ભેગો કરી આ પીપુડીનો સ્વર આ રીતે પૂર્યો છે. તે બસરો લાગે છે કે બંધ બેસે છે એનો નિર્ણય એનો ઉપયોગ કરનારજ આપશે.

થોડાંક વર્ષોથી આપણી પરીક્ષાઓની પદ્ધતિમાં તથા ઇતિહાસ તરફની દૃષ્ટિમાં ફેરફાર થયો છે. છતાં શીખનારાંની મુશ્કેલીઓ ટળી નથી. તેથી એ બંને બાબતો ધ્યાનમાં રાખીને આ પુસ્તકની રચના કરી છે. અને તેના નામ પ્રમાણે સંપૂર્ણ કરવા બનતી કાળજી રાખી છે. અને જુદી જુદી વ્યક્તિઓના જુદી જુદી દૃષ્ટિના અભિપ્રાયો પણ લીધા છે. તેથી આ પુસ્તક દ્વારા શીખનારાંને જોઈતી મદદ મળી રહેશે.

આ જાતનાં પુસ્તકોમાં પ્રશ્નો, વંશાવળીઓ, જીવનચરિત્રો, ખનાવોની યાદી, વગેરે હકીકત તારવીને આપવામાં આવે છે તેથી તે આજુ રાખી છે અને રાજ્યવહીવટની હકીકત પણ આપી છે. છતાં ખોટું લંબાણ થવા દીધું નથી. એથી આનો ઉપયોગ કરનારને જુદી નોંઠ કરવાની જરૂર રહેશે નહિ.

કન્યાઓને ખાસ ઉપયોગી એવા સ્ત્રીરત્નોનાં ચરિત્રો, સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અને તેમની કાષ્ઠનલના પ્રશ્નો પણ આપ્યા છે. એટલે ઉપયોગ, રચના અને ભાષાની દૃષ્ટિએ આ પુસ્તક વધારે સફળ થશે એવી માન્યતા છે.

છેવટે આ પુસ્તકની રચના માટે જુદા જુદા ઇતિહાસોનાં, લેખોનાં તેમજ બીજા જે જે સામગ્રીનો ઉપયોગ કર્યો છે તેનાં રચનારાનો આભાર માની વિદ્યાર્થી આલમ તરફથી સફળતાની આશા રાખી અટકું છું.

અણ્ણવાદ આસો
વાદ ૪ ગુરુવાર
સં. ૧૯૮૪

}

મગનલાલ લક્ષ્મીદાસ પટેલ

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૦	૮	પાંડવોના	કૌરવોના
૩૫	૨૧	‘ વાણી ’ પછી	સત્યકર્મ ઉમેરે.
૪૪	૧૭	૩૩૨	૨૩૨
૬૧	૨૧	‘ મઠોના ’ પછી	‘ આચાર્યો ’ ઉમેરે.
૮૩	૬	૧૧૭૦	૧૧૮૦
૧૦૧	૨	૧૩૮૮	૧૪૧૪
૧૨૭	૩	૧૫૭૬	૧૫૭૬
૧૨૭	૮	૧૫૭૬	૧૫૮૬
૧૩૦	છેલ્લી.	‘ જ્ઞાન્યું પછી ’ ‘ પશુ તે કાર્યો અને ’ ઉમેરે.	
૧૩૧	૨૩	૧૪૧૭	૧૬૧૭
૧૩૨	૧૭	૧૬૧૨	૧૬૧૫
૧૩૮	૭	૧૭૧૭	૧૭૦૭
૧૩૯	૧૧	૧૩૧૩	૧૭૧૩
૧૪૪	૧૮	માલવી	માલવી
૧૪૬	૧૬	૧૭૪૪	૧૭૪૮
૧૫૦	૭	૧૮૦૭	૧૮૩૭
૧૫૦	૧૪	—૨૦	—૨૦
૧૫૧	૮	દાબાડે	દાબાડે
૧૫૧	૧૭	સાંળી.	સાંળી
૧૫૬	૫	૧૮૧૧	૧૮૦૦
૧૫૬	૧૬	૧૮૧૧	૧૮૧૮

૧૫૭	૨	૧૮૧૨	૧૮૦૨
૧૬૫	૯	પૌત્ર	ભત્રીજો
૧૬૬	૧૧	૧૭૫૦	૧૭૫૨
૧૬૭	૪	—૬૦	—૬૧
૧૬૭	૧૩	૧૭૬૧	૧૭૬૦
૧૬૮	૧૬	૧૭૬૦	૧૭૬૧
૧૭૫	૯	—૫૮	—૮૫
૧૭૬	૧૦-૧૨	રૂ	ટૂ
૧૮૧	છેલ્લી	૧૮૭૬	૧૮૫૮
૧૯૭	૧૦	ચાંદાણુ	ચાંદાણુ
૨૦૩	૧૯	સોપા-	સોપા-
૨૧૪	૨	—૭૯	—૬૯
૨૪૫	૧૦	ટેકર	રેકર
૨૫૩	૯	૧૭૦૮	૧૭૦૭
૨૫૩	૧૩	૧૭૦૮	૧૭૦૨

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ	વિષય.	પૃષ્ઠ.
ઉપોદ્ધાત	૧	વિભાગ-૨	
વિભાગ-૧			
દેશનું હાલનું સ્વરૂપ ...	૩	હજરત મહંમદ પેગંબર સાહેબ ૭૦	
હિંદુસ્તાનના મૂળ વતનીઓ	૫	મહમુદગઝીની ...	૭૫
આર્યો ને વેદનો સમય ...	૭	મહમુદઘોરી ...	૮૧
રામાયણ ને મહાભારત...	૧૫	મુલામવંશ ...	૮૭
રામાયણ-મહાભારતનાં પાત્રો	૨૫	ખીલજીવંશ ...	૯૪
આર્યમંથ્રો ને સ્થિતિ ...	૩૧	તખલખવંશ ...	૧૦૧
પ્રાચીન આર્ય રાજ્યો ...	૩૨	સૈયદ ને લોદીવંશ ...	૧૦૬
બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મો ...	૩૩	પઠાણ સમયનાં રાજ્યો...	૧૦૮
મગધનું મહારાજ્ય ...	૩૯	પઠાણ સમયની દેશસ્થિતિ	૧૧૩
મેગેસ્થિનીસનું વર્ણન ...	૪૨	બાબર ...	૧૧૭
અશોક ...	૪૪	હુમાયુ ...	૧૧૮
કનિષ્ક ...	૪૯	શેરશાહ ...	૧૧૯
વિક્રમાદિત્ય ...	૫૨	મહાન અકબર ...	૧૨૩
શહિયાનનું વર્ણન ...	૫૩	રાણા પ્રતાપ ...	૧૨૫
હર્ષવર્ધન ...	૫૫	જહાંગીર ...	૧૩૦
હુએનસાંગનું વર્ણન ...	૫૮	શાહજહાં ...	૧૩૩
નવા બાહ્ય ધર્મના સ્થાપકો	૬૧	ઔરંગઝેબ ...	૧૩૫
રજપૂત રાજ્યો ...	૬૪	મોગલાધીની આબર ...	૧૩૮

વિષય.

પૃષ્ઠ. વિષય.

પૃષ્ઠ.

વિભાગ-૩

વિભાગ-૫

મહારાણી વિક્ટોરીઆનો

શિવાજી	૧૪૪	અમલ	૨૧૩
શિવાજી પછીના મરાઠા રાજા	૧૪૭	શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડ	૨૧૯
પેશ્વા	૧૫૦	સાંપ્રત સમય	૨૨૨
પેશ્વાદનો અંત	૧૫૩	હિંદુ રાજ્ય બંધારણ.	૨૨૮

વિભાગ-૪

યુરોપ અને હિંદ વચ્ચે શરૂ-		પ્રખ્યાત લઘાઇઓ	૨૬૦
આતનો વેપાર	૧૫૯	વિગ્રહો	૨૬૧
અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ	૧૬૩	તહનામાં	૨૬૩
ગંગાનામાં અંગ્રેજ રાજ્ય ...	૧૬૮	કંપનીને મળેલા પટા	૨૬૪
વોરનહેસ્ટીંગ્સ	૧૭૫	મુકાબલા	૨૬૫
કોર્નવાલીસ	૧૮૨	જીવનચરિત્રો	૨૬૭
માર્કિયસ વેલેસ્લી	૧૮૫	પરદેશી સ્વારીઓ	૨૭૦
લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સ	૧૯૩	પરદેશીઓના હેવાલો ...	૨૭૦
વિલિયમ બેન્ટિન્ક	૧૯૮	પરીક્ષક પ્રમોનોના ઉત્તરો ...	૨૭૧
ડેલહાઉસી	૨૦૪	છોકરાઓની કાષ્ઠનલના પ્રમોનો	૨૮૧
કેર્નિંગ	૨૦૭	કન્યાઓની કાષ્ઠનલના પ્રમોનો	૨૮૫

ઉપોદ્ધાત.

ઇતિહાસ એટલે શું ?—જે બની ગયું હોય તેનું ખરેખરે યથાર્થ વર્ણન એટલે ઇતિહાસ.

હિપરની વ્યાખ્યા મુજબ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ જાણવા માટે દેશની હાલની સ્થિતિ શી રીતે થઈ તેનો વિગતવાર અભ્યાસ કરવો જોઈએ. સાચી હકીકતો મેળવવા માટે આપણે જુના વખતના લખનારાઓ હિપર આધાર રાખવો પડે છે. પરંતુ આપણા દેશમાં ઇતિહાસ લખવાનો રિવાજ મુસલમાનો આવ્યા ત્યાં સુધી નહોતો, તેથી કરીને તે પહેલાંની હકીકત ખીજાં માધનોથી મેળવવી પડે છે. ખરૂં જોતાં ઇતિહાસના લેખકો પ્રમાણિક હોવા જોઈએ પણ એવા થોડાજ માણસો મળી આવે છે. તેથી કરીને આપણા દેશના ઇતિહાસ વિષે હજી સુધી ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી, છતાં હાલમાં જે હકીકત ઇતિહાસમાં આપવામાં આવે છે; તે મુજબ આપણા દેશના ઇતિહાસના નીચે મુજબ ભાગ કરી શકાય.

- ૧ પ્રાચીન એટલે મુસલમાનોનું રાજ્ય થયું ત્યાં સુધીનો ભાગ.
- ૨ મુસલમાની સમયનો એટલે કે મરાઠાઓના ઉદય સુધીનો ભાગ.
- ૩ મરાઠા અને પેશ્વાના સમયનો ભાગ.
- ૪ યુરોપીયન પ્રજાઓ આવી સ્થાયી મહારાણી વિક્ટોરીઆએ રાજ્ય લીધું ત્યાં સુધીનો ભાગ.
- ૫ મહારાણી વિક્ટોરીઆના અમલથી માંડીને આજ દિન સુધીનો ભાગ.

ઇતિહાસ શીખવાની જરૂર—(૧) આપણા દેશની હાલની સ્થિતિ ક્યાં કારણોથી થઈ? પૂર્વે આપણી સ્થિતિ કેવી હતી? વચ્ચેના કાળમાં આપણી સ્થિતિ ક્યાં કારણોથી કેવી હતી? અને ભવિષ્યમાં

આપણી સ્થિતિ કેવી થશે ? આ બાબતો આપણે ઇતિહાસથી જાણી શકીએ છીએ. (૨) વળી ઇતિહાસમાંની હકીકત પરથી અમુક પ્રશ્ન કે અમુક વ્યક્તિની ચડતી પડતી શાથી થાય છે, તે જાણી શકાય છે અને તેથી કરીને આપણી તર્કશક્તિ ખીસે છે. (૩) આપણને આપણી પૂર્વની સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે તેથી કરીને હાલની સ્થિતિનાં કારણ તપાસીને પૂર્વના જેવી ગૌરવભરી સ્થિતિ કેમ પ્રાપ્ત થાય તે જાણી શકાય છે. (૪) વ્યક્તિઓના ઇતિહાસથી ચારિત્ર્યનું અંધારણુ આંધવામાં મદદ મળે છે. (૫) હુંકામાં ઇતિહાસના અભ્યાસથી માણસ સાચો માણસ બને છે.

આપણા દેશનો ઇતિહાસ શીખવામાં રાખવાની દૃષ્ટિ-
એકની એક બાબત જુદી જુદી નજરે જોનારને જુદી જુદી જણાય છે, એ આપણે ‘હાલની બે બાબત’ની વાતથી જાણીએ છીએ. આપણા દેશના ઇતિહાસથી ધણા માણસો એ બતાવવા માગે છે કે અહીંના વતનીઓ ઉપર બહારથી આવનારાઓ હંમેશાં છત મેળવતા આવ્યા છે. તેથી આ દેશની પ્રજા હંમેશાં પરાધીન પ્રજા રહેવાને સરજાયેલી છે. આ બાબત કેટલે અંશે સાચી છે તેવી દૃષ્ટિ રાખી ઇતિહાસ શીખવામાં આવે તોજ આપણને તેનો ખરો લાભ મળે. કયા કયા પરદેશીઓ કેવા કેવા સમયમાં અહીં આવ્યા ને કઈ કઈ રીતે ફાવી શક્યા ? આ બાબતમાં અહીંના વતનીઓની ભૂલ છે કે પ્રમાણિકપણું છે ? આ બધી બાબતો આપણે નજર આગળ રાખીને આપણો ઇતિહાસ શીખવાનો છે, જેથી આપણે જાણીએ કે આપણામાં ગુણ-દોષ કયા છે.

હિંદુસ્તાનનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ.

પ્રકરણ ૧

દેશનું હાલનું સ્વરૂપ

નામ—હાલ જે દેશને હિંદુસ્તાનના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તેનું પ્રાચીન નામ **ભરતખંડ કે ભારતવર્ષ** હતું. તે નામ **ભરત** નામના ચક્રવર્તી રાજાના નામથી પડ્યું હતું. પણ પાછળથી ધરિાનના લોકોએ સિંધુ નદીને હેંદુ નામ આપ્યું, આથી આગળ જતાં ત્યાંના રહીશો હિંદુ કહેવાયા, તેમના મુલકને માટે મુસલમાનોએ ‘સ્તાન’ પ્રત્યય ઉમેરી **હિંદુસ્તાન** નામ આપ્યું. ગ્રીક લોકોએ સિંધુ નદીને તથા ત્યાંના લોકોને ‘ઇંડોસ’ કહ્યા તેથી અંગ્રેજોને પશ્ચિમની ખીણ પ્રજાઓ આજે આપણા દેશને **ઇંડિયા** કહે છે.

સીમા—હાલ જેને હિંદુસ્તાન કહેવામાં આવે છે તેના પહેલાં એ લાગ પાડી ઉત્તરનાને **હિંદુસ્તાન** અને દક્ષિણનાને **દક્ષિણ** નામથી ઓળખતા હતા. પણ અત્યારે તો તે બંને લાગ ઉપરાંત હિંદુસ્તાનની સરહદ બહારના **બ્રહ્મદેશ** અને **બલુચિસ્તાન**ને પણ હિંદુસ્તાનમાં ગણવામાં આવે છે. પહેલાં હિંદુસ્તાનના રાજ્યમાં **અફઘાનિસ્તાન** વગેરે દેશોનાં પણ સમાવેશ થતા. હાલની હદ પ્રમાણે ઉત્તરે હિમાલય પૂર્વે બંગાળી ઉપસાગર ને ફ્રેંચ હિંદી ચીન, દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર ને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર ને અફઘાનિસ્તાન આવેલાં છે.

ભૂમિરચના—ઉત્તર તરફ મોટો હિમાલય પર્વત આવેલો છે. તે મોટો જળક્ષેપક પ્રદેશ છે, તેથી તેમાંથી ઘણી નદીઓ નીકળે છે.

તે બધી તેની દક્ષિણના મેદાનમાં વહે છે. ત્યાંથી દક્ષિણે રજપૂતાના તરફ હાથ ન્યાં રણુ આવેલું છે ત્યાં જુના વખતમાં નાનો સમુદ્ર હતો. ને તેની દક્ષિણે વિંધ્યાચળ પર્વત આવેલો છે, તેની દક્ષિણે દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ આવેલો છે. તે ભાગમાં પશ્ચિમ કિનારે સહ્યાદ્રિ પર્વતની હાર છે તેને પશ્ચિમ ઘાટ કહે છે ને પૂર્વ કિનારાથી અંદરના ભાગમાંની નાની હારને પૂર્વઘાટ કહે છે.

લોકો—ઈરાનથી પારસી લોકો આવ્યા ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાન બહારથી જે જે પ્રજાઓ આવી તે મૂળ વતનીઓમાં સમાઈ ગઈ ને માત્ર આર્ય ને અનાર્ય એવા બેજ વિભાગ રહ્યા. પણ પારસી-ઓએ પોતાનો મૂળ ધર્મ ચાલુ રાખ્યો ને ત્યાર પછી મુસલમાન લોકો આવ્યા તેમણે પણ પોતાનોજ ધર્મ રાખ્યો ને મૂળ વતનીઓથી જુદી પ્રજા તરીકે ગણાવા લાગ્યા, છેક ૧૫ સૈકાના અંતમાં ને ૧૬ મા સૈકાની શરૂઆતમાં, યુરોપી પ્રજાઓ આપણા દેશમાં આવવા લાગી, તેમણે પણ પોતાનો ખ્રિસ્તી ધર્મ ચાલુ રાખ્યો. ને પરિણામે આજે હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી ને ખ્રિસ્તી એમ ચાર જાતના લોકો જોવામાં આવે છે. આ લોકો ધર્મે કરીને જુદા પડે છે છતાં તેમની કટલીક ગાળતો એવી છે કે જે એક બીજાને ઘણી મળતી આવે છે, એટલે આ ચારે ધર્મના લોકો મળીને એક હિંદી પ્રજા બનેલી છે.

ભાષા—દેશનો વિસ્તાર મોટો હોવાથી જુદી જુદી જગાના લોકો જુદી જુદી ભાષાઓ બોલે છે. છતાં સુધરેલા વર્ગમાં અંગ્રેજી ભાષા મારફતે અને સાધારણ વર્ગમાં હિંદી ભાષા મારફતે ગમે તે પ્રાંતમાં વાતચીત કરી શકાય છે. માત્ર બંગાળ ને મદ્રાસ ઈલાકામાં સાધારણ લોકોમાંના ઘણા હજી હિંદી બરાબર સમજી શકતા નથી.

અકરણુ ૨

હિંદુસ્તાનના મૂળ વતનીઓ

હાલના હિંદુ—હાલના હિંદુધર્મી હોદીઓનો મોટા ભાગ આર્ય પ્રજાનો છે. જે કે આ લોકો પોતાને આ દેશનાજ વતની માને છે, તોપણ પાશ્ચાત્ય શોધોના આધારે નક્કી થયેલું છે કે એ લોકો પણ બીજી પ્રજાઓની માફક બહારથી આવેલી પ્રજા છે. મૂળ વતનીઓ તો હિંદુ ધર્મીઓમાં જે કાળા રંગની પ્રજા છે જેને આર્યોએ પોતાથી જુદા એટલે અનાર્ય ગણેલા છે તે છે. શરૂઆતમાં આર્યો અને અનાર્યો જુદી જુદી પ્રજા તરીકે ઓળખાઈ આવે તેમ હતું. પરંતુ ત્યાર પછી બંને જાતિઓ વચ્ચેનો સંબંધ વધી જવાથી આર્ય ને અનાર્ય જુદા પાડવા એ ઘણુંજ મુશ્કેલ કાર્ય થઈ પડ્યું છે. છતાં જે અનાર્યો આર્યોથી લગભગ અલગ રહ્યા ને હાલ પણ પોતાની મૂળ સ્થિતિને વળગી રહેલા છે તે તરતજ જુદા પડી આવે છે.

હાલના અનાર્યો—અનાર્યોના શરીરનો રંગ કાળો, બાંધો ટીંગણો ને મળજૂત ને નાક ચપટાં હોય છે. આજે પણ તેઓ પહાડોમાં કે જંગલોમાં રહે છે. તેઓ પોતાના જીના વિચારોને વળગી રહ્યા છે. થોડા વખતથી અંગ્રેજ સરકારે તેમને સુધાર્યા છે ને પોતાના લશ્કરમાં દાખલ કર્યા છે. આસામ તરફના અનાર્યોમાં ખ્રિસ્તી મીશનોએ તેમને સંસ્કારી બનાવીને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં દાખલ કર્યા છે. હાલના અનાર્યોના મુખ્ય ત્રણ ભાગ થઈ શકે. (૧) અનાર્ય (૨) કોલ (૩) દ્રાવિડ. આમાંની કોલ લોકો આસામ ને છોટાનાગપુર તરફ છે. ને દ્રાવિડ લોકો મદ્રાસ તરફ છે. આ ત્રણ પ્રજામાં પ્રમાણમાં દ્રાવિડો સારા સુધરેલા છે. તેમના મુકાબલે બીજી બે જાતો ઓછી સુધરેલી ગણાય.

કેટલીક અનાય જતોની હકીકત—આપણા ગુજરાત પ્રાંતમાં **લીલ, નાયકડા, દુબળા, ચોધરા** વગેરે જતો છે, તે પણ અનાય જતો છે. તેઓ ખેતરોમાં ઝુંપડાં બાંધીને રહે છે, લગભગ અર્ધનમ સ્થિતિમાં રહે છે. તેમનામાં કેળવણીનો પ્રચાર નહિ જોવોજ છે. આ લોકો દેવીના ભક્ત હોય છે ને દારૂ ખૂબ પીએ છે. છેલ્લાં છ સાત વરસથી આ જાતિઓ જેને સામાન્ય રીતે **કાળીપરજ** કે **રાનીપરજ** કહેવામાં આવે છે તેમના તરફ ખીજા લોકોનું લક્ષ ખેંચાયું છે ને કેટલાક સુધારા કરાવ્યા છે.

દક્ષિણ તરફના અનાયોમાં **તોડા, નેર, મુદ્દવર, પુલીઅર,** વગેરે છે. તેમાં કેટલીક જતોમાં ચાર પાંચ ભાઈ વચ્ચે એક કન્યા પરણવાનો રિવાજ છે.

મધ્ય પ્રાંતોમાં આવેલા **ગાંડવાના** પ્રદેશમાંની ગાંડ જાતિ ત્યાંના અનાયોના મુકાબલે સુધરેલી છે.

ગંગાના ને ઓઢીઆના કેટલાક ભાગમાં રહેનારી **સોંથલ** ને કંઈ વગેરે જાતિઓમાં એક મુખી હોય છે તે ગામનો વહીવટ કરે છે. બાળલગ્ન થતાં નથી ને ઘણુંખરું એક સ્ત્રી પર ખીજા કરતા નથી.

અનાયોના ગુણો—જે કે અનાય લોકો આર્યોના મુકાબલે ઓછા સુધરેલા ગણાય છે છતાં તેમનામાં (૧) નિખાલસપણું (૨) એકવચનીપણું (૩) નીમકહલાલી (૪) વિશ્વાસપણું વગેરે ગુણો ઘણા સારા છે. વળી મોટી ઉમ્મરે લગ્ન કરવાનો તેમનો રિવાજ પણ અનુકરણ કરવા લાયક છે.

પ્રકરણ ૩

આર્યો ને વેદનો સમય

આર્ય ઇતિહાસ—(૧) પશ્ચિમના લોકોની શોધખોળો ભાષા ઉપરથી થએલી છે, તેઓ કહે છે કે આર્યોની સંસ્કૃત ભાષા ને યુરોપની જુની ભાષા લેટિન વચ્ચે મળતાપણું છે. આવાંજ ખીજાં કેટલાંક કારણોથી તેઓ જણાવે છે કે, યુરોપના લોકોને આર્યોના પૂર્વજો એક હોવા જોઈએ. તેજ પ્રમાણે ઇરાનીઓ અને આર્યો પણ એકજ જાતના હોવા જોઈએ પણ યુરોપના લોકો આર્યોના મૂળ વતનમાંથી છૂટા પડીને ગયેલા છે, ત્યારે ઇરાનીઓ સિંધુ નદીની પેલે પાર આવીને ગયેલા છે. (૨) પણ ખીજી માન્યતા મુજબ આર્યો હિંદુસ્તાનના મૂળ વતનીઓજ છે. અને તે વખતે રજપૂતાનાથી ગંગાના સુધી એક નાનો સમુદ્ર હતો. સિંધુ ને ખીજી નદીઓ હાલના જેટલી મોટી નહોતી ને હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે જ્યાં હાલ સમુદ્ર છે ત્યાં જમીન હતી ને હિંદુસ્તાનનો દક્ષિણનો ભાગ આફ્રિકા ને આસ્ટ્રેલિયા સાથે જોડાયેલો હતો. એ માન્યતા મુજબ આર્યોનું મૂળ સ્થાન સિંધુ નદી આગળની ખીજી નદીઓનો પ્રદેશ જેને તે કાળે સપ્તસિંધુ નામ આપેલું હતું તે છે. આ જો મતમાંથી ગમે તે માનીએ તો પણ આર્યો સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં રહેતા ને ત્યાંજ તેમની સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો. આપણે ઘણા જાણીતા મત મુજબ ચાલીશું.

આર્યોનું આગમન ને તે કાળની સ્થિતિ—આર્યો તેમના મૂળ રહેલાણુ મધ્ય એશિયામાં રહેતા. ત્યાં તેઓ ઢોર રાખતા, એક જગાએથી ખીજી જગાએ ફરતા. હથિયારો ને ધાતુઓનો ઉપયોગ કરી જાણતા, તેમજ કપડાં પણ બનાવી જાણતા. કુટુંબનો વડીલ

બધી બાબતમાં મુખ્ય ગણાતો ને તેની આજ્ઞામાં બીજાને રહેવું પડતું. તેઓ સ્ત્રીઓને સાફ માન આપતા.

આ મૂળ રહેઠાણથી કેટલીક ટોળાઓ નીકળી તેમાંની થોડી પશ્ચિમ તરફ યુરોપમાં ગઈ ને થોડી દક્ષિણમાં અફગાનિસ્તાન તરફ આવીને ખૈબરઘાટને માર્ગે હિંદુસ્તાનમાં આવી. અહીંઆથી કેટલાક લોકો છુટા પડ્યા તે ઇરાનમાં ગયા.

પંજબમાં આર્યો—ખૈબરઘાટ ઓળંગીને આર્યો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. ત્યાં તેમના માર્ગમાં મોટી નદી સિંધુ આવી. આ પ્રમાણે વિશાળ પર્વત હિમાલય ને વિશાળ નદી તથા બીજો પ્રદેશ જોતાં તેમની દષ્ટિ તેના રચનાર ઇશ્વર તરફ વળી ને જે કંઈ પ્રકાશમય કે ચમત્કારિક લાગ્યું તેને દેવ માની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. તે મુજબ સૂર્ય, અગ્નિ, વરુણ (પાણીના દેવ) અને વરસાદના દેવ ઇન્દ્રની સ્તુતિના મંત્રો ગાવા લાગ્યા, આ સ્તુતિના મંત્રો તેજ તેમનું મૂળ ધર્મ પુસ્તક વેદ. વેદના મંત્રોને હિંદુઓ ઇશ્વર પ્રણીત માને છે, એટલે કે ઇશ્વરે પોતે એ મંત્રો ઉચ્ચારેલા ને જુદા જુદા ઋષિઓએ સાંભળેલા તે પરથી તેનું બીજું નામ શ્રુતિ છે અને તે સાંભળનાર ઋષિને તે તે મંત્રના દૃષ્ટા કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જે પહેલો વેદ રચાયો તેને ઋગ્વેદ કહે છે. તેના મંત્રોને ઋચાઓ કહે છે. આ મંત્રો તેઓ પરંપરાએ મોંઝે કરતા અને જ્યાં સુધી લખવાની કળા જાણીતી થઈ ત્યાં સુધી સાચવી રાખ્યા, આ ભૂમિમાં તેમને વેદ મંત્રોનું દર્શન થયું તેથી તેને તેઓ બ્રહ્માવર્ત કહેવા લાગ્યા.

પંજબમાં આર્યોની સ્થિતિ—પંજબમાં આર્યો ખેતી કરતા, ઘેર પાળતા, લુગડાં વણતા, જુદી જુદી જાતના રંગો બનાવતા, વાસણો બનાવતા ને હથિયારો વાપરતા. આ પ્રમાણે બ્યહારમાં

હિપયોગી ધણીખરી બાબતોથી તેઓ જાણીતા હતા.

સાંસારિક સ્થિતિમાં બાળલગ્ન નહોતાં. સ્ત્રીઓને માન મળતું. આજની માફક દીકરીને લુગડાં ધરેણીથી શણગારીને તથા ખીજ વસ્તુઓ આપીને સાસરે મોકલતા ત્યાં તેઓ નાનપણમાં સારી કેળવણી મળેલી હોવાથી તે સંપીને રહેતી ને સુખી થતી. ધરસંભાળવાનું તેમજ ગાય જેવાં પશુઓની સંભાળ લેવાનું તથા સુતર કાંતવાનું સ્ત્રીઓનું મુખ્ય કામ હતું. બાપનો વારસ દીકરો ગણાતો ને દત્તક પુત્ર લેવાનો રિવાજ હતો. આમ આર્યોનો સંસાર સુખી હતો.

રાજકીય વ્યવસ્થામાં રાજા નહોતો પણ દરેક કુટુંબનો મુખ્ય માણસ એ પોતાના કુટુંબ માટે બધી સત્તા ભોગવતો તેજ રાજા, તેજ ગુરુ તથા તેજ પોષક હતો. જે કે તેના તે કામમાં બીજાં માણસો મદદ કરતાં છતાં તે બધાં મુખ્ય વડીલને આજ્ઞાધીન રહેતાં.

અનાર્યો સાથે લઢાઇઓ—આર્યો ને હિંદના મૂળ વતનીઓ જેઓકાળા રંગના, દીંચણા, ચપટાં નાકવાળા ને જંગલી હતા તેમની સાથે તેમનો મુલક પડાવી લેવાના કારણે ધણી લઢાઇઓ લઢવી પડતી હતી. જે કે આર્યોએ પોતાના બળથી તેઓને ડુંગરોમાં અને જંગલોમાં હાંકી કાઢતા, છતાં તેઓ લાગ ફાવતો ત્યારે આર્યો પર હુમલા કરતા, તેમની ધાર્મિક ક્રિયામાં ભંગ પડાવતા અને અનેક રીતે પજવતા, છતાં તેમના કરતાં આર્યો વધારે સુધરેલા હોવાથી દરેક વખતે તેમનો પરાજય થતો. એ પ્રમાણે ધણી વખત ચાલ્યા પછી તેમાંના કેટલાક આર્યોની સેવા અર્થે તેમનામાં ભળ્યા ને સંપીને રહેવા લાગ્યા. તેમને આર્યો દસ્તુ કે હાસ કહેતા. તેમાંના કેટલાક જંગલોમાંજ રહ્યા તે આજ દિન સુધી લગભગ તેવીજ સ્થિતિમાં છે, જેમની હકીકત આગળ આવી ગઈ છે.

પ્રકરણ ૪

આર્યોના ફેલાવો.

આર્યવિર્ત—આર્યો પંજાબમાંથી વધીને ગંગા ને જમના પ્રદેશ તરફ ફેલાયા ને ત્યાંથી દક્ષિણમાં વિંધ્યાચળ સુધી ગયા. આ પ્રમાણે કાગલગ આખો ઉત્તર હિંદુસ્તાન તેમણે રોકી લીધો. તે ભાગ તેમના રહેણાણ પરથી **આર્યવિર્ત** કહેવાયો.

વેદો—અભિવર્તમાં વેદના જે મંત્રો થયા તે અહીં આગ્યા પછી એકઠા કરીને તેને **ઋગ્વેદ સંહિતા** નામ આપ્યું ને તેને પહેલો વેદ ગણ્યો. આ સિવાય **યજુર્વેદ** ને **સામવેદ** નામે બીજા બે વેદો પણ આ જમિમાં રચાયા. **યજુર્વેદ**ના મૂળ યજુર્ ને શુક્લ યજુર એવા બે વિભાગ છે. સામવેદમાં ઋગ્વેદના મંત્રો કેવી રીતે ગાવા તે બતાવેલું છે. આમ મુખ્ય ત્રણ વેદો થયા ને ઘણા વખત સુધી ત્રણજ નહ્યા પણ પાછળથી **અથર્વવેદ** એથા વેદ તરીકે ગણાયો તેમાં મારણ, તારણ ને ઉચ્ચાટણના મંત્રો બતાવેલા છે. એટલે કે ભયથી બચવાના, રોગો મટાડવાના ને ધન મેળવવાના મંત્રો છે. આમ કુલ ચાર વેદો થયા.

બીજા ધર્મગ્રંથો—વેદોને સમજાવવા માટે તે ઉપર વિવેચન એટલે ટીકા કે સમજાવતી માટે જે ગ્રંથો થયા તેને **બ્રાહ્મણગ્રંથો** કહે છે. એ બ્રાહ્મણગ્રંથો ઋગ્વેદ પર બે, યજુર્વેદ પર બે, સામવેદ પર ચાર ને અથર્વવેદ પર એક મળી કુલ નવ છે. આ ગ્રંથોમાં જે ધર્મક્રિયાઓ કરવાનું વર્ણન છે તે લોકવસ્તીમાં રહીને કરવાની છે. પણ તેવીજ રીતે વસ્તીની બહાર રહેનારા લોકો જેઓ તે કાળે ઋષિઓ કહેવાતા તેમની ધાર્મિક ક્રિયાના ગ્રંથ આર-

જુદા (અરણ્ય એટલે જંગલ ઉપરથી) કહેવાયા. એ ગ્રંથો ઋગ્વેદ અને યજુરવેદ એ વેદ પરજ બબ્બે મળી કુલ ચાર થયા છે. આમ આ કાળે ધાર્મિક મનુષ્યોમાંના કેટલાક લોકો સાથે રહેતા ને બીજા કેટલાક લોક વસ્તીથી થોડા દૂર જંગલમાં રહેતા. એમાંના જંગલમાં રહેનારા લોકો ઇશ્વર સંબંધે ને જગતની રચના સંબંધે વિશેષ વિચાર કરતા થયા. એ બાબત ચિંતન કરીને તેમને જે સત્ય લાગ્યું તે જુદા જુદા ઋષિઓએ જુદી જુદી રીતે સમજાવ્યું. તે ઉપનિષદ ગ્રંથો કહેવાયા. આમાં તત્ત્વજ્ઞાન જેવો લૂખો ને માથાકૂટ પડે તેવો વિષય સમજાવ્યો છે છતાં ઘણી બાબતો વાર્તારૂપે એવી રસિક રીતે સમજાવેલી છે કે આજે પણ આપણને એ જોઈને નવાઈ લાગે છે. આ ઉપનિષદ ગ્રંથોને થયે આજે ઓછામાં ઓછાં ૩૦૦૦ વર્ષ થયાં છતાં લાલના તત્ત્વજ્ઞાનના શોધકો તેથી આગળ જઈ શક્યા નથી એટલા સંપૂર્ણ એ ગ્રંથો છે. આ બધા ગ્રંથોને હિંદુઓ ઇશ્વરદત્ત એટલે ઇશ્વરે આપેલા માને છે.

વર્ણવ્યવસ્થા—જેમ જેમ આર્યો આગળ વધતા ગયા ને વસ્તીમાં વધારો થતો ગયો તેમ તેમ પંચજનમાંની રીત મુજબ એકજ માણસ ધાર્મિક ક્રિયાનું, લઢવાનું ને પોષણ કરવાનું કામ કરે એ અડચણરૂપ લાગ્યું, તેથી આર્યાવર્તમાં આવ્યા પછી આ ત્રણે કામ ખાસ કરીને કરે એવા ત્રણ જુદા વર્ગો પાડ્યા. તે અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય કહેવાયા. એટલે કે ભણવું ને ભણાવવું, દાન લેવું ને આપવું તેમજ યજ્ઞ કરવા ને કરાવવા આ છ કર્મ બ્રાહ્મણનાં મનાયાં. આમાંનાં ભણવું, દાન આપવું ને યજ્ઞ કરવો ઉપરાંત પ્રજાના રક્ષણ અર્થે રાજ્ય ચલાવવું એ ધર્મ ઉમેરીને તે કર્મ ક્ષત્રિયનાં કરાવાયાં. બ્રાહ્મણનાં જે ત્રણ કર્મો ક્ષત્રિયને કરવાનાં હતાં તે ઉપરાંત પોષણ

માટે ખેતી ને વેપારનાં કામ વૈશ્યોને સોંપાયાં. આમ ત્રણ વર્ણો માટેનાં કામ નક્કી થયાં એટલે કે પોતાનાં સાધારણ કર્મો ઉપરાંત બ્રાહ્મણનાં કર્મો ખાસ કરીને કરે તે બ્રાહ્મણ કહેવાય. તેજ મુજબ બીજા વર્ણો પણ નક્કી થઈ. આનો અર્થ એમ સમજવાનો નથી કે ગમે તેમ થાય પણ બ્રાહ્મણથી હથિયાર પકડાયજ નહિ. કે ખેતી ને વેપાર થાય નહિ. માત્ર પોતે જે કામ વધારે કરે તે પરથીજ તે વર્ણમાં ગણાય. આ વ્યવસ્થા માત્ર કામની વહેંચણી માટે કરેલી હતી તેમાં અમુક કામ કરનાર ઉંચો ગણાય એવો ભેદ ન હોતો. તેમજ બ્રાહ્મણ વર્ણને ત્યાં જન્મે તે બ્રાહ્મણ કહેવાય એવો આગ્રહ નહોતો. પરંતુ ધણુંખરું આસપાસની પરિસ્થિતિ ઉપરથી બ્રાહ્મણનો બાળક બ્રાહ્મણનું કાર્યજ વિશેષ પસંદ કરતો. માણસમાં વખત જતાં અમુક કાર્ય કરવાથી અમુક ગુણો રૂઢ થઈ જાય છે તે મુજબ ત્રણ વર્ણના અમુક અમુક ગુણો થઈ ગયા તે ગુણ ઉપર વર્ણની પસંદગીનો આધાર રહેતો. આ ત્રણ વર્ણો એક બીજા સાથે લગ્નનો તેમજ ભોજનનો વ્યવહાર કરી શકતી. કારણ કે તેમનામાં ઉંચ નીચનો ભેદ નહોતો, પાછળથી જે અનાયો તેમની સાથે રહેવા ને સેવા કરવા કબુલ થયા તેમની ચાથી વર્ણ થઈ તે શૂદ્ર કહેવાયા. આ વર્ણના લોકો આર્યોથી બુદ્ધા હતા છતાં તેમના તરફ તિરસ્કાર બતાવવામાં આવતો નહિ.

રાજ્ય વ્યવસ્થા—આર્યો બુદ્ધી બુદ્ધી ટોળીઓમાં વહેંચાએલા હતા. તે દરેક ટોળીનો આગેવાન તેજ ધર્મનો ગુરૂ ને લઢાઈ વખતે સરદારનું કામ કરતો, ધીમે ધીમે તેની સત્તાથી તે રાજા થયો. આ સમયમાં રાજાની આજ્ઞા માનવી એ દરેકની ફરજ હતી. આ પદવી વંશ પરંપરા હતી પણ કોઈ કોઈ વાર લોકો પસંદ કરીને નીમતા. એટલે કે રાજસત્તાક તેમજ પ્રજાસત્તાક એવાં બે પ્રકારનાં રાજ્યો

કતાં. જો કે રાજ્ય વંશપરંપરાનો હવો પણ તે પ્રજાની સંમતિ લાઇને ફરક રાજકાજ કરતો એટલે માત્ર રાજાની એક હથુ સત્તા હોય તેવી ગોઠવણુ તો કેઈ જગાએ નહોતી. આવા રાજાને મદદ કરવા રાજસલા, વિદ્યાસલા અને ધર્મસલા હતી. આ વખતના લોકો લદાઈ વખતે બપોર પહેરતા અને ધણી વખતે રથમાં બેસીને લદતા, લદાઈ વખતે જુદાં જુદાં હથિયાર વાપરતા અને ન્યાય તથા ધર્મને અનુસરીને લદાઈઓ કરતા.

આર્થિક સ્થિતિ—આર્યોના આઘ્યા પહેલાં આ દેશના લોકો કૃષ્ણ તથા ચોખા ખાઈને નિર્વાહ ચલાવતા. તેમણે આવીને ઘઉં, જવ તથા તલ વગેરે અનાજની ખેતી કરતાં શીખવ્યું. જો કે આર્યોનો મુખ્ય ખોરાક અનાજ તથા કૃણ હતાં તથાપિ તેઓ કેઈ કેઈવાર માંસ પણ ખાતા હતા. ખેતીમાં ઉપયોગના કારણથી તેમ જ ખીજ પણ અનેક રીતે ઉપયોગી હોવાથી તેઓ ગાયને પવિત્ર માનતા અને તેની મણુના ધનમાં કરતા એટલે કે ગોધન (ગાયો રૂપી ધન) એ આર્યોનું મુખ્ય ધન હતું. આ સિવાય તેઓ ઘેટાં, બકરાં અને બીજાં ઢોરો પણ પાળતા. તેઓ આજ વખતમાં સોના આંદીનાં ઘરેણાં બનાવતા અને હજ તથા લદાઈનાં હથિયારો બનાવવામાં લોહાનો ઉપયોગ કરતા. તેઓ જળમાર્ગે વહાણો મારફતે પણ વેપાર કરતા.

સ્ત્રીઓની સ્થિતિ—આ સમયમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ પણ સારી હતી. સ્ત્રી પુરૂષો મોટી ઉમ્મરે પરણતાં. છોકરીઓને નાની ઉમ્મરમાં સારી કેળવણી આપવામાં આવતી તેથી તે આગળ જતાં પોતાનું ઘર સારી રીતે સંભાળી શકતી. સ્ત્રીઓને માન મળતું અને કેઈ પણ ધાર્મિક ક્રિયા તેમના સિવાય ચર્ચ શકતી નહિ. કેઈ માણસ એક પર બીજી સ્ત્રી કરતો નહિ અને વિધવાને ફરી લગ્ન કરવાની છૂટ હતી.

ચાર આશ્રમો—આ પ્રમાણે જ્ઞેમ આર્યોની સાંસારિક હાલત ઉત્તમ હતી તેમ મરણ પછીની સ્થિતિને માટે પણ તેમણે વિચાર કર્યો હતો. અને આ બધી બાબતો સેળબેળ ન થઈ જાય માટે તેમણે શ્રદ્ધાની આ વિભાગ પાડ્યા હતા અને તે દરેકને આશ્રમ કહેતા. બાળકને જનોઈ દે ત્યારથી શરૂ થઈને કેળવણી પુરી કરે ત્યાં સુધીનો સમય તે **બ્રહ્મચર્યાશ્રમ** કહેવાતો. આ વખત દરમ્યાન બાળક પિતાનું ઘર છોડીને ગુરૂને ત્યાં રહેતો ને ત્યાં કંઈ નિયમો પાળીને શરીરને કસવામાં આવતું તથા ઉત્તમ રીતે કેળવણી લેતો. બહુ રહ્યા પછી તે ઘેર આવતો અને પરણીને સંસાર શરૂ કરતો. આ સ્થિતિને **ગૃહસ્થાશ્રમ** કહેવાતો. આ આશ્રમ પર બીજા આશ્રમવાળાનો આધાર રહેતો તેથી આ સમય પણ ઘણી સારી રીતે જાય ને ઉપયોગી થાય તેની તેમણે ખાસ ડાળજી રાખી હતી. છોકરાને ઘેર છોકરી થાય એટલે આ આશ્રમ પુરો થતો અને **વાનપ્રસ્થાશ્રમ** શરૂ થતો. આ સ્થિતિમાં સ્ત્રીને સાથે આવવાની ઈચ્છા હોય તો તેને જોડે રાખવાની છૂટ હતી અને બંને મળીને ઈશ્વરચિંતન કરતાં. ત્યારબાદ છેલ્લો **સન્યાસ્તાશ્રમ** હતો, તેમાં માણસે શ્રદ્ધાની સર્વ ઈચ્છાઓ તજી દઈને માત્ર ઈશ્વરમાં ચિત્ત રાખવાનું હતું અને ઝાડ પરથી પાકું પાંદડું ખરી પડે તેમ દ્રાઈ પણ જાતના દુઃખ સિવાય ઈશ્વરેચ્છાએ મરણને આધીન થતા.

પ્રકરણ ૫

રામાયણ ને મહાભારત

આર્યો ધીમે ધીમે આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આગળ વધ્યા ને અનાર્યો તેમને તામે થયા અથવા દૂર નાસી ગયા. આ કાળ આર્યોની મહોજ્જ્વલાલીનો હતો. જે જુદી જુદી ટોળીઓ આવેલી તેમણે પોતાનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં હતાં પણ એ બધાંના ઉપરીપણાનો દાવો કરે એવું એકે રાજ્ય નહોતું. આ સમયે (૧) ચંદ્રવંશી રાજ્ય, જેમનું રાજ્ય ગંગાના પ્રદેશમાં હસ્તિનાપુરમાં હતું. (૨) પંચાલનું રાજ્ય, જે કનોજ પાસે હતું. (૩) સૂર્યવંશી રાજ્ય. જે અયોધ્યામાં હતું. (૪) વિદેહનું રાજ્ય. જે ગંડક નદીના પ્રદેશમાં મિથિલામાં હતું અને (૫) કાશીનું રાજ્ય. એવાં પાંચ મુખ્ય રાજ્યો હતાં. એમાં સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી રાજ્યોનો ઇતિહાસ એ મોટાં સંસ્કૃત કાવ્યોમાંથી મળે છે, તેને અંગે ખીર્જા રાજ્યોની હકીકત પણ આવે છે. આ મહાકાવ્યો તે મહાભારત અને રામાયણ.

સમય—રામાયણ ને મહાભારતના સમય વિષે ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકતો નથી. પણ હિંદુઓની માન્યતા મુજબ અને રામાયણમાં મહાભારતની હકીકત વિષે કોઈ પણ જાતની વાત મળતી નથી એટલે રામાયણનો સમય મહાભારત પહેલાં હોવો જોઈએ, છતાં આજે પણ કેટલાક પશ્ચિમના વિદ્વાનો મહાભારતનો સમય પહેલાં માને છે.

મોટાઈ—આ કાવ્યોનો સમય ગમે તે હો ને તે હકીકતો ખરેખરી બની હોય કે તદ્દન કલ્પિત હોય કે અર્ધ કલ્પિત હોય ગમે તેમ હોય તો પણ આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં આટલાં મોટાં ને સુંદર વર્ણનવાળાં તથા બધાંને ઉપયોગી એવાં કાવ્યો મળવાં મુશ્કેલ છે, તેથી આ બંને પુસ્તકોની મોટાઈ ઘણી છે.

રામાયણ.

આ મહાકાવ્ય સંસ્કૃતના આદિકવિ વાલ્મિકિએ રચ્યું છે. એ ઉપરથી હિંદી ભાષામાં એરવામી તુલસીદાસે ભક્તિપૂર્ણ કથા રચી છે, જે તુલસીકૃત રામાયણ કહેવાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં પણ ગિરિધર કવિએ જુદા જુદા ઢાળ અને રાગમાં એ કથા લખી છે. વાલ્મિકિ રામાયણ મૂળ હોવાથી તેમાંની હકીકતો વધારે સાચી છે, તુલસીકૃતમાં ભક્તિરસ વધારે છે. અને સાધારણ ગુજરાતી જાણનારને ગિરિધરકૃત વધારે ઉપયોગી છે.

કહે છે કે એક વખત વાલ્મિકિ ઋષિએ એક શિકારીને એક પક્ષીના જોડામાંથી એકને મારતો જોયો. ને એ ઉપરથી તેમને રામ ને સીતા વિરહનું કાવ્ય રચવાની ઇચ્છા થઈ.

અયોધ્યાના સૂર્યવંશી રાજ્યમાં દશરથ રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેમને ત્રણ રાણીઓ હતી. કૌશલ્યા, સુમિત્રા ને કૈકેયી. પણ એકને પુત્ર નહોતો. એક વખતે રાજા શિકારે નીકળ્યા ત્યાં તેમણે જૂલમી શ્રમણ નામના એક બાળકને નદીમાં પાણી ભરતાં માર્યો પછી પોતાની જૂલ માલમ પડતાં પશ્ચાતાપ સાથે તેનાં માતાપિતા જે આંધળાં ને અશક્ત હતાં તેમને પાણી પાવા ગયા. ને પોતાની જૂલની માશી માગી. આથી વૃદ્ધોને આઘાત થયો ને તેમણે રાજાને શાપ આપ્યો કે મરણના વખતે અમારે જેમ પુત્રનો વિજેગ થયો તેમ તમારે પણ થશે. એમ કહીને તેમણે પ્રાણ તજ્યા.

રાજાએ ત્યાર પછી કેટલાક વખતે ઋષિઓની સલાહથી પુત્રેષ્ટિ નામનો યજ્ઞ કરાવ્યો ને તેના ફળના લીધે કૌશલ્યાને રામ, સુમિત્રાને લક્ષ્મણ ને શત્રુઘ્ન અને કૈકેયીને ભરત એમ ચાર પુત્રો થયા. આ બધામાં રામ સૌથી મોટા હતા તે પોતાના ગુણોને લીધે રાજા તથા પ્રજાના માનીતા હતા.

દશરથ રાજાના કુળગુરુ વસિષ્ઠ ઋષિએ આ ચારે પુત્રોને કેળવણી આપી હતી. એક દિવસ વિશ્વામિત્ર ઋષિ દશરથ રાજા પાસે આવ્યા અને પોતાના યજ્ઞનું રક્ષણ કરવા માટે રામ અને લક્ષ્મણની માગણી કરી. આથી દશરથે આ બંને પુત્રો વિશ્વામિત્રને સ્વાધીન કર્યાં. તેમને તે પોતાના આશ્રમે લાવ્યા ને તમામ યુદ્ધકળા શીખવી. ઋષિના યજ્ઞમાં ભંગાણુ પાડનારા સુબાહુ રાક્ષસ તથા તાડિકા રાક્ષસીને આ બંને ભાઈઓએ મારી નાખી ને તેમનો યજ્ઞ નિર્વિઘ્ને પૂરો કરાવ્યો.

એવામાં મિથિલા નગરીના જનક રાજાએ પોતાની પુત્રી સીતાના માટે સ્વયંવર રચ્યાની અને તેમાં હાજર રહેવાના આમંત્રણની ખબર વિશ્વામિત્રને મળી. તેથી તે બંને રાજપુત્રોને લઈને મિથિલા ગયા. જનકની પાસે શિવજીનું આપેલું એક મોટું ધનુષ હતું. જે કોઈ આ ધનુષની પણુછ ચઢાવે તેને સીતાજી આપવાં એવો નિશ્ચય તેણે બાહેર કર્યો. સીતાજીના રૂપગુણની ખ્યાતિ બહુ હોવાથી ઘણા રાજાઓએ તેમ કરવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં કોઈ ફાવી શક્યા નહિ. લંકાના રાજા રાવણ પણ એ ધનુષ ઉઘડી શક્યો નહિ. ત્યારે છેવટે વિશ્વામિત્રની આજ્ઞા લઈ રામે એ ધનુષ ઉઘડીને પણુછ ચઢાવવા એટલું તો વાળ્યું કે તેના કડકડા થઈ ગયા. આથી સભામાં બધે રામની વાહવાહ બોલાઈ. ત્યાર બાદ સીતાજીનાં લગ્ન રામ સાથે થયાં અને જનકના કુટુંબની બીજી ત્રણ કન્યાઓનાં લગ્ન પણ રામના ત્રણે ભાઈ સાથે થયાં. આમ બધાં પૂરે આનંદમાં છૂટાં પડ્યાં. પણ લંકાનો રાજા રાવણ પોતાની ઇચ્છા નિષ્ફળ નીવડવાથી અદેખાઈથી બળતો ગયો.

આ મિથિલા નગરીથી રામ તથા લક્ષ્મણ પોતાના ભાઈઓ સાથે અયોધ્યા આવ્યા. ત્યાર પછી થોડા વખતમાં દશરથ રાજાનો વિચાર રામને યુવરાજપદે અભિષેક કરવાનો વિચાર થયો. કારણ કે

પોતે વૃદ્ધ હોવાથી રાજકાજમાં મદદ મળે અને જ્યારે રામને રાજ્ય ચલાવવાનું આવે ત્યારે સારી રીતે ચલાવે. રાજના આ વિચારની ખબર પ્રજામાં ફેલાતાં આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. રામ પોતાના ગુણો, મીઠી વાણી અને પ્રજા ઉપરની અત્યંત પ્રીતિને લીધે તેમના ખૂબ માનીતા હતા. પણ રાજની નાની અને માનીતી રાણી કૈકેયી પાસે મંચરા નામે એક નકારા સ્વભાવની દાસી હતી, તેણે ખટપટ કરીને રામને યૌદ્ધ વરસ વનમાં મોકલવા અને ભરતને ગાદી આપવી એવાં બે વચનો માગવાને સમજાવી. એક વખત દશરથ રાજ એક યુદ્ધમાં ગયા હતા ત્યાં કૈકેયી સાથે હતી. રાજનું ધ્યાન લઢવામાં હતું, તેવામાં રથના પૈડાની ખીલી નીકળી ગયેલી તે જગાએ રાણીએ પોતાની આંગળી ખોસી રાખી હતી. આ વાતની જ્યારે રામને ખબર પડી ત્યારે રાજ્યે તેને બે વચન આપ્યાં હતાં. જેનો ઉપયોગ તેણે મંચરાની શીખવણીથી આ પ્રમાણે કર્યો. પોતાનાં વચનનો આવો દુર-પયોગ થશે એવી દશરથ રામને ખબર નહોતી. પણ જ્યારે કૈકેયીની આવી વિચિત્ર માગણી સાંભળી ત્યારે તે દુઃખને લીધે બેભાન થઈ ગયા. પણ રામે પોતાના પિતાનું વચન પાળવા ખાતર યૌદ્ધ વરસ વનમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો. અતિ આગ્રહ કરવાથી સીતા તથા લક્ષ્મણને પણ પોતાની સાથે લેવાનો વિચાર કર્યો. ત્રણે જણુ માતા કૌશલ્યા તથા સુમિત્રાની રજા લઈ દશરથ રાજ પાસે વિદાયગીરીની રજા લેવા આવ્યાં. તેમને જોઈ રાજનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું ને પાછા ફરીથી મૂર્છામાં પડ્યા. આ વખતે કૈકેયી ત્યાં હતી, તેણેજ ત્રણેને વનવાસનાં વચ્ચે અને વિદાયગીરી આપી. ત્યારપછી રામ, લક્ષ્મણ ને સીતા રાજકુટુંબ તથા પ્રજાજનોને દુઃખી થતાં મૂકીને રાજના વચનની ખાતર વનમાં જવાને નીકળી પડ્યાં. અને રાજ્યે આ દુઃખમાંજ પોતાનો દેહ તજ્યો.

ભરત આ વખતે શત્રુઘ્ને લઇ પોતાના મોસાળ ગયા હતા, તેઓ પાછા આવી આ બધી હકીકત સાંભળી. પોતે ગાદી ન સ્વીકારતાં કેટલાક પ્રધાનો તથા આગેવાન મ્રનજનોને લઇ રામને પાછા તેડવાને ગયા. પણ રામે પિતાના વચનની ખાતર પાછા આવવા ના પાડી અને રાજ્ય ચલાવવાની સમજ આપી પાછા વાળ્યા. છતાં ભરતે જ્યાં સુધી રામ પાછા ન આવે ત્યાંસુધી તપ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને રામની પાદુકા (પાવડીઓ) ગાદી પર મૂકી શત્રુઘ્ને રાજ્ય ચલાવવું એવી ગોઠવણ કરી.

રામ, સીતા ને લક્ષ્મણ રસ્તામાં ધણા ઋષિઓ તથા બીજા રાજાઓ વગેરેને મળતાં મળતાં ગોદાવરી નદીની પાસે દંડકારણ્ય નામના વનમાં પંચવટી નામની જગામાં એક ઝુંપડી બાંધીને રહેવા લાગ્યાં. કેટલાક વખત પછી શુર્યણુખા નામે એક રાક્ષસી આવી તેણે રામ કે લક્ષ્મણને પોતાની સાથે પરણવાનું કહ્યું અને સીતાનો નાશ કરવા ઇચ્છા કરી. આથી રામ લક્ષ્મણે તેનું અપમાન કર્યું તેથી તે પોતાના ભાઇ ખર ને દુષણને ઉશ્કેરીને રામ લક્ષ્મણ સામે લડવા લાવી પણ તેઓ બંને હાર્યા ને માર્યા ગયા. પછી તે લંકાના રાજા રાવણની પાસે જઇ આ બધી હકીકત કહી. આથી રાવણે સીતાને ઉપાડી લાવવાનો વિચાર કર્યો.

એક વખત રામ મૃગયા માટે ગયા હતા ને પાછળથી તેમની મદદ માટે લક્ષ્મણને પણ સીતાએ મોકલ્યા હતા. પંચવટીમાં માત્ર સીતાજી એકલાં હતાં. આ તકનો લાભ લઇ રાવણે સીતાનું હરણુ કર્યું. ને રસ્તામાં રામના પક્ષનું જે ફાઈ સામે થયું તેનો નાશ કર્યો. રામ લક્ષ્મણે શિકારથી પાછા આવીને જોયું તો સીતાજીને જ્યાં નહિ. તેઓ તેમની શોધમાં નીકળી પડ્યા. સીતાજીએ પોતાનાં ધરણું વગેરે ચીજો

રસ્તામાં થોડે થોડે અંતરે નાખી હતી, આ નિશાનીના આધારે રામ દક્ષિણ તરફ નીકળ્યા. રસ્તામાં અનાર્થ રાજ વાલી અને તેના ભાઈ સુગ્રીવને ખટપટ હતી તેમાં સુગ્રીવને મદદ કરી વાલીનો નાશ કરી તેની સાથે દોસ્તી કરી. અને હનુમાન નામના સુગ્રીવના એક સરદારને સીતાજીની શોધ માટે મોકલ્યા. હનુમાન લંકામાં અશોકવનમાં સીતાજીને મળ્યા અને રામની વીંટીની નિશાની આપી. તે હવે થોડા વખતમાં આવીને તમને છોડાવશે એવી ખબર આપી પાછા આવ્યા, પછી રામે એક મોટું સૈન્ય તૈયાર કર્યું ને તે લઈને તેઓ લંકામાં ગયા.

પ્રથમ વાલીના પુત્ર અંગદને સમાધાન કરવાને, સીતાજીને પાછાં આપવાનું સમજાવવા રાવણ પાસે મોકલ્યો. પણ તે અભિમાની રાવણે માન્યું નહિ. આથી રામે રાવણની સાથે લઢાઈ શરૂ કરી તેમાં રાવણ, તેના ભાઈ કુંભકર્ણુ ને પુત્ર ઈંદ્રજીત વગેરે મરાયા. માત્ર વિભિષણ નામે રાવણનો એક ભાઈ જેણે લઢાઈમાં ભાગ નહોતો લીધો તે બચ્યો. તેને લંકાનું રાજ્ય સોંપી સીતાને લઈ રામ પાછા આવ્યા. અને ચૌદ વર્ષની મુદત પુરી થયા પછી લક્ષ્મણ અને સીતાને લઈ અયોધ્યામાં પાછા આવી રાજકાજ સંભાળી લીધું.

એક વખતે રામે પોતાની પ્રજામાં સીતાજીના પતિવ્રતની નિંદા સાંભળી. પ્રજાની ખાતર જે કે પોતાને સંપૂર્ણ ખાત્રી હતી છતાં સગલાં સ્થિતિમાં સીતાજીને વનમાં મોકલ્યાં. સીતા વાલ્મિકિ ઋષિના આશ્રમમાં રહ્યાં. ત્યાં તેમણે લવ ને કુશ નામે બેડકા પુત્રોને જન્મ આપ્યો. તેઓ ત્યાંજ વિદ્યા તથા યુદ્ધકળા શીખ્યા. એવામાં રામે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરેલો તેના ઘોડો આવ્યો તેને તે ભાઈઓએ બાંધ્યો ને તેના રક્ષકો સાથે યુદ્ધ કર્યું. આથી તેમને રામની પાસે લઈ જવામાં આવ્યા. પણ દુઃખી સીતાજીએ રામને મળતાં પહેલાં જ પ્રાણ તજ્યા.

રામાયણમાં પિતા, પુત્ર, પત્ની, રાજા, પ્રધાન, પ્રજા વગેરેના ધર્મો ને આચારોનું સંપૂર્ણ વર્ણન બહુજ સરસ ભાષામાં આપેલું છે. કૈકીયીનો દ્વેષ ને અદેખાઈ, દશરથનો પુત્રપ્રેમ ને વચનપ્રેમ, રામની પિતૃભક્તિ ને એક પત્નીવ્રત, લક્ષ્મણ તથા ભરતનો બંધુપ્રેમ તથા સીતાની અખંડ પતિભક્તિનો ચિતાર રામાયણમાંથી મળે છે, તેની હકીકત દુનિયાના બીજા કોઈ ગ્રંથમાં મળતી નથી. એક આદર્શ રાજા અને આદર્શ પત્ની કેવાં હોય તે રામ ને સીતાના ઉદાહરણથી સમજાય છે. અને આટલો અધો સમય જવા છતાં આજે પણ હિંદુઓ ‘રામરાજ્ય’ને ચહાય છે.

સામાજિક સ્થિતિ—આ સમયમાં રામરાજ્ય જેવું આદર્શ હતું તેવીજ સમાજની સ્થિતિ પણ આદર્શ હતી તે રામાયણ પરથી જણાય છે. પ્રજાનો મંતોષ એ રાજાનું મુખ્ય કર્તવ્ય ગણાતું અને વચનની કિંમત પ્રાણ કરતાં પણ વધારે હતી. કુટુંબમાં એકબીજા પ્રત્યે સારી પ્રીતિ હતી. કન્યાઓ સ્વયંવરથી વરની પસંદગી કરતી અને યશ વગેરે ધર્મકાર્યોમાં પુરૂષની સાથે સ્ત્રીને પણ ભાગ મળતો.

પ્રકરણ ૧

રામાયણ ને મહાભારત (ચાલુ)

મહાભારત

મહાભારત એ એક બીજું સંસ્કૃત મહાકાવ્ય છે. તે રામાયણ કરતાં ધણું મોટું છે. તેમાં ખાસ કરીને હસ્તિનાપુરના ચંદ્રવંશી રાજ્યની હકીકત આપેલી છે. એમાં સાઠ હજાર શ્લોક છે. તે રામાયણમાં જેમ કરુણરસ મુખ્ય છે તેમ આમાં વીરરસ મુખ્ય છે. આ કાવ્ય શ્રી વ્યાસ મુનિએ લખેલું છે.

હસ્તિનાપુરની ગાદીએ ધૃતરાષ્ટ્ર નામે એક અંધ રાજા રાજ્ય કરતા હતા, તેમને ગાંધારી નામની સ્ત્રીથી સો પુત્રો થયા હતા. તેઓ તેમની પૂર્વે થઈ ગયેલા કુરુ રાજાના નામ પરથી કૌરવો કહેવાતા. ધૃતરાષ્ટ્રના ભાઈ પાંડુને કુંતી અને માદ્રી નામે બે સ્ત્રીઓ હતી તેનાથી તેમને પાંચ પુત્રો થયા હતા, તે પાંડવ કહેવાતા. કૌરવોના બધા ભાઈ-ઓનાં નામ ૬ ઉપર હતાં, તેમાં સૌથી મોટાનું નામ દુર્યોધન હતું. તે અભિમાની અને દ્રોણી હતો અને પાંડવો પર બાણું વેર રાખતો. પાંડવોમાં સૌથી મોટા ભાઈનું નામ યુધિષ્ઠિર હતું અને બીજાઓનાં અનુક્રમે ભીમ, અર્જુન, સહદેવ તે નકુળ હતાં. યુધિષ્ઠિર સત્યના અવતાર જેવા હતાં તેથી તે ધર્મરાજ કહેવાતા. ભીમ શરીરબળમાં પંકાતો હતો અને મધ્યયુદ્ધમાં કુશળ હતો, અર્જુન બાણાવળી હતો, સહદેવ જ્યારે જ્યોતિષી હતો અને નકુળ સૌથી નાનો હોવાથી મોજાલો હતો. પાંડુ રાજા મરણ પામવાથી એ પાંચે ભાઈઓ કાકાના દરબારમાં ઉછરીને મોટા થયા હતા. કૌરવો તથા પાંડવોને દ્રોણ નામે એક હોશિયાર બ્રાહ્મણને હાથે સર્વ જ્ઞાનની કળવણી આપવામાં આવી હતી.

પાંડવોના પક્ષમાં કોઈ આગેવાન નહોતું, તેથી દુર્યોધને તેઓ રાજ્યના ભાગીદાર હોવા છતાં પ્રથમનો ભાગ આપવાની ના પાડી. પણ છેવટે થોડો ભાગ કાઢી આપ્યો. તેઓ હાલના દિલ્હીની જગાએ ઈદ્રપ્રસ્થ નામે શહેર વસાવી રાજ્ય કરવા લાગ્યા. આમ પાંડવો શાંતિથી રહે એ દુર્યોધનને ગમ્યું નહિ, તેથી તેણે તેમને જંગનાં બહાને તેડીને રસ્તામાં એક રાત્રે સુતા હતા તે મકાન સળગાવી મૂકાવ્યું. આથી પાંડવો બ્રાહ્મણને વેશે ભટકતા થઈ ગયા.

તેમના પાંડવો તેમના દરબારમાં રહેતા હતા અને તેમની જાતની કૌરવો

માટે સ્વયંવરની રચના કરી હતી, તેમાં જુદા જુદા રાજાઓને આમંત્રણ આપ્યાં હતાં. પાંડવો પણ ભટકની સ્થિતિમાં એક ઋષિની સાથે ત્યાં ગયા હતા. સ્વયંવરમાં એક ઉંચા થાંભલા પર રાખેલા મચ્છને વીંધવાનું હતું તેથી તે રચનાને ‘ મચ્છવેધ ’ નામ આપ્યું હતું. મચ્છવેધને માટે જુદા જુદા ધણા રાજાઓએ પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ ગયા. દુર્યોધનથી પણ તે થઈ શક્યો નહિ. આથી દુપદે પ્લાહણોને વિનંતી કરી. પાંડવો પ્લાહણ વેષમાં હતા, તેથી આ વિનંતી ઉપરથી અર્જુને ઉડીને મચ્છવેધ કર્યો. પણ ખીજાઓએ દુર્યોધને દ્રૌપદીનું હરણ કરાવ્યું તેથી ગરબડ મચી રહી. એ વખતે ભીમે શરીરખળ વાપરી દ્રૌપદીને છોડાવી અને પોતાના ઉતારે માતાની પાસે લઈ ગયો. ત્યાં માતાએ ભૂલથી ‘ જો લાગ્યો હોય તે પાંચેનું સહીયાઈ ’ એમ કહેવાથી દ્રૌપદી પાંચે ભાઈઓને પરણી. હવે દુપદ રાજા પાંડવોના પક્ષમાં આવવાથી કૌરવોએ તેમને રાજ્યભાગ આપ્યો ને પાંડવો ફરીથી ઈન્દ્ર-પ્રસ્થમાં રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા. પણ અદેખો દુર્યોધન આ સ્થિતિ સહન કરી શક્યો નહિ. તેથી તેણે યુધિષ્ઠિરને જુગાર રમવાને આમંત્રણ આપ્યું. આ જમાનામાં આ એક ખોટી પ્રજા હતી કે ગમે તેવા સારા માણસને પણ કોઈ માણસ તરફથી જુગાર રમવાનું આમંત્રણ થાય તો તેની ના પાડી શકાય નહિ. આથી યુધિષ્ઠિર કૌરવના દરબારમાં જુગાર રમવા ગયા અને ત્યાં રાજપાટ તથા દ્રૌપદીને પણ હારી ગયા. અને પાંડવોએ ૧૨ વર્ષ વનમાં જવું ને તેરમું વર્ષ શુભ રહેવું એ વર્ષમાં જો તેઓ ઝોળખાઈ જાય તો ફરીથી પાછાં ૧૨ વર્ષ વનમાં જવું એવું હતું. આ વખતે પાંચે પાંડવોના અને ખીજા પણ ધણા માણસોના દેખતાં દુર્યોધને ભર સભામાં દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર એટલાં ને અપમાન કર્યું. પાંડવો વચનથી બંધાઈ જવાને લાંધે લાચાર હતા. પણ દ્રૌપદીને

આથી બહુ માહું લાગ્યું અને પરિણામે મહાભારતનું યુદ્ધ થયું.

વડીલોના સમજવવાથી દુર્યોધને દ્રૌપદી પાંડવોને પાછી આપી, પછી તેઓ વનમાં ગયાં. બાર વર્ષ પુરાં થયાં પછી તેરમા વર્ષે તેઓ વૈરાટ નગરી (ધોળકા?)માં ગુપ્ત રહ્યા ને સારપછી છતાં યદને પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. આ વખતે પાંડવોના તરફથી તેમના સગા ને મિત્ર દ્વારકાના શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ટિ કરવા ગયા હતા તેમને દુર્યોધને જાણ્યાં કે અર્જુન રાજ્ય તો શું પણ એક સોયની અણી ઉપર રહે એટલી જમીન આપવા અમે ખુશી નથી. આથી પાંડવોએ લડીને રાજ્ય મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ યુદ્ધ તે મહાભારતનું યુદ્ધ.

આ યુદ્ધમાં પાંડવ અને કૌરવ બંનેના પક્ષમાં ભરતખંડના ધણા રાજાઓ એકબીજાને પક્ષ લઇને આવ્યા હતા. દ્વારકાના શ્રીકૃષ્ણ પણ પાંડવોના પક્ષમાં જોડાયા હતા. પાંડવનું સાત અક્ષોહિણી અને કૌરવનું અગીઆર અક્ષોહિણી મળી કુલ અઢાર અક્ષોહિણી સૈન્ય લઢવાને તૈયાર થયું હતું. એક અક્ષોહિણીમાં ૨૧૮૭૦ રથમાં બેસી લઢનાર, ૨૧૮૭૦ હાથી ઉપર બેસી લઢનાર, ૬૫૬૧૦ ઘોડેસ્વાર અને ૧૦૯૩૫૦ પાયદળ લશ્કર મળી કુલ ૨૧૮૭૦૦ માણસ હોય છે તેવી અઢાર અક્ષોહિણી એટલે કુલ ૩૯૩૬૬૦૦ માણસનું સૈન્ય મહાભારતના યુદ્ધમાં જોડાયું હતું. આ યુદ્ધ અઢાર દિવસ સુધી ચાલ્યું ને પરિણામે લગભગ બધા સૈન્યનો નાશ થયો, માત્ર પાંડવો ને શ્રીકૃષ્ણ તથા કૌરવપક્ષના દ્રોણગુરુના પુત્ર અશ્વત્થામા ને કૃપાચાર્ય નામે બે યોદ્ધા બાકી રહ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રે રાજગાદી પાંડવોને સોંપી, યુધિષ્ઠિર ગાદીએ બેઠા ને અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી ભરતખંડના ચક્રવર્તી રાજ થયા.

યુદ્ધમાં થયેલા સંઘર્ષોના નાશથી પાંડવો શોકાતુર હતા એવામાં શ્રીકૃષ્ણે પણ દેહ મૂક્યાના સમાચાર મળવાથી અર્જુનના પુત્ર અભિ-

મન્યુના કુવર પરિક્ષિતને રાજગાદી સોંપીને પાંડવો દ્રૌપદી સાથે હિમાલયમાં ગયા અને સ્વર્ગવાસી થયા.

મહાભારતના યુદ્ધને લીધે અગ્રંખ્ય વિદ્વાનો ને બહાદુર યોદ્ધાઓનો નાશ થયો તેથી લગભગ આર્ય મંસ્કૃતિનો નાશ થયો.

આ મહાકાવ્યમાં પાંડવ કૌરવ સિવાય બીજી ધણી આડકથાઓ છે, એમાં રાજા પ્રજાના ધર્મ તથા જ્ઞાનનો ઉપદેશ છે. શ્રીકૃષ્ણની વિદિ વર્ષને દુર્યોધન ને તેના કાકા વિદુરે રાજ્યનીતિ સમજાવીને ભાગ આપવા કહ્યું હતું તે ભાગ વિદુરનીતિને નામે ઓળખાય છે. જ્યારે કુરુક્ષેત્ર કે પાણીપતમાં અને સૈન્યો લડવાને તૈયાર થયાં ત્યારે અર્જુનને સગાં સંબંધીઓના મોહને લીધે લડવાની ના પાડી તેથી શ્રીકૃષ્ણે તેને કર્મયોગનો જે બોધ આપ્યો તે ભગવદ્ગીતાના નામે ઓળખાય છે. આ પુસ્તકમાં બધાં ઉપનિષદોનું તત્ત્વ આવી જાય છે ને આખી દુનિયામાં એક ઉત્તમ ધર્મગ્રંથ મનાય છે.

મહાભારત સમયની સામાજિક સ્થિતિ—આ સમયમાં લોકો એકવચની તથા સાચા હતા, ક્ષત્રિયો ધણા બહાદુર હતા તેમ યુદ્ધકળામાં પ્રવીણ હતા. રાજા પ્રજા વચ્ચે એકમંપી હતી ને ભરતખંડમાં ધણાં મોટાં મોટાં રાજ્યો હતાં. આ રીતે તે સમયે ભરતખંડના લોકો સર્વ રીતે સુખી હતા છતાં ભુગાર જેવો એક મોટો ખરાબ ચાક્ર ચાલતો હતો.

સ્ત્રીઓની સ્થિતિ—દ્રૌપદીના ઉદ્બાહરણથી સમજાય છે, તે સમયની સ્ત્રીઓ સારી ભણેલી, બુદ્ધિમાન ને ઘર ચલાવવામાં તથા રાજકાજમાં મદદ આપવામાં કુશળ હતી. સ્ત્રીઓનું માન હતું.

રામાયણ તથા મહાભારતનાં કેટલાંક પાત્રો.

સીતા—એ જનક રાજાની પુત્રી હતી. જે ધનુષ સ્વયંવર

વખતે વાળવાનું હતું ને લંકાના રાજા રાવણથી પણ ઉપડ્યું નહોતું, તે ધનુષ તેણે રહેલાઈથી ઉચકીને ખીજી જગાએ મૂક્યું હતું. એવી એ સારીરિક શક્તિ ધરાવતી હતી. તેનું આખુંએ જીવન એક આદર્શ આર્થ સ્ત્રી તરીકેનું છે. આખાએ ઇતિહાસમાં કે ધર્મગ્રંથોમાં એનો જોડો મળવો મુશ્કેલ છે. પોતે નવવધુ હોવા છતાં, પતિએ સાથે ન આવવાનો આગ્રહ કરેલો હોવા છતાં તે વનવાસ વખતે અયોધ્યામાં સુખ ભોગવવા રહી નહિ. પણ વનવાસનાં દુઃખો ભોગવવા પતિની સાથે ગઈ. જ્યારે રાવણ તેને ઉચકી જતો હતો ત્યારે તેણે પોતાના અલંકારો થોડે થોડે અંતરે દેડી દેવામાં પોતાની જુદી વાપરી હતી કે જેથી રામ તેની ખબર મેળવી શકે. રાવણ જેવા સમર્થ ને હલકા સ્વભાવના રાજાને આધીન રહેવા છતાં તે તેના જીવનને તાપે થઈ તેને વશ થઈ નથી, એમાં તેની હિંમત અને સહનશક્તિની હદ આવી જાય છે. ઉપરાંત જ્યારે સુખની ઘડી આવી ત્યારે પણ પતિએ ત્યાગ કરવા છતાં પોતે તેમના પર ગુસ્સે થતી નથી પણ બધું દુઃખ શાંતિથી સહન કરે છે અને અને એ જ શોકમાં પ્રાણ તજે છે.

રામ—એ એક આદર્શ (નમુનારૂપ) રાજા હતા. તે એકવચન, એકઆણુ અને એક પત્નીવ્રતને માટે જાણીતા છે. રાજા તરીકેનો ધર્મ અગ્નવતાં તેમણે પોતાનું કે કુટુંબનું સુખ જોયું નથી. એ છેવટના ભાગમાં સીતાનો ત્યાગ કરે છે તે પરથી જણાય છે. પોતાનું વચન પાળવાનો ટેક જ્યારે દશરથ રાજા ગુજરી જાય છે ને ભરત તથા પ્રધાનો ને પ્રજાઓનો પાછા આવવા વિનંતી કરે છે ત્યારે જણાય છે, તે જવાબ આપે છે કે “પિતાને આપેલું વચન મારે પાળવુંજ નોંધ્યું.” રામ નિશાન તાકવામાં એટલા હોશિયાર હતા કે વનમાં આવેલો કનકમૃગ પણ તેમનું આણુ ચુકાવી શક્યો નહોતો ને એકજ

બાણે મરાયો હતો, તેથી આજે પણ ‘ રામબાણુ ’ શબ્દ રૂઢીપ્રયોગ તરીકે વપરાય છે. તે વખતમાં જ્યારે બહુપત્ની કરવામાં કાષ્ઠપણુ જાતનો બાધ આવતો નહિ ત્યારે પોતે એકપત્નીવ્રત પાળે છે એ તેમનો ટેક નમુનેદાર ગણાય. જોકે તે પ્રજ્ઞની ખાતર સીતાને વનમાં મોકલે છે છતાં ત્યારપછી અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે છે તે વખતે યજ્ઞમાં પોતાની સાથે એસવા માટે ખીજ સ્ત્રી પરણતા નથી પણ સીતાનીજ સોનાની મૂર્તિ મૂકે છે. આ બાબત તેમનું પત્નીવ્રત તથા સીતા તરફનો સદ્ભાવ બતાવે છે. ઉપરાંત એક મોટા રાજા તરીકે કે વિજેતા (જય પામેલા રાજા) તરીકે પણ તેમણે પોતાનો ધર્મ બરાબર બજાવ્યો છે. રાવણને માર્યા પછી પણ લંકાનું રાજ્ય પોતે ન રાખતાં તેનાજ ભાઈને આપે છે. આ બધી બાબતોથી રામ એક આદર્શ રાજા અને આદર્શપતિ હતા એ સમજાય છે.

લક્ષ્મણ—આદર્શભાઈ કેવો હોઈ શકે તેનું ઉદાહરણ લક્ષ્મણ પુરું પાડે છે. ભાઈ તરફના સ્નેહની ખાતર પોતે વનવાસનું દુઃખ વેડે છે અને તેમની સેવા કરે છે. આથી પણ વધારે આકરી ફરજ તો જ્યારે સીતાને ફરી વનમાં મૂકવા જવાની રામની આજ્ઞા થાય છે ત્યારે બજાવે છે. પોતે સીતાને માતા જેટલું માન આપતો હતો છતાં માત્ર ભાઈની આજ્ઞાની ખાતર તેમને વનમાં મૂકી આવે છે. રામની સાથેના વનવાસ દરમિયાન તેણે કેટલું સખત જીવન ગાળ્યું હતું, તે તો જ્યારે રામ તેને સીતાના અલંકાર બતાવીને પૂછે તે વખતના જવાબથી જણાય છે, ત્યારે તે કહે છે કે “ હું (સીતાનાં) કંકણ કે હારને ઝોળાખતો નથી પણ માત્ર નૂપુર (પગનું ધરણું) તેજ ઝોળાખું છું કારણ કે દરરોજ પગે લાગતાં માત્ર મારી નજર તેના ઉપર પડતી ” કેટલો બધો સંયમ અને ભક્તિ ?

શ્રીકૃષ્ણ—એ મહાભારતમાંનું મુખ્ય પાત્ર છે. જો કે એ યુદ્ધમાં લઢનારમાં મુખ્ય પાંડવ કૌરવ હતા પણ શ્રીકૃષ્ણ ને દ્રૌપદી એ એ મહાભારતનાં મુખ્ય પાત્રો છે. શ્રીકૃષ્ણ એક મહાન પ્રજ્ઞસેવક હતા તેથી આજે પણ હિંદુ લોકો રામની માફક તેમને પણ પ્રભુ માનીને પૂજે છે. એ પાંડવોના પરમ મિત્ર હતા તેથી તેમની સલાહ સિવાય પાંડવો એક ડગલું પણ ભરતા નહિ. જો કે મહાભારતના યુદ્ધનું દેખીતું કારણ રાજ્યભાગ છે પણ ખરું કારણ તો દુર્યોધને સભામાં દ્રૌપદીનું અપમાન કર્યું હતું તે છે. તે વખતથીજ શ્રીકૃષ્ણના મનમાં દુષ્ટ કૌરવોના નાશના વિચાર આવ્યા હતા. પાંડવોની આત્માવસ્થાથી તે તેમના મિત્ર હતા તેથી અનેક વખતે તેમણે મદદ આપી હતી અને યુદ્ધ વખતે અર્જુનનો રથ હાંકીને તથા જ્યારે તે મોહથી હથિયાર તણ ખેડો હતો ત્યારે ઉપદેશ આપીને ખરો મિત્રધર્મ જગનવ્યો હતો.

દ્રૌપદી—એ મહાભારતનું મુખ્ય પાત્ર છે. જો કે આ સિવાય પાંડવોને બીજી સ્ત્રીઓ હતી છતાં તે તેના બુદ્ધિબળ અને ચારિત્ર્ય-જળને લીધે જાણીતી થઈ છે. એ દ્રુપદ રાજાની પુત્રી હતી. તેને લાયક પતિ મેળવવા મચ્છવેધ જેવી આકરી પરીક્ષા હતી. જો કે અર્જુને એકલાએ મચ્છવેધ કર્યો પણ સાસુના વચનની ખાતર તેણે પણ પાંચે પાંડવોને પતિ તરીકે સ્વીકાર્યા હતા. તેનું બુદ્ધિબળ કેટલીક વખત પાંડવો કરતાં પણ વધારે કામ કરતું હતું. જ્યારે ભરસભામાં તેનું અપમાન થયું, ત્યારે ત્યાંજ તેણે કૌરવોના નાશની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે મહાભારતના અંતે પુરી થાય છે. વનમાં પણ તે પાંડવોને ઘણું સુખ આપે છે અને છેવટે વૈરાટ નગરમાં ગુપ્ત રહેવાની વખતે પણ દાસીનું હલકું કામ કરતાં અચકાતી નથી. એમ છતાં તે વખતે પણ પોતાનું સ્વમાન ગુમાવતી નથી, પત્ની તરીકે તેણે પાંડવોને બહી

મદદ આપી હતી કે જેવી મદદ કોઈ સામાન્ય સ્ત્રી આપી શકે નહિ. છેવટે હિમાલયમાં જતાં પશુ તે પાંડવોની સાથે જાય છે.

યુધિષ્ઠિર—આ પાંડવોમાં સૌથી મોટાભાઈ હતા. પોતાના સત્યવ્રતને લીધે તેઓ ધર્મરાજ કહેવાતા. આવા સત્યવાદી હોવા છતાં એક વખત અર્જુનનો જીવ બચાવવા અને ખીજી વખત દ્રોણાચાર્યનું મૃત્યુ લાવવા અર્ધું સત્ય બોલ્યા હતા તેથી તેમને તે બાબતનો ધણો પસ્તાવો થયો હતો. પોતાના વચનની ખાતર તેમણે દ્રૌપદીનું અપમાન મુંગે મોંઝે સહન કર્યું હતું.

ભીમ—મહાપરાક્રમી અને બળને વખતે બધા ભાઈઓને બચાવી લેનાર હતા. છતાં કેટલાક લેખકો તેને અર્ધો માંડો હોય તેવો કહ્યો છે. પશુ પાંડવોની દરેક મોટી મુશ્કેલી તેણે પોતાના શરીર-બળથી તેને દૂર કરી છે અને ભાઈઓના સુખની ખાતર પોતાના દુઃખને ગણકાર્યું નથી.

અર્જુન—એ જળરો બાણાવળી હતો. તેણે મચ્છવેષ કરીને તથા મહાભારતના યુદ્ધમાં લઢીને પાંડવોની પ્રતિક્ષા રાખી હતી. જોકે શ્રીકૃષ્ણ પાંચે ભાઈના મિત્ર હતા તોપણ આ બે જણ વચ્ચે ખાસ રનેહગાંઠ હતી. તેથી આજે પણ નર (અર્જુન) નારાયણ (કૃષ્ણ) ની જોડી કહેવાય છે.

સહદેવ—એ જળરો જ્યોતિષી હતો પણ ધણું ઓછું બોલનારો હતો, તેથી ધણી લખત જ્યાં સુધી કોઈના તરફથી પૂછવામાં ન આવે ત્યાં સુધી કોઈ બાબતનો જવાબ આપતો નહિ. તેણે પોતાની વિદ્યાના બળથી પોતાના ભાઈઓને ધણી મદદ કરી હતી.

કૃષ્ણ—પાંડવોનો દ્વંધભાઈ અને એક સારથીનો પાળક પુત્ર હતો

પણ દૈવસંયોગે તે દુર્યોધનના પક્ષમાં ભરાયો હતો તેથી છેવટ સુધી તે પાંડવોની વિરુદ્ધમાં લડ્યો હતો. આ એકજ યોદ્ધો અર્જુનની ખરાબરી કરી શકે એવો હતો. અને અણીના પ્રસંગે દુર્યોધને કર્ણની મદદજ માગી છે. એ મોટો દાનેશ્વરી હતો.

ભીષ્મ—એમનું મૂળનામ **દેવવ્રતકે માંગેય** હતું પણ પોતાના પિતાની ખાતર છંદગી સુધી બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવાથી ભીષ્મ એટલે મહાન પ્રતિજ્ઞા લીધી તેથી તેઓ ભીષ્મ કહેવાયા. જેવા તે પ્રતિજ્ઞા લેવામાં મહાન હતા તેવા શરીરબળમાં પણ મહાન હતા. પાંડવોના પક્ષમાં રહેવું પડ્યું હતું આમાં તેમની કંઈક નબળાઈ પણ જણાય છે. છતાં કૌરવ પક્ષમાં રહીને પણ તેમણે પાંડવોને ઘણી વખત લાલ કરી આપ્યો છે.

વિદુર—એ શ્રીકૃષ્ણના પરમભક્ત હતા ને રાજ્યનીતિમાં કુશળ હતા. જ્યારે કૌરવ દરબારમાં પાંડવપક્ષનું કાંઈ ન હોય ત્યારે તે ઉઘાડી રીતે તેમને મદદ કરતા તેથી શ્રીકૃષ્ણે દુર્યોધનની મેવા મિકાઈ તજીને વિદુરનાં કેળાં ને લાજ જેવો હલકો ખોરાક ખાધો હતો.

દુર્યોધન—એ બુદ્ધિમાન અને બહાદુર હતો પણ પોતાના અભિમાને કરીને ઘણી વખત અવિચારી જણાતો. પાંડવો તરફના દ્વેષના પુતળારૂપ હતો. તેણે વખતો વખતે પાંડવોની પ્રતિજ્ઞાને ઓછી કરવાને, તેમને પીડા આપવાની ખાતર પ્રયત્ન કર્યો હતો તેથી પરિણામે તેનું સર્વ નાશ થાય છે.

શકુનિ—એ કૌરવોનો મામેા અને દુષ્ટ સલાહકાર હતો.

પ્રકરણ ૭

આર્યોના ફેલાવો, ધર્મગ્રંથો ને સામાજિક સ્થિતિ.

રાજ્યવિસ્તાર—વેદના સમયમાં આર્યો પંજાબમાં હતા, રામાયણ મહાભારતના સમયમાં તેઓ લગભગ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ફેલાયા પણ ત્યારપછી તેઓ લગભગ હાલના તમામ હિંદુસ્તાનમાં ફેલાયા. આ સમય આસરે ઈ. સ. પૂ. ૧૫૦૦-૧૬૦૦ નો ધારવામાં આવે છે. તેમનો આ ફેલાવો પોતાનાં વિદ્યા, હુનર ને ઉદ્યોગને લીધે થયો હતો.

ધર્મગ્રંથો—જ્યારે પ્રજાની સામાજિક સ્થિતિ સારી હોય ત્યારે તેનું મન જુદી જુદી વિદ્યાના સંશોધન તરફ વળે એ નિયમ મુજબ આર્યોનું ધ્યાન આ વખતે તેમણે પોતાના ગ્રંથોને ટુંકાં સૂત્રોમાં ગોઠવ્યા. જ્યોત્ષી કરીને મોંઝે કરવામાં બહુ શ્રમ પડે નહિ અને ધર્મગ્રંથો સચવાઈ રહે. આ ગ્રંથોને **સૂત્રગ્રંથો** કહે છે.

આવા ગ્રંથોમાં વૈદિક યજ્ઞનાં સૂત્રો શ્રૌતસૂત્રો, ધર્મસૂત્રો અને ગૃહસ્થાશ્રમી માટે ગૃહસૂત્રો થયાં. આ સૂત્રોનું એકદું નામ કલ્પસૂત્ર છે. એ સિવાય શિક્ષા, છંદ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત અને જ્યોતિષનાં સૂત્રો થયાં એ છને વેદાંગ કહે છે.

વળી આ સમયમાં ઉપનિષદના વિચારો ઉપર પણ વધારે ઊંડા વિચારો થયા ને ગ્રંથો રચાયા, એમને જ **શાસ્ત્રગ્રંથો** કહે છે. આમાં કપિલનું સાંખ્યશાસ્ત્ર, પતંજલિનું યોગશાસ્ત્ર, ગૌતમનું ન્યાયશાસ્ત્ર, કણ્વાદનું વૈશેષિક, ઉપરાંત પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસાનો સમાવેશ થાય છે.

સામાજિક સ્થિતિ—અત્યારસુધી જાતિબંધન દૃઢ નહોતું પણ કર્મ ઉપરથી જાતિ નક્કી થતી તેને બદલે હવે તો બ્રાહ્મણને ત્યાં જન્મે તેજ બ્રાહ્મણ એ પ્રમાણેની ચાર જાતિઓ નક્કી થઈ. આશ્રમની

વ્યવસ્થા બરાબર રીતે ચાલતી હતી. આ જાતિઓ માટેના નિયમો પણ રચાયા તેને સ્મૃતિ કહે છે. આ સમય હિંદુસ્તાનની પૂર ચઢતીના હતો. કારણ કે આ બધા ગ્રંથો રચનારા મહાન પુરુષો હતા. આ ગ્રંથોમાં આર્ય સંસ્કૃતિ પૂરેપૂરી ખીલી નીકળી છે, પણ પાછળથી તેમાં કંઈ સુધારો થયો નહિ.

પ્રકરણ ૮

પ્રાચીન આર્ય રાજ્યો.

ચાર મોટાં રાજ્યો—આ સમયમાં એટલે લગભગ ઇ. સ. પૂ. સાતમા સૈકામાં ભારતવર્ષમાં ચાર મોટાં રાજ્યો હતાં. (૧) મગધનું રાજ્ય, એની રાજધાની રાજગૃહમાં હતી. (૨) વાયવ્ય તરફ કોશલનું રાજ્ય એની રાજધાની સાવત્થીમાં હતી. (૩) કોશલની દક્ષિણે વત્સોનું રાજ્ય. એની રાજધાની કૌશમ્પીમાં હતી અને (૪) અવન્તીનું હતું. એની રાજધાની ઉજ્જયિનીમાં હતી.

જો કે આ ચાર મોટાં રાજ્યો હતાં અને ખીજાં કેટલાંક નાનાં પણ હતાં, છતાં આખા દેશમાં એક ચક્રવર્તી રાજ્ય નહોતું પણ ધણાં નાનાં નાનાં રાજ્યો હતાં તેનો કારભાર મહાજન મારફતે ચાલતો અને ગામોમાં પ્રામ્ય પંચાયત હતી.

મગધનું રાજ્ય—મહાભારતના સમયમાં અહીં જરાસંધ નામે જન્મરો રાજા થઈ ગયો, તેને બીમે શ્રીકૃષ્ણની મદદથી માર્યો હતો. ત્યાંથી એ રાજ્યની ખ્યાતિ વધારે હતી. આ સમયમાં પણ ખીજાં રાજ્યો કરતાં મગધનું રાજ્ય વધારે પ્રખ્યાત હતું. તે રાજ્ય શિશુનાગ નામના એક માણસે પોતાની બહાદુરીથી જીતી લીધું હતું. ધણાં વર્ષો

સુધી એના વંશમાં રાજ્ય રહ્યું ત્યાર પછી જુદા જુદા પાંચ વંશ મગધની ગાદીએ આવ્યા, એ સમય દરમ્યાન રાજગૃહ અને પાટલી-પુત્રમાં રાજગાદી હતી. આ રાજ્યોએ યૌદ્ધ તથા જૈન ધર્મોએને સારી મદદ આપી હતી.

શિશુનાગ વંશમાં ધિધિસાર નામે એક પ્રખ્યાત રાજા થઇ ગયો. એના વખતમાંજ યૌદ્ધધર્મનો ઉદય થયો. તેણે પોતે તે ધર્મ સ્વીકાર્યો ને ઉત્તેજન આપ્યું. પ્રજાની સ્થિતિ સુધારવા એણે સારા પ્રયત્ન કર્યો હતો. વળી એણે રાજ્યની કીર્તિ પણ વધારી હતી. એ ઇ. સ. પૂ. ૪૬૫ માં મરણ પામ્યો. તેને અનંતશત્રુ નામે પુત્ર હતો.

મકરણુ ૯

યૌદ્ધ અને જૈન ધર્મો

યુદ્ધનું જીવન—આ મહાન પુરુષનું મૂળ નામ સિદ્ધાર્થ હતું. તેમનો જન્મ હિમાલયની તળેટીમાં શાક્ય લોકોના રાજા શુદ્ધોદનને ત્યાં કપિલવસ્તુમાં ઇ. સ. પૂ. ૫૫૭ માં થયો હતો. શુદ્ધોદન રાજાને એ પત્નીઓ હતી, તે બંને બહેનો હતી. તેમાંથી માયા દેવીને પેટે યુદ્ધ ભગવાન જન્મ્યા. પણ થોડી મુદતમાં માતા ગુજરી જવાથી માસીએ ઉછેર્યા. પુત્રજન્મથી શુદ્ધોદન રાજાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ, પણ ન્યારે જોષીઓએ ભવિષ્ય જોયું, ત્યારે કહ્યું કે આ પુત્ર કાંતો મોટો ચક્રવર્તી રાજા થશે કે જગતનું કલ્યાણ કરનાર મહાન ધર્મસ્થાપક થશે ” રાજાના મનમાં રાજગાદીનો વારસ જન્મવાથી જે આનંદ થયો હતો, તેમાં એકાએક આવું સાંભળવાથી દીલગીરી થઈ. પણ પોતે એવી ઝાંઝવણ કરી કે, તે ધર્મસ્થાપક ન થતાં ચક્રવર્તી રાજા થાય. આ માટે યુદ્ધને અત્યંત વિલાસમાં ઉછેરવા માંડ્યા.

જરા પણ દુઃખ કે શોક ઉત્તન કરે એવી વસ્તુ તેમની નજરે ન ચઢે એવી ગોડવણ કરી. તેમને એક વિશાળ બગીચાવાળી, જુદી જુદી ઋતુના જુદા જુદા મહેલોવાળી જગ્યામાં રાખ્યા. અને ઈ. સ. પૂ. ૫૩૮ માં એટલે કે ૧૯ વર્ષની ઉંમરે તેમને યશોધરા નામની એક સુંદર અને ગુણવાન કન્યા સાથે પરણાવ્યા. કેટલીક મુદત પછી તેમને એક પુત્ર થયો. આ બધું જોઈને રાજાને ખાત્રી થઈ કે હવે સિદ્ધાર્થ ચક્રવર્તી રાજ થશે. આથી તેમના માટે જે કાળજી રાખવામાં આવતી તે કંઈક ઓછી થઈ.

એક વખતે તે પોતાના છત્ર નામના સારથીને લઈ બહાર ફરવા નીકળ્યા. ત્યાં તેમણે એક મગફળી, એક રોગી, એક વૃદ્ધ અને એક મંત્રાસી એમ ચાર દેખાવા જોયા, ને તે દરેક સંબંધી તેમણે છત્રને પૂછી માહિતી મેળવી. આજસુધી એમણે કદી આવા દેખાવા જોયેલા નહિ; તેથી તેમના મન પર આથી ભારે અસર થઈ. તેમને લાગ્યું કે ‘જગત દુઃખરૂપ છે.’ મારે એ દુઃખમાંથી તમામ જગતને છોડવવાનો રસ્તો શોધવો જોઈએ. સિદ્ધાર્થે મૂળથી ઊંડા વિચાર કરવાની ટેવ હોવાથી આ બાબત તેમણે ખૂબ વિચાર કર્યો, તેમ તેમ તેમના મન પર ખૂબ અસર થઈ. એક રાત્રે સ્ત્રી, પુત્ર, માતા પિતા તથા રાજ્ય વગેરે બધું છોડીને ચાલ્યા જવાનો નિશ્ચય કર્યો. આવો મહાન ત્યાગ કરતાં અનેક વિચારો આવે એ સ્વાભાવિક છે, ને મુજબ તેમના મનમાં ઘણા વિચારો આવ્યા પણ તે સર્વને દબાવી દઈ માત્ર જગતના કલ્યાણનો વિચાર કરી એક ઘોડા ઉપર બેસી છત્રને સાથે લઈ નીકળી પડ્યા. આગળ જઈને પછી પોતાનો રાજવંશી પોપાક તથા અલંકાર ને ઘોડો છત્રને આપી પાછો મોકલ્યો. ને સુંદર કેશ તલવારથી કાપી નાંખ્યા પછી તે વખતના મનાતા

જુદા જુદા સાધકોની પાસે જઈને સાધના કરવા માંડી. પણ તેમને સંતોષ થયો નહિ. એક વખત તેમણે ઘણા ઉપવાસ કર્યા આથી તેમનુંજ કંટાળુ તપ જોઈ તેમનાં સાથીઓ તેમના પર ખૂબ રોહ રાખવા મંજા. પણ જ્યારે તેમને ખાતરી થઈ કે દેહદમન કર્યાથી પણ મારે જે જોઈએ છીએ તે મળતું નથી. એટલે તેમણે ઉપવાસ બંધ કર્યા. આથી સાધુઓ નિંદા કરવા લાગ્યા પણ સિદ્ધાર્થે તો પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. આખરે ગાંધામાં એક પીપળાના ઝાડ નીચે તે વિચાર કરતા ખેડા ત્યાં તેમને ખરૂં જ્ઞાન થયું. ને પરમ સુખનો માર્ગ જડયો. ઇ. સ. પૂ. ૫૨૨.

આ જ્ઞાન એમણે બધાંને આપવા માંડ્યું. જે કે શરૂઆતમાં કેટલાક સામા થયા પણ આખરે એમની અત્યંત ક્ષમાથી હારી જઈ તેમનો બોધ ગ્રહણ કર્યો. આ વખતથી તે 'બુદ્ધ' એટલે 'જાગૃતા' કહેવાયા ને તેમનો ધર્મ 'બૌદ્ધધર્મ' ને નામે ઓળખાયો. આ સમયમાં યજ્ઞ વગેરે કર્યો ઘણાં થતાં ને તેમાં મોટી હિંસા થતી તે બધી બુદ્ધ બંધ કરાવી. ઘણા રાજાઓએ તેમનો ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો. આખરે તેમનાં માતા પિતા તથા સ્ત્રી પુત્ર પણ તેમાં જોડાયાં આમ ૪૫ વર્ષ સુધી ઉપદેશક રીતે ઇ. સ. પૂ. ૪૭૭માં તે નિર્વાણ પામ્યા.

બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાન્તો ને તેની અસર—બુદ્ધે ગયામાં ચાર તત્ત્વ શોધી કાઢ્યાં. (૧) જીવન દુઃખરૂપ છે. (૨) જીવનની ઇચ્છા એ જ દુઃખનું મૂળ છે. (૩) એ ઇચ્છાનો નાશ કરવાથી દુઃખનો નાશ થાય છે અને (૪) દુઃખ નાશ કરવાનો ઉત્તમ માર્ગ આઠ પ્રકારનો છે.

સત્ય ભક્તિ, સત્ય નિશ્ચય, સત્ય વાણી, સત્ય જીવન, સત્ય પ્રયત્ન, સત્ય વિચાર અને સત્ય ધ્યાન એ આઠ પ્રકારે દુઃખ નાશ પામે છે.

.. **બુદ્ધના ઉપદેશનો સ્મર**—કોઈને પણ ઈર્ષા કરવી નહિ, દેહ-દમનથી ખરૂં સુખ મળતું નથી પણ કામનાઓના ત્યાગથી મળે છે

એજ મધ્યમ માર્ગ છે, એ માર્ગનો ઉપદેશ બુદ્ધે કર્યો હતો.

તેમના ઉપદેશથી શરૂઆતમાં પાંચ શિષ્યો થયા પછી તે સંખ્યા ૬૦ ની થઇ. એમને તેમણે જુદી જુદી જગાએ ઉપદેશ કરવા મોકલ્યા. બુદ્ધના મરણ પછી એ ધર્મ ઘણા ફેલાયો. હિંદુસ્તાનમાં એને ઘણા રાજાઓએ રાજ્યધર્મ બનાવી ઉત્તેજન આપ્યું, તેથી ફરીથી બ્રાહ્મણધર્મનો ઉદય થયો ત્યાં સુધી તે હિંદુનો મુખ્ય ધર્મ રહ્યો. આજે જો કે હિંદુસ્તાનમાં એ ધર્મના અનુયાયી નથી પણ આખી પૃથ્વી પર એ ધર્મ માનનારાની સંખ્યા સૌથી વધારે છે.

મહાવીરનું જીવન:—એ પણ બુદ્ધના સમયમાંજ ઇ. સ. પૂ. ૫૯૯ માં જન્મ્યા હતા. એમનું મૂળ નામ વર્ધમાન હતું તે પણ ક્ષત્રિય રાજકુમાર હતા. ને વૈશાળી નગરીમાં રહેતા હતા. મહાવીરના સમય પહેલાં જૈનધર્મ ઘણા સમયથી ચાલતો હતો પણ તેને સ્થિર કરી પ્રચાર કરનાર એ હોવાથી તેમને જૈનધર્મના સ્થાપક કહેવામાં આવે છે.

નાનપણથીજ એમનામાં વૈરાગ્યવૃત્તિ હતી, તેથી મંસાર તરફ તેમનું મન હતું નહિ તો પણ માતાપિતાને રાજી રાખવાની ખાતર યશોદા નામની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું. એથી એમને પ્રિયદર્શના નામે સદ્ગુણી કન્યા થઇ. એ ત્રીસ વરસના થયા સારે એમનાં માતાપિતા ગુજરી જવાથી એમણે મંસાર તળ્યો અને જૈનધર્મમાં દાખલ થઇ ઉન્કટ તપ કર્યું. પછી જુના જૈનધર્મમાં સુધારો કર્યો અને પાર્શ્વનાથ મંત્રદાય તે જૈનધર્મના નામથી ફેલાવ્યો. એમના ધર્મનું મુખ્ય સૂત્ર ‘અહિંસા’ છે. તેને માટે દેહદમન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. તેમણે ૩૨ વરસ સુધી ઉપદેશ કરી પટણા જીલ્લાના પાવા ગામમાં ઇ. સ. પૂ. ૫૨૭ માં વિદેહ થયા. એમના મરણ સમયે એમના અનુયાયી પાંચ લાખ હતા.

બૌદ્ધ-જૈન-હિંદુ-ધર્મની સરખામણી—બૌદ્ધ અને જૈન અને ધર્મોના સ્થાપકો ક્ષત્રિય હતા. અનેનો પ્રથમ ઉપદેશ મગધમાં થયો હતો. અનેમાં સાધુઓથી ધર્મપ્રચાર થાય છે, અને વેદોનો અનાદર કરે છે અને અહિંસા એ અનેનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે પણ અને ધર્મના શાસ્ત્રો અને આચાર વિચાર જુદા જુદા છે. બૌદ્ધો મધ્યમ માર્ગને અનુસરે છે ત્યારે જૈનો દેહકષ્ટ મુખ્ય ગણે છે.

કર્મનાં બંધનથીજ માણસ સંસારમાં બંધાય છે અને તેના નાશકર્મ મોક્ષ થાય છે, સદ્વર્તન અને જ્ઞાન એ મોક્ષનાં સાધન છે. તે દેહદ્ધ-મનથી ચારિત્ર્યશુદ્ધિ થાય છે. આ બાબતોમાં હિંદુ અને જૈનધર્મ મળતા આવે છે.

બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ સંબંધીના કેટલાક ખાસ શબ્દો:-

દિગંબર—મહાવીરના મરણ પછી જૈન ધર્મના બે વિભાગ પડ્યા. તેમાં મૂળના વિચારોને વળગી રહેનારો પંથ. એમની મૂર્તિઓને વસ્ત્ર પહેરાવતા નથી.

સ્વેતાંબર—મહાવીરના વિચારોમાં ફેરફાર કરીને માનેલો જૈન ધર્મનો વિભાગ. એમની મૂર્તિઓને સફેદ વસ્ત્ર પહેરાવે છે.

તીર્થંકર—જૈનધર્મના સ્થાપકોને તેઓ તીર્થંકર કહે છે. એવા બધા મળીને ૨૪ થઈ ગયા. આદિતીર્થંકર આદિશ્વર ભગવાન અને છેલ્લાં મહાવીર સ્વામી ગણાય છે. જૈન મંદિરોમાં એમની મૂર્તિઓ હોય છે.

નિર્વાણ—એટલે મોક્ષ એ બૌદ્ધધર્મની માન્યતા છે. જ્યારે બધાં પાપ અને ઇચ્છાઓનો નાશ થાય અને તેને લીધે આત્મા પાપથી મુક્ત અને શુદ્ધ થાય ત્યારની સ્થિતિને નિર્વાણ કહે છે.

હીનયાન—બૌદ્ધ ધર્મનો એક પંથ. જેમાં જુદાના અસલ ઉપદેશ પ્રમાણેજ ચાલનારા લોકો હોય છે. તેમના ધર્મગ્રંથો પાલી કે માગધી ભાષામાં લખેલા છે.

મહાયાન—બૌદ્ધધર્મનો એક મોટો પંથ. તેમાં તેમણે મૂળ ઉપદેશમાં થોડો ફેરફાર કર્યો છે. તેમાં મૂર્તિપૂજા અને પ્રાર્થના દાખલ થયેલી છે. એમના ધર્મગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલા છે.

જાતકો—બુદ્ધના પૂર્વજન્મોની હકીકત બતાવનારાં ધર્મ પુસ્તકો. એ તાડપત્રો ઉપર લખેલાં છે. એમાં બધા મળીને ૫૫૦ અવતારોની વાતો આપેલી છે.

સ્તંભો—બૌદ્ધ ધર્મના ફેલાવા માટે મહાન અશોક રાજાએ તે ધર્મનાં વચનો જે પથરો પર કોતરાવીને પોતાના રાજ્યમાં મૂકાવ્યા હતા તેવા પથરના થાંભલાને સ્તંભો કહે છે. એવો એક સ્તંભ અશ્વા-હાયાદમાં છે.

દેવડીઓ—બુદ્ધના મહાને અગ્નિસંસ્કાર કર્યા પછી તેની રાખ તથા હાડકાં વગેરે જે રત્નું હતું, તેમના પર બંધાવેલી નાની દેવડીઓ તેની આસપાસ સુંદર કોતરણીવાળા પથરના કંકેરા અને દરવાજા હોય છે.

ચૈત્યો—મોટા પર્વતોમાંથી કોતરી કાઢેલાં સભાગૃહોને ચૈત્યો કહે છે. આવાં ચૈત્યો હાલ મુંબઈની પાસે અજંતામાં અને કાર્લાની ગુફામાં છે.

વિહારો—બૌદ્ધ મઠોને વિહારો કહે છે. મગધમાં તેમની સંખ્યા એટલી બધી થઈ ગઈ કે તેથી તેનું નામ વિહાર-બિહાર પડ્યું. એમાં ભીંતો ઉપર સુંદર ચિત્રો હોય છે અને સાધુઓને એકાંતમાં ધ્યાન કરવાનાં ભોંયરાં હોય છે.

બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોની થએલી અસર—જો કે હાલ ભરતખંડમાં બૌદ્ધ ધર્મ નથી અને જૈન ધર્મ બ્રાહ્મણ ધર્મ કરતાં થોડો છે, છતાં તે બંનેના વિચારોની ઘણી અસર બ્રાહ્મણ ધર્મ ઉપર છે. પહેલાં જે હિંસાવાળા યજ્ઞો થતા તે આ ધર્મોની અસરથી બંધ

થયા. અને એમના મુખ્ય સિદ્ધાંત અહિંસાએ એટલી બધી અસર કરી છે કે ગુજરાત જેવા કેટલાક ભાગમાં હિંદુઓ પણ જૈનોના જેટલાજ એ સિદ્ધાંતમાં માનતા થઇ ગયા છે.

મૂર્તિપૂજા તથા ધર્મપ્રચાર એ બે બાબતો આ ધર્મો પરથીજ આદ્ય પૂર્વ ધર્મમાં દાખલ થયેલી જણાય છે.

આ બંને ધર્મોના અનુયાયીઓએ પોતાનાં દેવજોમાં સુંદર કોતરણી કરાવી તેથી સિલ્પકળાને હિતજન મળ્યું છે. આ પ્રમાણે એક બીજા પર અસર થયેલી હોવાથી જૈનો કે બુદ્ધોને હિંદુઓ પોતાનાથી જુદા માનતા નથી પણ હિંદુજ માને છે.

પ્રકરણ ૧૦

મગધનું મહારાજ્ય

નંદ વંશ—શિશુનાગ વંશના રાજા બિંબિસારના મરણ પછી તેનો પુત્ર અન્નતશત્રુ ઇ. સ. પૂ. ૪૮૫માં ગાદીએ આવ્યો. એણે રાજ્યની હદ વધારી અને પાટલીપુત્રના કરતો કોટ બંધાવ્યો. એના પછી એ વંશના બીજા ચાર રાજાઓએ ઇ. સ. પૂ. ૩૭૦ સુધી રાજ્ય કર્યું.

નંદ વંશના કુલ નવરાજાઓ પાટલીપુત્રની ગાદીએ થયા. તેમણે લગભગ ૫૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેઓ લોભી હતાં અને પ્રગ્લને દુઃખી રાખીને પણ દરેક રાજાએ દ્રવ્યથી એક એક લંડાર ભર્યો હતો. અંતે મહાન સિકંદરની ચડાઈ પછી ઇ. સ. પૂ. ૩૨૦માં નવમા નંદના અનૌરસ પુત્ર ચંદ્રગુપ્તે પોતાના પ્રધાન અને ગુપ્ત ચાણક્યની મદદથી તે રાજ્ય જીતી લીધું. તેનો વંશ તેની મા મુરાના નામ પરથી મૌર્ય વંશ કહેવાયો.

મહાન સિકંદરની ચડાઈ—જ્યારે ઇ. સ. પૂ. ૩૨૬ સૈન્યમાં મગ-

ધનું રાજ્ય પૂર ચઢતીમાં હતું, ત્યારે ઇરાનના રાજા ફરશ્યસે પોતાના રાજ્યની હદ ઘણી વધારી હતી. તેણે પંજાબનો પણ ફેટલોક ભાગ જીત્યો હતો. એક વખત હિંદિ સૈનિકા ઇરાનના રાજાની સેનામાં ગ્રીકો સામે લઢયા હતા.

ગ્રીસનો મહાન રાજા એલેક્ઝાંડર જે સિકંદરના નામથી જાણીતો છે તે ગાદીએ બેઠો કે તરતજ આખી દુનિયા જીતવાનો મનોરથ કર્યો. ૨૦ વર્ષની ઉમ્મરમાં એક મોટું સૈન્ય લઈ વિજય-યાત્રા કરવાને નીકળી પડ્યો. તેણે ઈ. સ. પૂ. ૩૩૦માં ઇરાન જીત્યું ને ત્યાં આવતાં તેને હિંદ સંગ્રામી સઘળી માહિતી મળી. એથી તેણે ચઢાઈ કરી.

આ સમયમાં ઉત્તર હિંદમાં જુદાં જુદાં ધણાં રાજ્યો હતાં, તે બધાં વચ્ચે કોઈ જાતનો સંપ નહોતો. માત્ર મગધનું રાજ્ય મોટું હતું પણ તેનો રાજા નંદ લોભી અને કુર હતો.

સિકંદર ઈ. સ. પૂ. ૩૨૭માં હિંદમાં આવી પહોંચ્યો. ને પોતાનું લશ્કર લઈ સિંધુ નદી ઓળંગી તક્ષશિલા પહોંચ્યો. આ સમયમાં એ શહેર વિદ્યા અને કળાનું મોટું ધામ હતું. ત્યાંની વિદ્યાપીઠમાં આખા જગતના વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લેવા આવતા. ઉપરાંત તેની બાંધણી પણ એવી હતી કે તેને એકદમ જીતી શકાય નહીં છતાં ત્યાંતો રાજા બાયલો હોવાથી સિકંદરને શરણે ગયો અને એજ મુજબ પંજાબના બીજા રાજાઓ પણ તાબે થયા.

આ સમયમાં પંજાબના મધ્ય ભાગમાં જેલમ નદી પાસે પૌરસ નામે એક બહાદુર રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે સિકંદરની ચઢાઈની વાત સાંજળી ને તેને પાછો વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો. જે કે તેને બીજા કોઈની મદદ નહોતી છતાં તેણે જેલમનદી-આગળ સિકંદરની સેનાને

અટકાવી ને પોતે લઢવાને તૈયાર છે એમ જણાવ્યું. સમય ચોમાસાનો હોવાથી જેલમ નદી એ કઠિં ભરપૂર હતી ને રાત અંધારી હતી, તેથી પૌરસે માર્થું કે સિકંદર રાત્રે આગળ વધશે નહિ પણ આ અગ્નિજ્વળાથી ન ગભરાતાં તે રાત્રે જ જેલમ નદી ઉતરી ગયો ને લશ્કરને વ્યુહરચનામાં ગોઠવ્યું. પૌરસે સેનાને મોખરે હાથી રાખ્યા હતા. તે ગભરાયા ને નાકા, તેમજ પૌરસ પણ અંતે કેદ પકડાયો. કેદી પૌરસને ત્યારે સિકંદર પાસે લઈ ગયા ત્યારે તેને તેણે પૂછ્યું, કે મારે તમારી સાથે કેવી રીતે વર્તવું; ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “ એક રાજા તરીકે ” આ જવાબથી ખુશ થઈ સિકંદરે આથી કંઈ વધારે નહિ જોઈએ ! એમ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો રાજા શબ્દમાં અર્થ આવી જાય છે. આથી એ ઉદાર દીક્ષનો મહાન પુરુષ થયો ને પૌરસને તેનું રાજ્ય પાછું આપ્યું, ને તક્ષશિલાના રાજા સાથે મૈત્રી કરાવી.

તક્ષશિલામાં સિકંદરને ચંદ્રગુપ્ત મળ્યો હતો ત્યારે તેને મગધનું રાજ્ય જીતી લેવા વિનંતી કરી હતી તેથી સિકંદર રાવી નદી ઓળંગી આગળ વધ્યો ને પાટલીપુત્ર તરફ ગયો, પણ સૈનિકો સ્વદેશથી ઘણા વખતથી દૂર આવેલા હોવાથી પાછા જવાને ઘણા આતુર હતા, આથી તે પાછો ફર્યો ને ઈ. સ. પૂ. ૩૨૪ માં ઈરાન પહોંચ્યો ને ત્યાંથી આગળ જતાં બેબીલોન શહેરમાં ઈ. સ. પૂ. ૩૨૩ માં મરણ પામ્યો.

સિકંદરની ચઢાઈની અસર—સિકંદરની સ્વારીથી પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચેનો માર્ગ ખુલ્લો થયો. ગ્રીક અને ભારતની સંસ્કૃતિનો વિનિમય (અદ્દલો બદલો) થયો, આથી બંને દેશોની ભાષા, સાહિત્ય અને કળા ઉપર ઘણી અસર થઈ પરિણામે બંને દેશોને લાલ થયો. આર્યાવર્તના રાજાઓને ઐક્યની કિંમત સમજાઈ, આથી આગળ જતાં ચંદ્રગુપ્તે ઉત્તર હિંદમાં સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી.

ભૌત્યવંશ. ઈ. સ. પૂ. ૩૨૧-૧૮૩.

ચંદ્રગુપ્ત (ઈ. સ. પૂ. ૩૨૦-૨૬૮)-મગધના નવમા નંદ રાજા મહાપદ્મનો દાસીપુત્ર હોવાથી ચંદ્રગુપ્તને નાનપણમાં જ પંજાબ તરફ દેશનિકાલ કર્યો. પણ ત્યાં તે બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણ ચાણાક્યના હાથની એ કેળવણી લઈને વધારે લાયક થયો. મોટો થતાં એણે મગધનું રાજ્ય મેળવ્યું. એણે સિકંદરના મરણ પછી સિંધુનદીની આસપાસ આવેલા સિકંદરના સરદારોને હરાવ્યા. તે બીજા સઘળા દુશ્મનોને દાબી દીધા. એણે એ પોતાની બહાદુરી અને ચાણાક્યની બુદ્ધિથી ભારતવર્ષમાં સૌથી પહેલું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું, એથી એ ભારતખંડનો પહેલો સમ્રાટ કહેવાયો.

મેગેસ્થિનીસ—સિકંદરના મરણ પછી પંજાબ તરફનો કેટલોક ભાગ તેના એક સરદાર સેલ્યુકસના હાથમાં હતો. તેણે મગધ ઉપર ચડાઈ કરી પણ ચંદ્રગુપ્તે તેને સખત હરાવ્યો; આથી ઈ. સ. પૂ. ૩૦૩ માં તેણે સલાહ કરી પોતાની પુત્રી પરણાવી અને મેગેસ્થિનીસ નામે એલચીને ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં મૂક્યો. એ ગણાં વર્ષ ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં રહેલો હોવાથી તે સમયની સ્થિતિનું તેણે એક પુસ્તક લખ્યું હતું. તે પરથી ચંદ્રગુપ્તની રાજ્યવસ્થા અને સમાજસ્થિતિની હકીકત મળે છે.

મેગેસ્થિનીસે વર્ણવેલી સમાજની સ્થિતિ—મેગેસ્થિનીસ લખે છે કે “ હિંદુલોકો શાન્ત, માયાલુ ને નમ્ર સ્વભાવના હતા. તેમનું જીવન સાદું, પવિત્ર, સુખી અને સુધરેલું હતું. તેઓ સાચું ઓક્ષના અને કરકસરથી રહેતા. ચોરી કે વિશ્વાસઘાત નહોતાં. લોકો બારણે તાળાં વાસતા નહિ. તેમ કોઈ જુડી સાક્ષી પૂરતું નહિ. લોકોના સાત વર્ગ હતા તેમાં બ્રાહ્મણને સૌથી વધારે માન મળતું, એથી ઉતરતું ચૌહાણો તથા

ખેડૂતોને મળતું. સ્ત્રીઓને ઘણું માન મળતું. તેઓ પરદેશીને પણ ગુલામ બનાવતા નહિ. તેમને ઘરેણાં પહેરવાં બહુ ગમે છે, અને ઝીણી મલમલ ઉપર બુટા ભરેલાં અંગરખાં પણ પહેરે છે. ”

શાંતિના વખતમાં આર્યોએ ખીસવેલી વિદ્યા હુનર કળામાં વધારો થતો ગયો. ચાલુક્યે લખેલું “કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર” દુનિયામાં મહાન પુસ્તકોમાં ગણાય છે.

ઠેકાણે ઠેકાણે નહેરો અને તળાવો ખોદાવ્યાં હતાં, દેશમાં સોનું, ચાંદી, તાંબુ અને લોઢાની મોટી ખાણો હતી. તેમાંથી જુદી જુદી જાતનાં વાસણો અને સુંદર ચીજો બનતી. રસ્તા સારી સ્થિતિમાં હતા, તેની બંને બાજુએ ઝાડો રોપેલાં હતાં. તેમજ થોડે થોડે અંતરે આરામ લેવાની જગાઓ ને પાણીનાં સ્થળો હતાં, તેથી મુસાફરી સગવડ ભરેલી થતી.

ગંગા અને જમના નદી મારફતે જળમાર્ગે વેપાર ચાલતો. વેપારીઓ ઘણા સાહસિક હતા અને દુનિયાના બીજા ઘણા દેશો સાથે વેપાર ચલાવતા. આખા ભરતખંડમાં જમીન માર્ગે પણ જુદાં જુદાં શહેરો વચ્ચે વેપાર ચાલતો. તે વખતે કાશી, ઉજ્જયની, અને તક્ષશિલા એ ત્રણ વિદ્યાનાં મોટાં ધામ હતાં. રાજ્યવ્યવસ્થા સારી હોવાથી તમામ પ્રજા સંપૂર્ણ જહોજલાલીમાં હતી.

ચંદ્રગુપ્તની રાજ્યવ્યવસ્થા—ચંદ્રગુપ્તે પોતાના રાજ્યના જુદા જુદા પ્રાંતો પાડ્યા હતા અને તે દરેક ઉપર એક એક મુખ્ય મુક્યો હતો, રાજ્યમાં કેટલાંક શહેરોને કિલ્લા બંધાવ્યા હતા. હાથીનું, ઘોડાનું ને પાયદળ એમ એનું ભરકર જુદી જુદી જાતનું હતું. પ્રજાને સારી રીતે ન્યાય મળે માટે તે સારી કાળજી રાખતો ને જે કોઈ જુડી સાક્ષી કરનાર કે જુડી ફરિયાદ કરનાર મળી આવે તો તેને તે ધણી સખત

શિક્ષા કરતો. રાજધાની પાટલીપુત્ર ૯ માઈલ લાંબુ અને ૨ માઈલ પહોળું હતું. તેની આસપાસ લાકડાનો મોટો કોટ હતો તેને ૬૪ દરવાજા હતા તે ૫૦૦ મીનારા હતા. એ કોટની આસપાસ પાણીની ભરેલી ઉંડી ખાઈ હતી, રાજધાનીની વ્યવસ્થા માટે ત્રીસ માણસની એક મંડળી નીમી હતી તેને જુદાં જુદાં છ ખાતાંમાં વહેંચી નાખી હતી. તે દરેક ખાતું. પોતાનું કામ બરાબર ચલાવતું. (૧) વેપાર અને કલાને ઉત્તેજન આપનાર ખાતું, (૨) સરભરા ખાતું (૩) જન્મ મરણની નોંધનું ખાતું (૪) વાણિજ્ય ખાતું જે વેપાર ઉપર દેખરેખ રાખી કર વગેરે ઉધરાવવાનું કામ કરતું. (૫) કારખાનાની દેખરેખનું ખાતું (૬) જકાત ખાતું. આ મંડળી દુકાળ નિવારણનું અને શહેર સુધારાનું કામ પણ કરતી. આ પ્રમાણે અફઘાનિસ્થાનથી નર્મદા સુધી એણે સુંદર વ્યવસ્થા રાખી ૨૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું.

મિંદુસાર—(ઇ. સ. પૂ. ૨૬૮ થી ૨૭૩) ચંદ્રગુપ્ત પછી તેના પુત્ર મિંદુસાર ગાદીએ આવ્યો. તેણે પિતાએ આપેલા રાજ્યમાં વધારો કર્યો તે સારી વ્યવસ્થા રાખી. એનું ઉપનામ ‘અમિત્રધાત’ હતું. તેથી પણ તે પરાક્રમી હતો એમ જણાય છે.

અશોક. (ઇ. સ. પૂ. ૨૭૨-૩૩૨)

દુનિયામાં જે થોડા મહાન રાજાઓ થઈ ગયા છે, તેમાં અશોક ગણાય છે. જો કે તેના રાજ્યની હદ ઘણે દૂર સુધી ફેલાઈ હતી, છતાં તે બાબતમાં તે પ્રખ્યાત નથી પણ એક મહાન ધર્મ સમ્રાટ તરીકે એ મશહૂર છે.

એમના પિતાનો સૌથી મોટો પુત્ર એ નહોતો. એટલે ગાદીનો હકદાર ન ગણાય, પણ સુખા તરીકે ઉજ્જનમાં અને તક્ષશિલામાં એણે સારી નામના મેળવેલી હોવાથી પિતાના મરણ પછી ત્રણ વર્ષ

એનો રાજ્યાભિષેક થયો. કેટલાક ઇતિહાસકારો ધારે છે કે આ ત્રણ વર્ષ દરમિયાન એને કોઈ મોટા રાજ્યપ્રોત્સાહ સાથે લઢવું પડ્યું હશે.

રાજ્યગાદી મેળવ્યા પછી શરૂઆતમાં એણે ભોગવિલાસમાં અને ચાણુક્યનીતિ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવવામાં કેટલોક સમય ગાળ્યો. અને આખા રાજ્યમાં વ્યવસ્થા અને શાંતિની સ્થાપના કરી.

આ વખતે આખા ભરતખંડમાં માત્ર કલિંગ દેશ સ્વતંત્ર હતો. તેની સ્વતંત્રતા અશોકને 'સોનાની થાળીમાં લોદાની મેખ'ની માફક ખૂચી, આથી એણે મોટા લશ્કર સાથે એ દેશ ઉપર ચઢાઈ કરી કલિંગવાસીઓ આખરે કેસરીયાં કરીને લદયા પણ નમ્યા નહિ. અતે લદાઈને અંતે જ્યારે અશોકે તેમની રાજ્યધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ત્યાંનો દેખાવ જોઈ અશોકનું હૃદય દુઃખથી વલોવાઈ ગયું ને લદાઈથીજ આ બધી ખરાબી થઈ માટે આજથી લદાઈ બંધ કરવી એવો નિશ્ચય કર્યો. અને લોકોના હૃદયના સમ્રાટ તરીકે નામના મેળવી.

બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર અને મદદ—શરૂઆતમાં અશોક કોઈ સાધુ કે પવિત્ર બ્રાહ્મણને જોઈ તેને ત્રાસ આપતો પણ તે વખતના મોટા બૌદ્ધ સાધુ ઉપગુપ્ત ત્યાં આવી ચડ્યા, તેમના ઉપદેશથી તેણે બૌદ્ધધર્મ ગ્રહણ કર્યો અને તેના મુખ્ય સિદ્ધાંત 'અહિંસા પરમે ધર્મ' પ્રમાણે ચાલ્યો. પછી તેમની સાથે તેણે ઇ. સ. પૂ. ૨૪૬ માં પવિત્ર બૌદ્ધ તીર્થોની યાત્રા શરૂ કરી અને દરેક જગ્યાએ પુષ્કળ દાન ધર્મ કરી યાત્રાને અંતે પોતે ત્રિપિટકી એવું સાધુનું નામ ધારણ કરી પોતાનો બધો વ્યવહાર પણ સાધુ જીવેજી રાખ્યો.

એણે બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર માટે (૧) ઉપગુપ્તની દેખરેખ નીચે તમામ બૌદ્ધ સાધુઓની પરિષદ ભરી શુદ્ધ ભગવાનનાં વચનોનો સંમંદ કરાવ્યો (૨) પોતાના રાજ્યમાં એ ધર્મના પ્રચાર માટે એક

જીવું ખાતું ઉઘાડ્યું. (૩) જૈન ધર્મના નિયમો ક્રાંતરાવી પોતાના રાજ્યમાં ઠામ ઠામ સ્તંભો મૂકાવ્યા (૪) આખી દુનિયામાં જૈન ધર્મના ઉપદેશકો મોકલ્યા જેથી આજે પણ આખી દુનિયામાં જૈન ધર્મીઓની સંખ્યા સૌથી વધારે છે.

તેણે પોતાના પુત્ર તથા પુત્રીને પણ સાધુ સાધ્વી બનાવીને ધર્મોપદેશ કરવા મોકલ્યાં હતાં.

અશોકના સુધારા—એણે મોટી મોટી શિલાઓ ઉપર નીતિનાં વચનો ક્રાંતરાવી તે પ્રમાણે લોટા ચાલે છે કે નહિ તેની તપાસ રાખવા મોટા અધિકારીઓ રાખ્યા. (૫) રાજ્યમાં ઠેકાણે ઠેકાણે રસ્તા, ધર્મશાળાઓ કુવા, વાવ, દવાખાનાં, વગેરે કરાવ્યાં ને રસ્તા ઉપર ઝાડો રોપાવ્યાં. રાજ્યમાં જે ઓછી સુધરેલી જાતો હતી તેમના તરફ દયા ભાવથી વર્તવાની અધિકારીઓને આજ્ઞા કરી. દોરો માટે પણ દવાખાનાં બંધાવ્યાં. આ પ્રમાણે સુખ અને શાંતિ હોવાથી પ્રજા ઘણી આખાદ થઈ અને તેથીજ અશોક ધર્મ સમ્રાટ કહેવાયો. **અશોકના શિલાલેખો**—એના શિલાલેખો એના વિશાળ રાજ્યમાં જુદી જુદી જગાએ માનુષ પડે છે, એથી જાણાય છે કે એનો રાજ્ય વિસ્તાર કાશુલથી પૂર્વમાં ગંગાના સુધી અને દક્ષિણમાં છેક આંધ્ર રાજ્ય સુધી ફેલાયેલું હતું (૨) આ લેખો તે વખતની લોકભાષાના સાધારણ લિપિમાં લખાયેલી છે. (૩) આ લેખો આઠ પ્રકારના છે. (૪) આ લેખોમાંથી કેટલાક પર્વતોના પથરો પર, કેટલાક સ્તંભ ઉપર, કેટલાક સૂત્રોમાં અને કેટલાક પર્વતોની ગુફામાં ક્રાંતરાવેલા છે (૫) આમાંનાં કેટલાંક વચનો પરથી અશોકના મહાન ગુણો તથા ઉદાર હૃદયની ખાત્રી થાય છે. (૬) તે વખતની નીતિ, કેળવણી અને લોકસ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે.

અશોકના લેખો હાલ (૧) કાઠિઆવાડમાં ગિરનારની તળેટીમાં *

(૨) પેશાવરમાં (૩) પંજાબમાં હજારા જિલ્લામાં (૪) હિમાલયની તળે
ડીમાં મસુરીની નજીકમાં (૫) થાણા જિલ્લામાં (૬) ઓરીસામાં
(૭) મદ્રાસ ઇલાકામાં ગંગા જિલ્લામાં અને (૮) મૈસુરમાં જણાય છે.
એના ઉભા કરેલા સ્તંભોમાંથી હાલ અલ્લાહાબાદમાં અને દિલ્હીમાં પણ છે

ઉપસંહાર:—એને બે રાણીઓ હતી એમાં એક ધર્મનિષ્ઠ અને
ઉદાર હતી અને બીજી દુષ્ટ હતી તેને તેણે મારી નંખાવી હતી આ
મહાન રાજા વિદ્વાન, ધર્માત્મા અને પરાક્રમી હતો. તેણે ધર્મ, ન્યાય,
સમાનતા અને અહિંસાથી રાજ્ય ચલાવ્યું છે, જે કે તેને બૌદ્ધ ધર્મ
માટે આટલું બધું માન હતું અને તેના પ્રચાર માટે ખૂબ મહેનત લીધી
છતાં બીજા ધર્મવાળા ઉપર જીવન ક્યો નથી, પ્રજાના સુખ માટે
એને ઘણી લાગણી હતી એ ઘણો વખત કામ કરતો છતાં જણાવે
છે કે, મને આટલા કામથી સંતોષ થતો નથી. પ્રજાના ભલા માટે રા-
જાએ સતત કામ કરવું જોઈએ. લોકો માટેની લાગણી અને નીતિ
પ્રત્યેની પ્રીતિ એમના શિક્ષણોમાંના વચનોથી સ્પષ્ટ જણાય છે.
આમ પ્રજાને સુખી કરવાનો સતત પ્રયત્ન, સમાનભાવ, ન્યાયીપણું,
વગેરે ગુણોથી તે દુનિયામાં ધર્મસમ્રાટ તરીકે જાણીતો થયો છે. તે
ઈ. સ. પૂ. ૨૩૨માં મરણ પામ્યો

મૌર્ય વંશનો અંત—અશોક પછી એના બે પૌત્રોએ રાજ્યમાં
ભાગ પાડી પૂર્વે અને પશ્ચિમમાં પોતાની રાજ્યગાદી સ્થાપી ત્યાર પછી
બીજા પાંચ રાજાઓ થયા. છેલ્લા રાજા બૃહદ્રથને એના સેનાપતિ
પુષ્પમિત્રે મારી ગાદી લઈ લીધી. તે ઈ. સ. પૂ. ૧૮૩ માં મૌર્ય
વંશનો અંત આવ્યો.

આ વંશના રાજાઓએ પરદેશના રાજાઓ સાથે સંબંધ રાખ્યો.
ઉત્તમ રાજ્ય પદ્ધતિથી રાજ્ય ચલાવ્યું તે અકવર્તી રાજ્ય સ્થાપ્યું.

મગધનો અંત.

શુંગવંશ (ઈ. સ. પૂ. ૧૮૨-૭૨)-પુષ્પમિત્રનો વંશ શુંગવંશ કહેવાયો. એમાં કુલ ૧૦ રાજાઓ થઈ ગયા. પુષ્પમિત્રે મગધપર આવેલી બે મોટી ચઢાઈઓ પાછી વાળી હતી. તે આઠાણુધર્મી હતો અને તેણે એક અશ્વમેધ યજ્ઞ પણ કર્યો હતો ને ઔદ્ધ વિહારે તોડાવી નાખ્યા હતા. તે વંશના છેલ્લા રાજા દેવબ્રૂતિને તેના પ્રધાને ઉઠાડી મૂકી ગાદી લઈ લીધી.

કુલ્લવંશ (ઈ. સ. પૂ. ૭૨-૨૭) આ વંશના કુલ ચાર રાજાઓ થઈ ગયા તેમણે ૪૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છેલ્લા રાજાએ આંધ્રરાજાએ મારી નાખી મગધ કબજે કર્યું.

આંધ્રરાજ્ય—આ રાજ્ય દક્ષિણમાં ગોદાવરી અને કૃષ્ણાનદીના વચ્ચેના પ્રદેશમાં હતું. અશોકના વખતમાં તે મગધના તાબે હતું પણ પાછળથી સ્વતંત્ર થયું. અને આગળ જતાં તે રાજ્ય બળવાન થયું તેના એક રાજાને ઈ. સ. પૂ. ૨૭ માં કલ્પ વંશના રાજાને મારી મગધનું રાજ્ય જીતી લીધું પણ તેમણે મગધપ્રદેશમાં રાજ્યગાદી રાખ્યાની ખાત્રી નથી. આ પ્રમાણે મગધના મહારાજાઓનો અંત આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પરદેશી રાજ્યો.

એકદ્રીઆનું રાજ્ય—આ પ્રદેશ હિંદુ કુશની ઉત્તરે આવેલો છે. તેમાં રિકંદરના સેનાપતિ સેલ્યુક રાજાના વંશજો રાજ્ય કરતા હતા. ત્યાંના એક રાજાએ સિંધ અને પંજાબ પ્રાંત જીતી લીધા હતા. એ રાજ્યના ભાગ પડી ગયા પછી ત્યાંના એક રાજા કાબુલમાં રાજ્ય કરતો હતો. કાબુલના રાજાઓમાંના એક મગધના રાજ્ય પર પુષ્પ-

મિત્રના વખતમાં મઢાઈ કરી હતી પણ તેને હારીને પાછા જવું પડ્યું હતું.

શક રાજ્યો—આ લોકો પણ મધ્ય એશિયાના વતની હતા, તેઓ ટાળાંબંધ હિંદુસ્તાન તરફ આવતા. તેમાંના કેટલાકે બેકટ્રીઆનું રાજ્ય જીતીને પોતાનું નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. એના જુદા જુદા વિભાગ પડી ગયા હતા, એ રાજ્યની શાખાઓ તક્ષશિલા, મથુરા અને કઠિઆવાડ-માં હતી. આ રાજ્યોમાંના ધણાખરા ઐશ્વર્ય ધર્મી હતા. આ લોકોને છેવટે ગુપ્ત વંશના ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યે હાંકી કાઢ્યા,

કુશાન રાજ્ય—આ જાતિ પુએચી લોકોની એક શાખા હતી. આ લોકો પણ મધ્ય એશિયાના વતની હતા. તેમણે અફઘાનિસ્તાનમાં પેસીને શક લોકોને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા. ને ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. એમણે હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારીઓ કરીને ધણા ભાગો કબ્જે કર્યા. ઈ. સ. ૧૧૦ સુધીમાં તો લગભગ આખું ઉત્તર હિંદુસ્તાન આ લોકોની સત્તા નીચે હતું.

કનિષ્ક. (ઇ. સ. ૧૨૦-૧૫૫)

આ રાજ્યની ગાદી પુરુષપુર (પિશાવર)માં હતી. જોકે તે હિંદુસ્તાનનો રાજા ગણાય છે પણ એશિયાનો ગણવો જોઈએ, કારણ કે તેણે ખંડના ધણા ભાગો જીત્યા હતા. એ વખતનો એ જખરો લઢવૈયો અને મહાન સેનાપતિ હતો. એણે પણ ઐશ્વર્ય ધર્મનો પ્રચાર કર્યો છે છતાં અશોકની પેઠે તરવાર મ્યાનમાં રાખી નથી.

ઐશ્વર્ય સલા—અશોકની માફક એણે પણ તે વખતના મોટા સાધુ અશ્વધાપના આશ્રય નીચે એક મોટી ઐશ્વર્ય સલા મેળવી અને ઐશ્વર્ય શાસ્ત્રોમાં સુધારો કરાવ્યો. એના વખતથીજ ઐશ્વર્ય ધર્મના મહા-યાન અને હીનયાન એવા બે વિભાગ થયા.

ગુણુ—એને બૌદ્ધ ધર્મ માટે માન હતું ને પોતે રાજ્ય માટે લઢાઈઓ લઢતો છતાં એણે બીજા ધર્મવાળાને હેરાન કર્યા નથી. તે હિંદ બહારની જાતિનો હતો છતાં આર્યસુધારે ગ્રહણ કર્યો હતો; તેણે સાહિત્ય અને કળામાં પણ નામના મેળવી હતી.

સામાજિક સ્થિતિ—કનિષ્કના વખતમાં હિંદનો વેપાર ઘણો ખીલ્યો હતો. અહીંથી રોમન લોકો મરચાં, તેજના, વસ્ત્રો અને ઝવેરાત લઈ જતા. હિંદનાં વસ્ત્રોની અને બીજી ચીજોની યુરોપના બજારમાં ઘણી કિંમત ઉપજતી. અહીંના વાઘ, સિંહ, હાથી, ચિત્તા, વગેરે પ્રાણીઓના ઘણા પૈસા આપી તે લોકો લઈ જતા. આમ યુરોપથી કરોડો રૂપિયા હિંદ આવતા, ઉપરાંત એશિયાના બીજા દેશો સાથે પણ હિંદનો વેપાર સારો ચાલતો.

આ સમયમાં શિલ્પ અને સ્થાપત્ય કળા (હમારતના બાંધકામની કળા) પણ સારી ખીલી હતી. પેશાવરમાં બુદ્ધના અવશેષ ઉપર ૪૦૦ કુટ ઉંચો લાકડાનો એક સ્તંભ ઉભો કર્યો હતો.

આ સમયમાંજ આયુર્વેદના પારંગત ચરક, તથા અશ્વકેપ અને નાગાર્જુન વગેરે વિદ્વાનો થઈ ગયા. તક્ષશિલા તથા પુરૂષપુર વિદ્યા તેમજ વેપારનાં મોટાં ધામ હતાં; તે વખતે તક્ષશિલા આખા એશિયાનું વિશ્વવિદ્યાલય હતું અને ત્યાં જુદી જુદી જાતના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ટોળાંબંધ આવીને રહેતા.

કુશાન રાજ્યનો અંત—કનિષ્ક ઈ. સ. ૧૫૫માં મરી ગયો ત્યાર-પછી તેનો પુત્ર ગાદીએ આવ્યો. તેના પછી રાજ્યના ઘણા ભાગ થઈ ગયા, અને અશાન્તિ તથા અરાજકતા ફેલાઈ અને ઈ. સ. ૨૨૬ લગભગ આ રાજ્યનો અંત આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૨ મું

ગુપ્તવંશ (ઇ. સ. ૩૨૦-૫૨૦)

અંધાધૃધીના સમય-કુશાન રાજ્યના નાશ પછીનાં ૧૦૦ વર્ષ આખા હિંદુસ્તાનમાં અંધાધૃધી ચાલી. કારણ કે એકે મોટું રાજ્ય રહ્યું નહિ અને નાનાં રાજ્યો પરસ્પર લડવા લાગ્યાં. તેથી આ સમયનો ચોક્કસ ઇતિહાસ મળી શકતો નથી પણ ઇ. સ. ૩૨૦થી ગુપ્તવંશના પહેલા રાજા ચંદ્રગુપ્તે પ્રબળ બચાવી લીધી અને ફરીથી હિંદમાં એક સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી. આ ગુપ્ત અમલ દરમ્યાન હિંદની ખ્યાતિ ઘણી વધારે ફેલાઈ અને પૂર્ણ જાહોજલાલી થઈ.

ચંદ્રગુપ્ત (ઇ. સ. ૩૨૦-૩૩૬)

એ ગુપ્તવંશનો પહેલો રાજા હતો. એ વખતે પાટલીપુત્ર વૈશાલીના સિચ્છવી રાજાઓના હાથમાં હતું, તે તેણે જીતી લીધું અને સિચ્છવી રાજાની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું. મગધના રાજ્ય નીચેના પ્રાંતો સ્વતંત્ર થઈ ગયા હતા તે તેણે એક પછી એક જીતી લીધા. એણે ઇ. સ. ૩૨૦થી નવે શક શરૂ કર્યો હતો તે ગુપ્ત સંવત્સર કહેવાય છે.

સમુદ્રગુપ્ત. (ઇ. સ. ૩૨૬-૩૭૫)

એ સિચ્છવી રાજાની પુત્રીનો પુત્ર હતો, તે ઘણો પરાક્રમી હતો. જો કે એના પિતાએ કેટલાક પ્રદેશો જીતી શાંતિ સ્થાપી હતી પણ હજી ભારતવર્ષમાં ઘણી અંધાધૃધી હતી. તેમાંથી દેશને બચાવી લેવા તેણે વિજયયાત્રા શરૂ કરી. એણે પાટલીપુત્રથી નીકળી કલિંગ આગળ થઈ છેક હાલના મદ્રાસ નજીક સુધી જે જે રાજ્યો હતાં તે બધાં જીત્યાં. પછી આગળ લંકાનો રાજા તેનો મિત્ર હોવાથી જવાનું બંધ રાખી મહારાષ્ટ્ર અને ખાનદેશ તરફ ચાલે પાછા ફર્યો. એણે

કેટલાંક રાજ્યો ખાલસા કર્યા, કેટલાક રાજ્યને હરાવ્યા પછી રાજ્ય પાછાં સોંપ્યાં. અને કેટલાકે તો વગર લઢે તાબે થઈ તેનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું. દિગ્વિજયમાંથી પાછા ફર્યા પછી તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો. આ રાજ્ય કવિતાનો અને સંગીતનો શોખીન હતો. કેટલાક સિક્કામાં તેને હાથમાં વીણા લઈ બેઠેલો જતાવ્યો છે. એ બાહ્યલુધર્મી છતાં ખીજા ધર્મો તરફ માયાળુપણે વર્તતો.

ખીજો અંદર (વિક્રમાદિત્ય) ઈ. સ. ૩૭૫-૪૧૩.

વિક્રમાદિત્ય—આપણે દંતકથાઓમાં માળવાના રાજા વિક્રમાદિત્યને નામે ધણી વાતો સાંભળીએ છીએ, તેમાં જણાવેલો પરદુઃખભંજન અને વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપનાર રાજા આજ હતો. તેના પરાક્રમથી તથા શક લોકોને હાંકી કાઢનાર હોવાથી તે વિક્રમાદિત્ય કહેવાયો. એ શબ્દનો અર્થ ‘પરાક્રમનો સૂર્ય’ એવો થાય છે. શક લોકો વારંવાર ચઢી આવીને ખલુ ત્રાસ આપતા તેમાંથી આ રાજાએ પ્રજાને બચાવી તેથી તેને વિક્રમાદિત્ય એવું ઉપનામ આપ્યું. અને જે માલવ સંવત ઈ. સ. પૂ. ૫૬થી માળવામાં ચાલતો અને ખગોળ શાસ્ત્રીઓનો સ્થાપેલો હતો તે તેના નામ સાથે જોડાઈ **વિક્રમસંવત** કહેવાયો. એણે માળવાના તથા ગુજરાતના ક્ષત્રપ રાજાઓને જીત્યા હતા. એણે પોતાની રાજગાદી પાટલીપુત્રથી અયોધ્યા પ્રાંતમાં કૌશલ્યની નગરમાં રાખી હતી. આ વખતે ઉજ્જયની સાહિત્ય, કળા અને ખગોળ વિદ્યાનું કેંદ્ર હતું તેમજ મોટું વેપારી નગર હતું.

નવરત્ન દરબાર—વિક્રમના દરબારમાં જે નવરત્નો કહેવામાં આવે છે તે આ રાજાનાં હતાં. તે બધામાં મુખ્ય કવિકુલગુરુ કાળિદાસ મુખ્ય હતો. એણે ઉત્તમ સંસ્કૃત કાવ્યો અને નાટકો રચ્યાં છે. રઘુવંશ મેઘદૂત, ઋતુસંહાર, કુમારસંલવ કાવ્યો તથા શાકુંતલ, વિક્રમોર્વશીય,

માલવિકાગ્નિમિત્ર, વગેરે નાટકો લખ્યાં છે. આથી એની કીર્તિ આજ પણ દીપી રહી છે. એને સંસ્કૃતમાં મહાકવિ કહેવામાં આવે છે. અમરકૌષ્ઠનો કર્તા અમરસિંહ પણ એક બીજું રત્ન હતો. આ સિવાય ધનવંતરી નામે વૈદ્ય તથા બીજા અગણ શાસ્ત્રી, જ્યોતિષ શાસ્ત્રી, વગેરે હતા. આ નવ રત્નો અકબરના વખતના નવ રત્નો કરતાં વધારે પ્રતાપી હતા.

ફાહિયાનને પ્રવાસ (ઈ. સ. ૩૯૯-૪૧૩)—એ પ્રસિદ્ધ ચીન મુસાફર હતો. પોતાના ધર્મના સ્થાપક ગૌતમ બુદ્ધની જન્મ-ભૂમીનાં દર્શન કરવા, ધર્મનો અભ્યાસ કરવા, બૌદ્ધગ્રંથોની નકલો કરવા અને બૌદ્ધ મૂર્તિઓ મેળવવા તે હિંદના પ્રવાસે ઈ. સ. ૩૯૯ માં આવ્યો હતો. એ પેશાવરથી આગળ વધીને મથુરા ગયો. ત્યાંથી પાટલીપુત્ર ગયો. તે શહેરના રાજમહેલો વગેરે જોઈને તેને ઘણો અચંબો થયો હતો. ત્યાં તેણે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ માટે આવેલા જોયા હતા. તે ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં ૬ વર્ષ રહ્યો હતો અને ઈ. સ. ૪૧૧ કે ૧૩ માં પાછો ચીન ગયો હતો.

ફાહિયાને કરેલું વર્ણન—ફાહિયાને પોતાની મુસાફરીનું વર્ણન લખ્યું છે, તેમાં તે જણાવે છે કે લોકો પૈસેટકે તથા વ્યવહારમાં સુખી હતા. કરવેરો નક્કી કરાવેલો હતો. તે આપનારને કોઈ જાતની ઉપાધિ નહતી નહિ. ગુનેગારોને પૈસાનો દંડ કરવામાં આવતો કે વખતે કોઈને એક હાથ કાપી નાખવામાં આવતો; પણ કોઈને દેહાંતદંડની શિક્ષા થતી નહિ. ગ્રાણીઓની હિંસા થતી નહિ. ચંડાળ કે ભંગી સિવાયના લોકો દારૂને અડતા નહિ. પરાણા ચાકરી સારી રીતે થતી. પૈસાદાર લોકોનાં તથા રાજ્ય તરફનાં ધર્માદા દવાખાનાં અને ધર્મશાળાઓ ઠામ ઠામ હતાં, ત્યાં જરૂરની વસ્તુઓ પણ દરદીને

તથા ઉતારેને મફત મળતી. ઠેકાણે ઠેકાણે બૌદ્ધ મઠો હતા અને તેમાં હજારો સાધુઓ રહેતા. ચંદ્રગુપ્ત રાજા આહ્મણુધર્મી હોવા છતાં તેની રાજ્યનીતિ અહિંસાના નિયમ ઉપર રચાયેલી હતી અને બૌદ્ધ ધર્મને માન મળતું હતું. આ પ્રમાણે તે વખતે લોકસ્થિતિ હતી રાજ્યવહીવટમાં લોકોની સત્તા વિશેષ હતી. તેઓ પોતાના બંધારણથી વહીવટ ચાલાવતા તેમાં રાજા વચ્ચે પડતો નહિ.

ગુપ્તવંશની પડતી—ચંદ્રગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર કુમારગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો. તેણે પણ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. પણ તેના વખતથી હજુ લોકોની સ્વારી આવવા લાગી, આથી ગુપ્તવંશની પડતી થવા માંડી. ત્યાર પછી કેટલાક રાજાઓ થયા ને અંતે ઈ. સ. ૫૩૦ લગભગ ગુપ્તવંશનો અંત આવ્યો.

ગુપ્તવંશ સમયની સ્થિતિ—ફાહિયાનના વર્ણુન પરથી તથા તે સમયમાં રચાયેલાં પુસ્તકો પરથી જણાય છે કે આ સમયમાં હિંદનો સુધારો પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યો હતો. મંસ્કૃત ભાષાની સારી ખીલવણી થઈ હતી. કેટલાંક પુરાણો પણ આજ વખતમાં રચાયાં.

આ વખતમાં યુરોપ સાથેનો વેપાર ધીકતો હતો. તથા પૂર્વ તરફનો વેપાર પણ સારો હતો. પશ્ચિમ કિનારે ઘણાં મોટાં બંદરો હતાં.

જો કે આ સમયની બંધાયેલી ધણી ઇમારતોનો પાછળથી નાશ થયો છે, છતાં ઝાંસીના જીલ્લામાં લલિતપુરમાં તથા દેલવાડામાં તથા દેવગઢ ગામમાં તથા કાનપુર જીલ્લામાં, દેવળો છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે આ સમયમાં હુન્નરકળા પણ સારી ખીલી હતી. બૌદ્ધ ધર્મની ઇલોરાની તથા અજંટાની ગુફાઓમાંનું કેટલુંક કાતરકામ પણ આજ સમયમાં થયું હતું.

પ્રકરણ ૧૩

શ્રી હર્ષવર્ધન છેલ્લો સમ્રાટ (ઈ. સ. ૬૦૬-૬૪૭)

હૂણ લોકો—મૌર્યવંશના ચંદ્રગુપ્તના સમયથી એ લોકોનાં ટોળાં હિંદ ઉપર આવવા લાગ્યાં. તેમને વિક્રમાદિત્ય ચંદ્રગુપ્તના પછીના એક ગુપ્તરાજ્યએ હાંકી કાઢ્યા. પછી તો ટોળેટોળાં આવવા લાગ્યાં. તેમણે વાયવ્ય તરફ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું, તેની રાજધાની શિયાલકોટમાં હતી. તેમનો મિહિરગુહ નામે રાજા આસુરી સ્વભાવનો હતો. જેણે ગુપ્ત રાજ્યને ઘણું નુકશાન કર્યું. પણ નરસિંહ બાલાદિત્યે માળવાના રાજા યશોવર્માની મદદથી તેને હાંકી કાઢ્યો ને હૂણોની સત્તા નાશ પામી.

આ પ્રમાણે આર્યોના આવ્યા પછી જુદી જુદી જાતના લોકો વારંવાર હિંદ પર આવ્યા છે, પણ આજે તેમના વંશજો જડતા નથી કારણ કે આ બધી જાતો આર્યોના ભેગી સમાઈ ગઈ ને માત્ર આર્ય ને અનાર્ય એવા બેજ વિભાગ રહ્યા.

ત્રણ સમ્રાટો—પ્રાચીન ભારતનાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય, ચક્રવર્તી સમુદ્રગુપ્ત અને છેલ્લો શ્રી હર્ષવર્ધન એમ ત્રણ સમ્રાટો થઈ ગયા. આમાં ચંદ્રગુપ્તની સત્તા પશ્ચિમ તરફ વધારે ફેલાઈ હતી, સમુદ્રગુપ્તની દક્ષિણમાં અને હર્ષવર્ધનની પૂર્વ તરફ ફેલાઈ હતી. નવાઈ જેવી વાત એ છે કે આ ત્રણેના વખતમાં એક એક પરદેશી હિંદમાં આવેલો અને તેણે તે સમયનું વિગતવાર વર્ણન લખેલું છે. તે અનુક્રમે મેગેસ્થિનિસ, ફાલિયાન અને હુએનત્સાંગ હતા. મેગેસ્થિનિસે ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યકારભારનાં, ફાલિયાને સમુદ્રગુપ્તના બંદોબસ્તનાં અને ત્રીજાએ હર્ષવર્ધનની વિદ્વતાનાં વધારે વખાણ કરેલાં છે. ત્રણે સમ્રાટોએ મોટાઈ મેળવવાનાં પણ ત્રણ જુદાં જુદાં કારણો છે. પહેલો ગુરૂને લીધે, બીજો હથિયારને લીધે અને ત્રીજો કવિત્વને લીધે વધારે પ્રસિદ્ધ છે.

હર્ષવર્ધન પહેલાંના રાજાઓ—ગુપ્ત વંશનું રાજ્ય હિન્દ

ભિન્ન થયું તે વખતે જન્મના અને સત્તલજ વચ્ચેના પ્રદેશમાં પ્રભાકર વર્ધમાન નામે એક સુખો હતો તે સ્વતંત્ર થઇ ગયો. તેની મા ગુપ્ત વંશની હતી. તેની રાજ્યધાની સ્થાનેશ્વરમાં હતી. તેણે હણુ લોકોને હરાવ્યા. ઉપરાંત ગુર્જર, લાટ અને માળવાના રાજાઓને પણ હરાવ્યા. એણે પોતાના મોટા પુત્ર રાજ્યવર્ધનને મોટું લશ્કર આપી હણુ લોકોનો સંપૂર્ણ પરાભવ કરવા તેઓના મુખ્યસ્થાન તરફ જ કાબુલની પેલી તરફ હતું ત્યાં મોકલ્યો. તેણે તેમને સખત હાર ખવડાવી. પછી હણુ કદિ પણ હિંદ પર આવ્યા નથી. એના પછી રાજ્યવર્ધન ગાદીએ આવ્યો. હર્ષવર્ધન એનો નાનો ભાઇ થાય. એમની એક મંસ્કારી અને સુશિક્ષિત બહેન રાજ્યશ્રી કનોજના રાજા ગૃહવર્મા સાથે પરણાવી હતી, રાજ્યવર્ધન હણુને હરાવવા ગયો તે વખતે માળવાના રાજાએ ગૃહવર્માનું ખૂન કર્યું ને રાજ્યશ્રીને કેદખાનામાં નાખી. આથી પાછા ફર્યા પછી રાજ્યવર્ધને માળવા પર ચઢાઇ કરી. તેને હરાવ્યો, પણ રાજ્યશ્રીને કેદમાંથી છોડાવે તે પહેલાં માળવાના રાજાના મિત્ર વંગદેશના રાજાએ તે રાજ્યવર્ધનનું ખૂન કર્યું. એવામાં રાજ્યશ્રી કેદખાનામાંથી નાસી છૂટી.

વેર અને વિજયયાત્રા-મોટાભાઇના એકાએક થયેલા ખૂનથી રાજ્યની સર્વ જવાબદારી ૧૬-૧૭ વર્ષના હર્ષવર્ધનને માથે આવી પડી. ગાદીએ બેઠા પછી પહેલ વહેલું એનું ધ્યાન ભાઇ બેજનું વેર લેવા તરફ ગયું. એણે માળવા અને વંગ દેશના રાજાઓને શિક્ષા કરી. પોતાની બહેન કેદમાંથી છુટ્યા પછી વિંધ્યાચળનાં જંગલોમાં ભટકતી ભટકતી એક ઐશ્વ સાધુના આશ્રમે ગઇ હતી, તે સતી થવાની તૈયારી કરતી હતી તેને મળીને તેમ કરતાં અટકાવી. પછી ૬ વર્ષ રાજ્ય બંદોબસ્ત કરવામાં ગાળીને તે વિજય યાત્રા કરવાને નીકળ્યો.

તેણે ઉત્તર હિંદમાં પંજાબ, કાન્યકુબ્જ, ગૌડ (બંગાળા) મિથિલા નેપાળ ને ઓરીસ્સા જ્યાં ને સર્વ રાજ્યો પાસે પોતાનું ઉપરીપણું કબુલ કરાવ્યું. તેમજ વલ્લીપુરનું રાજ્ય જીત્યું. પછી તે દક્ષિણમાં જતો હતો પણ તેને પુલકેશી નામના દક્ષિણના સમ્રાટે અટકાવ્યો. આ પ્રમાણે આખા ઉત્તર હિંદમાં એની સત્તા ફેલાઈ.

ધર્મકાર્ય અને દાનશીલતા—આ રાજા બહુજ ધાર્મિક પુરુષ હતો. દિવસનો ઘણો ભાગ તે પ્રાર્થનામાં તથા ધાર્મિક ચચામાં ગાળતો. શરૂઆતમાં પોતે શિવમાર્ગી હતો, છતાં બીજા ધર્મો તરફ તે સહિષ્ણુ હતો. પાછળથી તેની બૌદ્ધ ધર્મ તરફ વિશેષ પ્રીતિ થઈ ને કેટલાકના મતે બૌદ્ધ પણ થયો હતો. આ રાજાના વખતમાં બંને ધર્મો એક સાથે ફેલાયા હતા. બંનેનાં મંદિરો એક સાથે હતાં એટલું જ નહિ પણ એક કુટુંબમાં પણ જુદા જુદા ધર્મ પળાતા. એના આખા રાજ્યમાં માંસાહાર ને પશુવધ બંધ હતો. જુદી જુદી જગાએ ધર્મશાસ્ત્રો શીખવાતાં. તેણે પ્રયાગમાં એક મોટી ધાર્મિક સભા ભરી. ત્યાં ઘણા રાજ્યો તથા બંને ધર્મના વિદ્વાનો મળ્યા હતા. આવા મેળા એણે દર પાંચ વર્ષે મળે એવી ગોઠવણ કરી હતી, આથી એક બીજાના ધર્મ તરફ માનની નજરથી જોવાતું.

તે દર પાંચ વર્ષે ખજાનામાં બચેલું દ્રવ્ય દાનમાં આપી દેતો. તે માટે તે એક મોટો ઉત્સવ કરતો અને સોનું, ચાંદી, મોતી તથા ઝવેરાત, વગેરે ધાતુઓ તથા શ્રવણોને સરખી રીતે વહેંચી આપતો. આ પ્રમાણે તે પોતાની દાનશીલતા બતાવતો.

સાહિત્ય પરની પ્રીતિ—આ રાજા પોતે મોટો લેખક, કવિ અને નાટ્યકાર હતો. તેણે ‘ પ્રયદર્શિકા ’ ‘ રત્નાવલિ ’ અને ‘ નાગાનન્દ ’ જેવાં ઉત્તમ નાટકો લખ્યાં, એ સિવાય પણ બીજાં કેટલાંક એણે

લખેલું કહેવાય છે. આમ પોતાને સાહિત્યનો શોખ હોવાથી, તેણે સાહિત્યકારોને સારું ઉત્તેજન આપ્યું હતું. તેથી તેની આસપાસ વિદ્વાનોનું મંડળ જન્મ્યું હતું. તેમ દેશમાં બીજી જગાએ પણ કેટલાંક પુસ્તકો લખાયાં જેમાંનાં ‘કિરાતાર્જુનીય’ ‘નૈષધચરિત્ર’ ‘કાદંબરી’ ‘વાસવદત્તા’ વગેરે આજે પણ વખણાય છે. આ ઉપરથી તે વખત સમાજ કેટલો અધો સારો સંસ્કારવાળો હશે તે જણાય છે.

હ્યુએનશાંગ—(ઇ. સ. ૬૩૦-૬૫૦) આ એક પવિત્ર ને નામાંકિત બૌદ્ધ સાધુ હતો, ચીનના રાજ્યોમાં પરદેશ ન જવું એવું ફરમાન કાઢ્યું હતું તેનો ભંગ કરીને તે મહામુરફલીએ હિંદમાં આવ્યો. ને નાલંદાના વિશ્વવિદ્યાલયમાં રહ્યો. તે પછી હર્ષવર્ધનના આગ્રહથી તેની રાજધાની કનોજમાં ગયો. ત્યાં રાજ્યમાં શાસ્ત્રાર્થ કરવા મોટી સલા મેળવી તેમાં કાદંબરીને દરારી શક્યું નહિ. ખાસ કરીને આ બે જગાએ રહ્યો હતો, છતાં દેશમાં બીજી જગાએ પણ જઈ આવ્યો હતો. તે ઇ. સ. ૬૪૫માં પોતાના દેશ પાછો ગયો. ત્યારે અહીંથી ઘણાં લાઘનાં લખેલાં પુસ્તકો ને મૂર્તિઓ લઈ ગયો. ત્યાં એને ખૂબ માન મળ્યું.

હ્યુએનશાંગે લખેલું વર્ણન (તે વખતની સામાજિક સ્થિતિ)—હ્યુએનશાંગે તે સમયની સામાજિક સ્થિતિનું સારું વર્ણન આપ્યું છે. ઉપરાંત હર્ષના દરબારનું તથા રાજ્ય પદ્ધતિ બાબત પણ લખ્યું છે. તે લખે છે કે:—“ દરેક મોટા શહેરને ફરતો કોટ હતો, તેની બહાર કસાઇ, માછી, ભંગી, વગેરે લોકોને રહેવું પડતું, ઘરો ઈંટાનાં હતાં, લોકોનો પહેરવેશ સાદો હતો પણ ઘરેણાં ઘણાં પહેરતાં. બ્રાહ્મણોનું ઘણું માન હતું. લોકો સાચા બોક્ષા ને પ્રમાણિક હતા, દેહાંતદંડની શિક્ષા નહોતી, રાજકાર્ય પૈસા આપીને કરાવવામાં આવતું.

આ વખતમાં સાત વર્ષની ઉંમરે બાળક ગુરૂને ત્યાં વિદ્યા ભણવા જતો, ત્યાં ૩૦ વર્ષની ઉંમર થતાં સુધીમાં જુદી જુદી ધણી વિદ્યાઓ શીખતો. ગુરૂ શિષ્યનો સંબંધ પિતા પુત્ર જેવો હતો. બ્રાહ્મણો તેમજ બૌદ્ધો એકબીજાનાં શાસ્ત્રોનો સારો અભ્યાસ કરતા ને તેથી વિદ્યાર્થીને બીજા ધર્મવાળો શિક્ષક પણ ઉત્સાહથી શીખવતો. સલા જીતનાર વિદ્વાનને હાથી પર બેસાડી સરઘસ કાઢીને માન આપતા. આ સમયમાં તક્ષશિલા, ઉજ્જયિની અને નાલંદામાં એમ ત્રણ જગ્યાએ મોટી પાઠશાળાઓ હતી, તેમાં નાલંદા સૌથી મોટી હતી. એમાં દોઢ હજાર શિક્ષકો હતા.

રાજ્યો હિંસા અટકાવી હતી. ને પ્રજાની સ્થિતિ જેવા આખું વર્ષ રાજ્યમાં મુસાફરી કરતો. તેણે ઘણી ધર્મશાળાઓ અને વિહારો ગંધાવ્યાં હતાં. તેમ બીજાં ઘણાં લોકોપયોગી કામો કર્યા હતાં. તેની બેન પણ ધાર્મિક ચર્યામાં લાગ લેતી.

અંત—આ રાજા ઈ. સ. ૬૪૭માં મરણ પામ્યો, તેને પુત્ર નહોતો તેથી સામ્રાજ્યનો નાશ થયો. ને અંધાધુંધી ફેલાઈ. આ રાજના મૃત્યુ પછી ઈ. સ. ૧૨૦૦ સુધી આપણા દેશનો ઇતિહાસ જોઈએ તેવો મળી આવતો નથી. આ સમયમાં દેશમાં ઘણાં જુદાં જુદાં રાજ્યો હતાં પણ કોઈની મુખ્ય સત્તા નહોતી.

પ્રકરણ-૧૪.

બ્રાહ્મણ ધર્મની ફરીથી ચઢતી.

બૌદ્ધ ધર્મની પડતી (૧) ગૌતમ બુદ્ધના મરણ પછી વિશાળ ધર્મને બરાબર સંભાળી શકે તેવો કોઈ સમર્થ બૌદ્ધ થયો

નહિ. (૨) અશોક અને કનિષ્ક પછી રાજ્યાશ્રય મળતો લગભગ અંધ થયો (૩) બુદ્ધે ઉપદેશોદ્ધા મૂળધર્મમાં કેટલોક ફેરફાર થયો (૪) વિહારો જોઈએ તેટલા પવિત્ર રહ્યા નહિ. (૫) બ્રાહ્મણ ધર્મમાં સમર્થ ઉપદેશકો થયા (૬) જુના બ્રાહ્મણ ધર્મમાં લોકરચીને અનુસરી ફેરફાર થયો તેથી તે વધારે ગમ્યો (૭) બ્રાહ્મણધર્મને રાજ્યાશ્રય મળ્યો. આવાં કારણોથી બૌદ્ધધર્મની પડતી થવા માંડી ને છેવટે ભરતખંડમાંથી તે લગભગ નાશુત થયો ને આજ કારણોથી બ્રાહ્મણ ધર્મની ચઢતી થઈ.

નવો બ્રાહ્મણ ધર્મ—આર્યોના મૂળ ધર્મને આપણે વેદધર્મ કહીએ તો ઉપનિષદમાં બતાવેલો ધર્મ એ આર્યધર્મની બીજી સ્થિતિ કહેવાય. આમ જો સ્થિતિ થયા પછી સમર્થ ત્યાગી અને ઉપદેશક ગૌતમબુદ્ધના પ્રતાપથી એ ધર્મનો લગભગ આખા હિંદમાંથી લોપ થયો પણ લગભગ એક હજાર વર્ષ સુધી તે હિંદનો મુખ્ય ધર્મ રહ્યો, પરંતુ ચતુર બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોએ વખત પ્રમાણે યોગ્ય ફેરફાર કરી નવો બ્રાહ્મણ ધર્મ ફેલાવ્યો, તેણે થોડા સમયમાં બૌદ્ધ ધર્મને હઠાવી કાઢ્યો.

જુના અને નવા બ્રાહ્મણ ધર્મની સરખામણી—(૧) વેદમાં જે ત્રણ મુખ્ય દેવ હતા તે કાયમ રાખ્યા પણ તેનાં નામ બદલી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શંકર એવાં નવાં નામ આપ્યાં. (૨) જુના ધર્મમાં પશુહોમવાળા જે યજ્ઞો હતા તે અંધ કર્યા ને એ યજ્ઞોને નવાં નામ આપી તેને બદલે કહોળું કે નાળિયેર જેવાં ફળનો વધ કે હોમ કરાવ્યો. આમ કરીને બૌદ્ધ ધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત અહિંસા પરમો ધર્મ કબુલ રાખ્યો (૩) મૂર્તિપૂજા જે જુના ધર્મમાં નહોતી તે દાખલ કરી. કારણ કે બૌદ્ધ ધર્મમાં તે દાખલ થઈ હતી

(૪) જીના ધર્મમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મ પર ધણો ભાર નહોતો તે બાબતને વધારે મજબૂત કરી, જેથી આગળ જતાં રૂઢિને લીધે પણ ધર્મનું રક્ષણ થાય. આથી જુદી જુદી નાતોનું બીજ રોપાયું તે આગળ જતાં આજ કારણે ઐક્યનું વિરોધી થયું (૫) પુરાણો બનાવી ધર્મશાસ્ત્રો વધારે સહેલાં કર્યા.

નવા બ્રાહ્મણધર્મના સ્થાપકો.

કુમારિલ ભટ્ટ—એ બિહારમાં જન્મ્યા હતા તે નાનપણથી વેદ ધર્મની સ્થાપના કરવાનો વિચાર તેમણે નક્કી કર્યો હતો. તે મુજબ શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યા બાદ પોતાના પ્રભાવથી બ્રાહ્મણ ધર્મનો ફેલાવો કર્યો. એમણે કુર્મમાર્ગનો ઉપદેશ કર્યો હતો,

શંકરાચાર્ય—એમનો જન્મ મલબાર કાંઠે થયો હતો. તેમણે ભણી રહ્યા પછી સંન્યાસી થવાની ઇચ્છા જણાવી પણ માતાએ ના પાડવાથી થોડો સમય રોકાઈ તે છેવટે માતાને સમજાવી પછી સંન્યાસી થયા. પછી આખા હિંદમાં ફરી અનેક રાજ્યોને બ્રાહ્મણ-ધર્મી બનાવી મૂક્યા. આ સમયે અનેક જાતના સારા ખોટા ધર્મો ચાલતા હતા, તે બધાને જ્ઞાનમાર્ગનો ઉપદેશથી તોડ્યા તે ઉત્તરમાં બદરિકાશ્રમમાં, પૂર્વમાં જગન્નાથપુરીમાં, દક્ષિણે નીલગિરીમાં તે પશ્ચિમમાં દ્વારકામાં એમ ચાર મઠો સ્થાપી તેના આચાર્યો નીમી પોતે ફેલાવેલા ધર્મને વધારે સુરક્ષિત કરી ૩૨ વર્ષની નાની ઉંમરે કેદારનાથમાં મરણ પામ્યા. તેમનો ધર્મ આજે લગભગ બધાજ બ્રાહ્મણો માને છે. અને તેમના મઠોના આજે પણ શંકરાચાર્ય કહેવાય છે.

નવા બ્રાહ્મણધર્મના અંશો—જો કે શંકરાચાર્ય શુદ્ધ જ્ઞાનમાર્ગનો ઉપદેશ કર્યો પરંતુ તેમની પછી ધણા વિદ્વાનોએ પુરાણો તથા બીજા ગ્રંથો રચી તે ધર્મને વધારે લોકપ્રિય કર્યો, પરંતુ જેમ

જેમ વધારે ગ્રંથો થતા ગયા તેમ તેમ જુદાં જુદાં રૂપકો થતાં ગયાં ને ઈશ્વર એક છે એવી વાત સમજવી અધરી થઈ પડી ને ૩૩ કરોડ દેવ થયા, અઢાર પુરાણો અને ખીજા ગ્રંથોમાં દરેક ઉપદેશકો પોતે જે રૂપનો ઉપદેશ કર્યો હોય તેની સ્તુતી કરવા માંડી; આથી આગળ જતાં પરસ્પર વાદવિવાદના ઝગડા વધી પડ્યા.

બ્રાહ્મણધર્મના ખીજા ઉપદેશકો.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાય—શંકરાચાર્યે ઉપદેશલેા ધર્મ શૈવધર્મ કહેવાયો ને આગળ જતાં ખીજા આચાર્યો થયા. જેમણે ખાસ કરીને રામ અને કૃષ્ણની પૂજા ને ભક્તિનો ઉપદેશ કર્યો, આ ધર્મ વૈષ્ણવ સંપ્રદાય કહેવાયો. એમાં પણ ધણા ઉપદેશકો થયા.

રામાનુજ સ્વામી—એ દક્ષિણમાં જન્મ્યા હતા. તેમણે શૈવ ધર્મ વિરૂદ્ધ ઉપદેશ કરવાથી એક શૈવધર્મી રાજાએ તેમને હરકત કરવા માંડી, આથી તે દેશ છોડી ખીજા જગાએ ગયા અને હંચ વર્ણમાં પોતાનો ધર્મ ફેલાવ્યો.

રામાનંદ સ્વામી—એ રામાનુજ સ્વામીના પંથના આચાર્ય હતા, તે ઇ. સ. ૧૩૦૦ માં થયા. તેમણે પોતાની ગાદી કાશીમાં સ્થાપી ને બધા વર્ણોને ઉપદેશ આપી હલકા વર્ણમાંથી પણ ચેલા બનાવ્યા.

કબીર—(ઇ. સ. ૧૩૮૮-૧૪૨૦) એ રામાનંદ સ્વામીના શિષ્ય હતા. તેમણે હિંદુ મુસલમાનમાં એકતા લાવવા મૂર્તિપૂજા બંધ કરી. બંનેને માફક આવે એવો ઉપદેશ કર્યો આથી બંને નાતના લોકો તેમના ધર્મમાં દાખલ થયા. તેમણે મકકા, કાશી, અલ્લા ને રામ તેમજ એકાદશી ને રોજ આ બધું સરખુંજ છે એમ ઉપદેશ કર્યો હતો.

ચૈતન્ય (૧૪૮૫-૧૫૨૭)—એ અંગાળામાં એક બ્રાહ્મણને ત્યાં જન્મ્યા હતા, તેમના માર્ગમાં ભજન કીર્તનનો મહિમા વધારે છે. પોતે પરણેલા હોવા છતાં ૨૪ વર્ષની ઉંમરે સંસાર તણ સાધુ થયા હતા. તેમના ભક્તો તેમને વિષ્ણુનો અવતાર માની ‘ગૌરાંગપ્રભુ’ કહે છે.

વલ્લભાચાર્ય—એ દક્ષિણમાં જન્મ્યા હતા. ચૈતન્ય પછી તેમણે ભક્તિ માર્ગનો વધારે ઉપદેશ કર્યો. એમનો ધર્મ પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે. તેમણે ખાસ કરીને બાલશ્રીકૃષ્ણની ભક્તિનો ઉપદેશ કર્યો.

સહજાનંદ સ્વામી—એ અયોધ્યા તરફના બ્રાહ્મણ સંન્યાસી હતા, પણ તેમણે ગુજરાતમાં આવી સ્વામીનારાયણ નામે વૈષ્ણવ પંથ ચલાવ્યો ને કાઠિયાવાડની કાકી જેની કામને સુધારી.

આ જુદા જુદા આચાર્યોના સાધુએ તેમજ ઉપદેશકે પોતાની શ્રેષ્ઠતા બતાવવા બીજાઓની નિંદા કરી, એથી આગળ જતાં દેશમાં ધાર્મિક ઝઘડા વધી પડ્યા તેમજ અંગ્રેજ રાજ્ય આવવાથી ખ્રિસ્ત-ધર્મની વધારે અસર થવાથી અંગાળમાં રાજા રામમોહનરાયે ઉપનિષદનો ધર્મ સ્થાપી નાતબતનો ભેદ ઓછો કરવા યત્ન કર્યો તે **બ્રહ્મસમાજ** કહેવાયો. આ જ સમાજ મુંબઈ ઇલાકામાં પ્રાર્થના સમાજ કહેવાય છે. કાઠિયાવાડમાં જન્મેલા એક સંન્યાસી **દયાનંદ સરસ્વતી**એ પંચભાગમાં જઈ જુના વેદધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. આથી ખ્રિસ્તીધર્મના ધસારા સામે હિંદુધર્મ ટકી રહ્યો.

આ સિવાય આચાર્ય ન કહેવાય પણ ઉપદેશક કહેવાય એવા બે પ્રસિદ્ધ અને સુશિક્ષિત ઉપદેશકો સ્વામી **વિવેકાનંદ** અને સ્વામી **રામતીર્થ** હિંદુધર્મનો ઉપદેશ હાલના વખતમાં અમેરિકા જેવા દૂરના દેશમાં જઈને કર્યો. આથી ભણેલા વર્ગને હિંદુધર્મમાં વધારે શ્રદ્ધા થઈ.

બ્રાહ્મણધર્મની સ્થાપના વખતે સામાજિક સ્થિતિ:—

હિંદુઓમાં ચાર વર્ણો હતી તેને બદલે ઘણી જાતો થઈ અને એ બંધન વધારે મજબુત થયું. આ સમયના બ્રાહ્મણો વિદ્વાન હતા ને તેમની સત્તા ઘણી હતી. રાજ્યકર્તા તરીકે ક્ષત્રિયો પણ પોતાની ફરજ બરાબર બજાવતા. વૈશ્યોએ વેપાર સારો વધાર્યો હતો અને હુન્નર ઉદ્યોગની ખીલવણી પણ આ સમયે સારી થઈ હતી.

સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સારી હતી તે સાફ લાગતી અને શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન પણ ધરાવતી. પડદાનો રિવાજ નહોતો પણ સતી થવાનો નવો રિવાજ દાખલ થયો હતો. બાળસમ્ર નહોતાં. કુટુંબમાં સ્ત્રીઓને યોગ્ય માન અને છૂટ મળતાં એથી આર્યસંસાર સુખી હતો.

પ્રકરણ ૧૫

રજપૂત રાજ્યો.

રજપૂત—રજપૂત શબ્દ રાજપુત્ર ઉપરથી થયેલો છે. આર્યોએ ક્ષત્રિયનો જે વર્ણ જુદો પાડ્યો તેમાં બીજા પરદેશી લોકો પણ સમાયા અંતે તે રજપૂત નામથી ઓળખાયા. ઈ. સ. ૬૦૦ થી ૧૫૦૦ દરમિયાન હિંદમાં એમનાં રાજ્યો હતાં.

તેઓ બહાદૂર લડવૈયા હતા. તેમના આચાર વિચાર પવિત્ર હતા. તે એકવચની તેમજ સ્વદેશ અને સ્વધર્મ પર પ્રેમ રાખનાર હતા. સ્વભાવ ઉદાર અને સાહસિક હતા. રણે ચઢેલો રજપૂત પીઠ બતાપી કદી પાછો પડતો નહિ. પણ જીત મેળવતો અથવા તો મરતો. લઢાઈમાં મરવાથી સ્વર્ગ મળે છે એવી તેમની માન્યતા હતી.

રજપૂત સ્ત્રીઓ પણ બહાદૂર હતી. જોકે તેઓ જાતે લઢાઈમાં ભાગ લેતી નહિ પરંતુ પોતાના પતિ કે પુત્રને લઢવા મોકલતાં જરાયે અચકાતી નહિ. જે લઢાઈમાં પોતાનો પક્ષ હારતો તો જીવતી બળી મરતી પણ શત્રુને તાબે થતી નહિ. એમના આ વ્રતને તો જોહર

ત્રત એવું નામ આપેલું હતું. જ્યારે એમ લાગે કે હવે આપણે કાર્ધપણ રીતે જીતીએ તેમ નથી ત્યારે ઘોડાધણા બાકી રહેલા રજપુત ધોળાં લુગડાં પહેરી તે પર કેસરી રંગ છાંટી મરણીઆ થઈ લઢતા એને કેસરીઆં કરવાં કહેતા. જ્યારે પુરૂષો કેસરીઆં કરતા ત્યારે સ્ત્રીઓ જાહેર કરતી.

આમ આ પ્રજા બહાદૂર અને ગુણવાન હોવા છતાં અંદર અંદરનો કુસંપ, અતિ વિશ્વાસ અને ભોળપણને લીધે તેમના પર મુસલમાનો વિજય મેળવી શક્યા ને આખરે આ મહાન જાતિ લગભગ નાશુત થઈ.

ઉત્તર હિંદનાં રાજ્યો:-

ચિતોડના સીસોદીયા રજપૂતો બધામાં વધારે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. તે રાજ્ય આપ્પા રાવળે સ્થાપ્યું હતું. તેના વંશજો આજે પણ ઉદેપુરમાં રાજ્ય કરે છે.

દિલ્હીમાં ચૌહાણ કે તુંવાર રજપૂતોનું રાજ્ય હતું. એ વંશના છેલ્લા રાજા અનંગપાળ તુંવારને પુત્ર નહિ હોવાથી તે રાજ્ય અજમેરના ચૌહાણ રાજાના પુત્ર પૃથ્વીરાજને મળ્યું.

કનોજમાં ઇ. સ. ૧૦૯૦ ચંદ્રદેવ નામના રાજાએ રાકોડ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. તે વંશમાં લગભગ ૧૦૦ વર્ષ રાજ્ય રહ્યું.

જયપુરમાં લાહોરના કુશાવરોએ ઇ. સ. ૧૧૫૦ માં અંબર જીતીને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું.

માલવામાં આંધ્ર વંશના પરમાર રાજાએ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. અહીં ભર્તુહરી નામે એક રાજા થઈ ગયો જેણે પોતે યોગી ઇ ને પોતાના ભાઈ વિક્રમને રાજ્ય સોંપ્યું હતું. આ વિક્રમાદિત્ય પરાક્રમી હતો. આગળ જતાં આ વંશમાં મુંજ અને ભોજ નામે બે પરાક્રમી રાજાઓ થયા. મુંજે દક્ષિણમાં આવેલા તૈલંગણના રાજા

તૈલપને ૧૫ વખત હરાવ્યો હતો. તેના વખતમાં ખેડૂતો પણ સંસ્કૃત બોલી બોલતા. એણે સ્ત્રીઓને કેળવવા કન્યાશાળા કાઢી હતી. આગળ જતાં આ રાજ્ય મુસલમાનોએ જીતી લીધું,

સિંધમાં સુમરા જતના રજપૂતોનું રાજ્ય હતું તે ઇ. સ. ૧૦૨૫ માં મહમદ ગીજનીએ જીતી લીધું હતું.

આ સિવાય કાશ્મીર, કાબુલ, કાશી, બુદ્ધલખંડ, ચંદી. અંગાળા અને ઓઢીઆમાં જુદાં જુદાં રજપૂતોનાં રાજ્યો હતાં.

ગુજરાત—ગુજરાતમાં જુનામાં જુનું રાજ્ય ચાલ્યોનું હતું. પણ તેઓ અંદર લઠી મુઘા પછી પાછા ગુજરાતનો ઇતિહાસ અંધારામાં રહે છે. ચાલ્યોની રાજધાની દારકામાં હતી પણ શ્રીકૃષ્ણ દેલ મુઘા પછી દારકા પર દરિયો ફરી વળ્યો, જ્યારે મગધનું રાજ્ય થયું ત્યારે ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં ગુજરાત તેના તાબામાં હતું. એના તરફથી ગુજરાતમાં પુષ્પગુપ્ત નામે એક અધિકારી હતો, તેણે ગિરનારની થડમાં સુદર્શન નામે તળાવ બંધાવ્યું હતું. અશોકની સત્તા પણ ગુજરાત પર હતી તેણે ગિરનારની તળેટીમાં એક લેખ કાતરાવ્યા હતા તે આજે પણ છે. મૌર્ય વંશના નાશ પછી ગ્રીક આક્રમક રાજાઓએ ગુજરાત પર ચડાઈ કરી. ત્યાર પછી શક લોકો આવ્યા તેમનો ક્ષત્રપ નામના વંશે ગુજરાતમાં રાજ્ય ગાદી સ્થાપી, તેમાં રૂદ્રદામ નામે પ્રખ્યાત રાજા થઈ ગયો. પછી ગુપ્ત રાજ્ય થયું. ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં ભદ્રક નામે સેનાપતિના હાથમાં સંઘળી સત્તા ગઈ, તેણે વલ્લભીપુરની સ્થાપના કરી. તેના નાશ પછી ચાવડાવંશ થયો અને ત્યાર પછી ચાલુક્ય કે સોલંકી વંશ થયો. જ્યારે ઇ. સ. ૧૦૨૪ માં મહમદ ગીજનીએ ગુજરાત પર સ્વારી કરી ત્યારે તે વંશનો પાંડવો બીમદેવ રાજ્ય કરતો હતો.

આ સમય દરમ્યાન ગુજરાતની સ્થિતિ સારી હતી. સમગ્ર પ્રજા

વચ્ચે પિતા પુત્ર જોડો સંબંધ હતો. જમીનની ઉપજમાંથી રાજભાગ ગામનાજ માણસે ઉધરાવીને કારભારીઓને આપતા. ખંભાત અને ભરૂચ એ બે જાણીતાં ગંદરા હતાં. તેની મારફતે વેપાર સારો ચાલતો. અહીં પણ માત્ર ચાર વર્ષ હતી.

દક્ષિણનાં રાજ્યો:—

ચાલુક્યોનાં રાજ્ય ઈ. સ. ૨૫૦ ના આશરે સ્થપાયું હતું. એમની રાજ્યધાની કલ્યાણી નગરમાં હતી. હર્ષવર્ધનના સમયમાં પુલકેસી નામે પ્રતાપી રાજા આ વંશનો હતો. તે દક્ષિણનો સમ્રાટ હતો. આ વંશના રાજાઓ ધણાખરા પદ્માણુધર્મી હતા. આ વંશની પૂર્વ અને પશ્ચિમ એમ બે શાખાઓ હતી.

રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓની રાજ્યધાની માલખેડમાં હતી. તેનાં એક રાજા કૃષ્ણરાજાએ એ લોકનું મંદિર ગંધાવ્યું હતું.

ચદુવંશનું રાજ્ય દેવગિરિમાં હતું. તેમાં બીલમ નામે પ્રખ્યાત રાજા થયો હતો. આ સિવાય બદ્દાલ, ચોલ, ચેરા અને પાંડ્ય રાજ્યો પણ જાણીતાં હતાં.

શાલિવાહન—ગોદવરી કાંઠે પૈઠલુ નામે નગરમાં ધર્મ ગયો તેણે શક લોકાનાં ટોળાને હરાવી કાઢી મૂક્યાં હતાં, તેથી ઈ. સ. ૭૮ થી તેનો શક ગણાય છે. પણ આ વંશની ત્યાર પછીની હકીકત મળતી નથી.

પ્રશ્નો.

૧. ઇતિહાસ એટલે શું ? તે સીખવાથી શા લાભ થાય ? આપણા દેશનો ઇતિહાસ સીખતાં શું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે ?
૨. આર્યોનું ગૂઢ વતન કયું ? તેમની સામાજિક સ્થિતિનું વર્ણન આપો ? આર્યઓની સ્થિતિ કેવી હતી ?

૩. હિંદુઓનું મૂળ ધર્મપુસ્તક કયું ? તે ક્યારે રચાયું હશે ? ઉપ-
નિષદો એ શું છે ? ખટદર્શનો એટલે શું ? નવા બ્રાહ્મણધર્મના
મુખ્ય ગ્રંથો કયા કયા ? હિંદુધર્મમાં મૂર્તિપૂજા ક્યારે દાખલ થઈ ?
૪. નીચેના વિષે શું જાણો છો:—કુમારિલ ભટ્ટ, શંકરાચાર્ય,
રામાનંદ, રામાનુજ, કબીર, વલ્લભાચાર્ય તે સહજનંદ સ્વામી.
૫. ચાર વર્ણો અને ચાર આશ્રમો વિષે તમે શું જાણો છો.
હિંદુઓની તે કાળની સ્થિતિનો આજની સ્થિતિ સાથે
મુકાબલો કરો.
૬. અનાર્ય જાતોનું વર્ણન કરો. ગુજરાતના અનાર્યો વિષે શું
જાણો છો ?
૭. બ્રાહ્મણધર્મની પડતીનાં અને ચઢતીનાં કારણો આપો,
૮. બૌદ્ધ ધર્મના સ્થાપકનું જીવન ચરિત્ર લખો. એ ધર્મને કયા
કયા રાજાઓએ કઈ કઈ રીતે આશ્રય આપ્યો ? બૌદ્ધ ધર્મને
જૈન ધર્મ તથા બ્રાહ્મણ ધર્મ સાથે સરખાવો. આજે હિંદુસ્તાનમાં
બૌદ્ધ ધર્મની નિશાનીઓ શી રહી છે ?
૯. જૈન ધર્મના મૂળ સ્થાપક કોણ હતા ? મહાવીરસ્વામીનું
જીવનચરિત્ર આપો.
૧૦. સગ્ગાન શિકંદરની સ્વારીનું વર્ણન કરો. મેગેસ્થિનિસના સમયની
સમગ્રિક સ્થિતિનું વર્ણન કરો. હિંદના પાદેલા સમ્રાટની
ટુંક લકીકત આપો.
૧૧. પ્રિયદર્શી રાજાની લકીકત લખો. અશોકને મહાન કેમ ગણવામાં
આવે છે ? તેનું રાજ્ય ગુજરાત પર હતું તેની શી નિશાની છે.
૧૨. કનિષ્ઠ અને વિક્રમાદિત્ય ચંદ્રગુપ્ત વિષે શું જાણો છો.

૧૩. ક્રાહિયાન અને શુએનસાંગની યાત્રાનું વર્ણન લખો, તેમણે હિંદ વિષે શું શું લખ્યું છે ?
૧૪. શ્રી હર્ષવર્ધનની કારકીર્દિનું વર્ણન આપો. તેને ભારતનો છેલ્લો સમ્રાટ કેમ કહેા ?
૧૫. રામાયણ ને મહાભારતનો ટુંક સાર આપો ? અને તેમાંનાં મુખ્ય પાત્રો વિષે ટુંક નોંધ લખો. શ્રી ભગવદ્ગીતા, વિદુરનીતિ અને ચાણાક્યનીતિ વિષે ટુંક હકીકત આપો.
૧૬. મુસલમાનોની પહેલી સ્વારી થઈ ત્યાં મુધીના ગુજરાતના ઇતિહાસની ટુંક હકીકત લખો. તે કાળે ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ કેવી હતી ?
૧૭. ઈ. સ. ૬૦૦ થી ૧૨૦૦ દરમ્યાન ઉત્તર તથા દક્ષિણ હિંદમાં ક્યાં ક્યાં મુખ્ય રજપૂત રાજ્યો હતાં ? રજપૂતો પર ટુંક નોંધ લખો.

વિભાગ ૨ એ.

પ્રકરણ ૧.

મુસલમાન ધર્મની સ્થાપના અને હિંદમાં પગથિસારો.

ઈસ્લામની સ્થાપના પહેલાં અરબસ્તાનની સ્થિતિ—

તે વખતના અરબસ્તાનના લોકો ટોળીઓમાં ભટકતા ને ભરવાડની માફક ઢોર પણ સાથે ફેરવતા. એ લોકોની સ્ત્રીઓ વિષેની સમજ બહુ હલકી હતી. તેમને તેઓ દુઃખી સ્થિતિમાં રાખતા. તેમનું મુખ્ય મંદિર મક્કામાં કાબાનું દેવળ હતું. એક દિવસની પૂજા માટે એક એમ જુદી જુદી ઘણી મૂર્તિઓ હતી. આવી સ્થિતિમાંથી તેમને સારા રસ્તે ચઢાવવા ઇશ્વરે હજરત મહમદ પેગંબર સાહેબને જન્મ આપ્યો.

હજરત મહમદ પેગંબર સાહેબ—મુસલમાની ધર્મ ચલાવનાર હજરત મહમદ પેગંબર સાહેબનો જન્મ મક્કા શહેરમાં ઇ. સ. ૫૭૦ માં થયો હતો. એમના પિતા એમના જન્મ પહેલાં મરણ પામ્યા હતા. ને માતા પણ છ વર્ષના મૂકીને મરણ પામ્યાં. તેથી તેઓ દાદા તથા કાકાની સંભાળ નીચે ઉછર્યા. એમના કાકા મોટા વેપારી હતા તેથી તેમણે પણ વેપાર કરવા માંડ્યો, તેઓ એકવચની તથા પવિત્ર હોવાથી તેમનાં બધે વખાણ થવા માંડ્યાં આથી મક્કા શહેરની “ ખદીજતખીખી ” નામે એક ધનવાન વિધવાએ પોતાના મુનીમ તરીકે રાખ્યા અને પાછળથી ઇ. સ. ૫૯૮ માં તેમની સાથે લગ્ન કર્યું.

મહમદ સાહેબનું મન નાનપણથીજ ઇશ્વરભક્તિ તરફ વધારે હતું. તેઓ પણ ખીજા લોકોની માફક કાબાના દેવળમાં જતા અને રિવાજ મુજબ દર્શન, લજન અને ઉપવાસ કરતા, પણ તે સંબંધી ઉંડો વિચાર કરતાં તેમને જણાયું કે ‘ ઇશ્વર એક છે ’ ત્યાર

પછી તેઓ બધી વખત એકાંતમાં બેસી ધ્યાન ધરતા. એક વખત એક પહાડની ગુફામાં ધ્યાન ધરતાં તેમને એક દેવદૂતનાં દર્શન થયાં. તેણે કહ્યું કે ‘ પ્રભુનો ખરો ધર્મ ફેલાવવા તને નીચ્ચો છે ’ ત્યાર પછી તેમણે ધર્મનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. સૌથી પહેલાં તેમનાં સગાં મંમંધી તેમનો ધર્મ માનવા લાગ્યાં. આ રીતે ઇશ્વરનો સંદેશ લાવનાર હોવાથી તેઓ પેગંબર કહેવાયા. તેમનો ધર્મ મૂર્તિપૂજાની વિરુદ્ધ હોવાથી આરબ લોકો તેમની સામે થયા. ને છેવટે તેમને મારી નાખવાને કાવતરાં થવા લાગ્યાં, તેથી તેઓ મક્કા છેડીને મદીને નાસી ગયા. એટલે ઇ. સ. ૬૨૨ થી હીજરી સન ગણાય છે.

શરૂઆતમાં તેમણે પોતાનો ધર્મ શાંત રીતે ચલાવ્યો પણ ત્યારે લોકોએ તેમને હેરાન કરવા માંડ્યા ત્યારે તેમણે તક્ષવારથી વશ કરવાનો ઉપદેશ આપવા માંડ્યો. આથી મુસલમાનોમાં ધાર્મિક વ્રતિને બદલે લશ્કરી ઝુન દાખલ થયું. આખરે આરબો નમ્યા અને મહંમદ સાહેબને તેમણે પેગંબર તરીકે કબુલ કર્યા. મક્કા કબજે કરી તેમણે કાબામાંની બધી મૂર્તિઓ લાગી નાખીને નવા ધર્મની પ્રાર્થના શરૂ કરી ત્યારથી મુસલમાનોએ મંદિરને મોટું ગત્રાનું ધામ માનવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૬૩૨ માં પેગંબર સાહેબ મરણ પામ્યા; તેમને મદીનામાં દાટવામાં આવ્યા. તેથી મદીના પણ મુસલમાનોમાં પવિત્ર તીર્થ મનાય છે.

પેગંબર સાહેબ બુદ્ધિમાન, શરા, શાન્ત અને આગ્રહી (કદી પાછા ન પડે એવો) હતા, છતાં બધા સાદા પુરૂષ હતા. તેઓ આખા અરબસ્તાનના રાજ થયા છતાં ફકીરના જેવી સ્થિતિમાં રહેતા. ને મજુર જેવો સારો ખેરાક ખાતા. માત્ર સાદડી પર સુષ્ણ ગત્યા ને પોતાનાં કપડાં તથા જોડા પણ પોતે સાફ કરતા. તેમણે બહોળ

ખીખીના મરણ પછી અયેશાખીખી સાથે લગ્ન કર્યું હતું.

ઈસ્લામના મુખ્ય સિદ્ધાંતો—હઝરત મહંમદ પેગંબર સાહેબનો સ્થાપેલો ધર્મ ઈસ્લામ એટલે 'તારનાર' કહેવાય છે અને તેને માનનારા મુસલમાન કહેવાય છે. એ ધર્મનું મુખ્ય પુસ્તક કુરાન છે. તેના મુખ્ય સિદ્ધાંતો (૧) મનુષ્યને મરણ પછી ફરી જન્મ લેવો પડતો નથી. અને (૨) ઇશ્વર એક છે ઉપરાંત કુરાનમાં કહેલું છે કે 'સત્ય ખોલવું, ગરીબોને લિક્ષા આપવી, બધાં માણસ સાથે બ્રાતૃભાવ રાખવો, છગકપટ કે ચોરી કરવી નહિ, મૂર્તિની પૂજા કરવી નહિ. તેમ જાર કે ખીજ કાઈ કેશી ચીજનો ઉપયોગ કરવો નહિ.' ઈસ્લામ મુજબ દિવસમાં પાંચ વખત નિમાઝ પડવાની હોય છે. તેમાં 'સ્વર્ગ' તથા 'નર્ક'ની ભાવના છે. અને તેઓ એમ માને છે કે દુનિયાના છેલ્લા દિવસે ખુદા સર્વ મરણ પામેલાંને જીવતાં કરી તેમનાં કર્મ પ્રમાણે સ્વર્ગ કે નર્ક આપશે.

ઈસ્લામનો ફેલાવો અને રાજ્યવિસ્તાર—પેગંબર સાહેબના મરણ પછી મુસલમાનો ઇરાન, તુર્કસ્તાન, સિરિયા તથા એશિયા માઇનોર જીતીને યુરોપ તરફ ગયા. વળી તેમણે ઉત્તર આફ્રિકા તાબે કર્યો. ઉપરાંત ઇરાન જીત્યા પછી તેઓ બલુચિસ્તાન, તથા તાર્તરમાં પણ ફેલાયા હતા. ઈ. સ. ના ૮ મા સૈકાની શરૂઆતથી તેઓ હિંદુસ્તાન તરફ રાજ્ય મેળવવા આવવા લાગ્યા. તે દરમિયાન હિંદુસ્તાનનું કુદરતી સરહદથી રક્ષણ થયું હતું.

હિંદુ પર જળમાર્ગે સ્વારીઓ—હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારાનાં બંદરોથી આરબવેપારીઓ ઘણા વખતથી જાણીતા હતા, તેમના મોઝેથી હિંદના વૈભવનાં વખાણ સાંભળી હિંદ ચલાવી ખેસાદાર થવા માટે અરબઆતમાં ચાલ્યા ને ત્યાર પછી બહુ બંદરે

તેમણે સ્વારીઓ કરી તથા સાતમા સૈકાની અધવચમાં તેમણે સિંધ ઉપર પણ સ્વારી કરી પણ આ બધી સ્વારીઓમાં તેઓ હાર પામ્યા. આ સ્વારીઓનો હેતુ માત્ર ધન હુંટવાનો હતો.

મહુ'મદ કાસમની સિંધ ઉપર સ્વારી—આરબોનું એક વહાણું સિંધના એક બંદરે કેદ પકડાયું. તે વહાણું સિંધના રાજા દાહિર પાસે ખલીફાએ પાછું માગ્યું પણ એ બંદર દાહિર રાગના તાબાનું નહોતું તેથી તે પાછું મોકલી શક્યો નહિ. આથી એક સુબાએ ખલીફાને આડુઆવળું સમજાવી મહુ'મદ કાસમ નામે એક જુવાન અને શરા સરદારને ચૂટી કાઢેલા લશ્કર અને પાંચ તોપો સાથે સિંધ ઉપર મોકલ્યો.

કાસમ ખ્રિ. સ. ૭૧૨ માં વહાણવાળા દેવળ બંદરે આવ્યો તે તે કબજે કરી દાહિર રાજા ઉપર ચઢ્યો. રાજા પણ તૈયાર થઈ સામે આવ્યો. પણ આરબોનાં સળગતા બાણથી ભડકીને તેના હાથીઓ નાઠા અને તેની હાર થઈ. રાજા રણમાં પડ્યો અને તેનો પુત્ર તથા બાકીનું લશ્કર નાસી ગયું. એ લશ્કર વડે તેની રાણીએ એ સ્ત્રીઓને ખાળવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં તે ફાળી નહિ, ત્યારે તે તથા બીજા હજારો સ્ત્રીઓ ચિંતા ખડકી બળી મૂઈ. દાહિરનો પુત્ર ચિતોડ નાસી ગયો અને કાસીમે સિંધ કબજે કર્યું.

સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય—સિંધમાં કાસમે સારી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું. તેણે કતલ કરવાનું ધોરણ રાખ્યું હતું તે બંધ કરી જે જીયાવેરો ભરે તેને હેરાન કરવાનું બંધ કર્યું. ઉપરાંત હિંદુઓને ધર્મની બાબતમાં હેરાન કર્યા નહિ અને રાજા પ્રજા વચ્ચેના વ્યવહાર સારી રીતે ચલાવ્યો, આમ કરીને તેણે પોતાનું રાજ્ય મુસલમાન સુધી વધાર્યું. પણ તેને મોકલનાર ખલીફાનું મરણ થવાથી જે નવા ખલીફા

થયા તેની તેના પર ઇતરાજ થવાથી ' જ્યાં હોય ત્યાંથી ગંધાતા
આમડામાં સીવાઈ ને ' આવવાનું ફરમાન મોકલ્યું. આથી કાસમ
અળદના આમડામા જીવતોજ પેઠા ને તે સીવડાની લીધું. આથી
તે ત્રણ દિવસમાં મરણ પામ્યો અને મડદું ખલીફાની આગળ
ગયું. કાસમના મરણથી આરબ સત્તા નબળી પડી ને ધર્મમાં
પણ જીલમ થવા માંડ્યો. આથી સિંધમાંથી તેમની સત્તા ઉખડી ગઈ.

પ્રકરણ ૨

ગિજનીનું મુસલમાની રાજ્ય.

સ્થાપના—જુહારાના એક સુલતાનના તુર્કી ગુલામ અલમ-
ગીને આ રાજ્યની ઇ. સ. ૯૬૨ માં સ્થાપના કરી. આ રાજ્યની
અને પંજાબના રાજ્યની હદ વચ્ચે માત્ર સિંધુ નદી હતી તેથી ખટપટ
ઉભી થઈ પણ લઢાઈનો પ્રસંગ આવ્યો નહિ.

સમક્તગીન—એ અલમગીનનો તુર્કી ગુલામ હતો. તેની બહા-
દુરી તથા હોંશિયારી જોઈ અલમગીને પોતાની દીકરી તેને પરણાવી
હતી. આગળ જતાં રાજગાદી પણ તેને જ મળી. એ દયાળુ હતો.

આ વખતે પંજાબમાં જયપાળ રાજ્ય કરતો હતો. તેણે
મુસલમાની રાજ્યને આગળ વધતું અટકાવવા પાડોશીઓ સાથે
સંપ કરી સમક્તગીન ઉપર ચઢાઈ કરી પણ અને લશ્કરો લઢાઈ
શરૂ કરે તે પહેલાં ભારે વાવાઝોડા સાથે વરસાદ થયો. આ તકનો
લાભ લઈ મુસલમાનોએ રજપૂતોને પાછા ફરવાનો માર્ગ અટકાવ્યો
પણ અને વચ્ચે સલાહ થવાથી પચાસ હાથી. અઢીલાખ રૂપીઆ
દંડ અને દર વર્ષે ખંડણી ભરવાની સરત કરી જયપાળ પાછો ફર્યો.

રાજધાનીમાં પાછા ફર્યા પછી જયપાળે પ્રાહ્લોની સલાહથી પોતાનું વચન પાળ્યું નહિ એટલુંજ નહિ પણ ખંડસી લેવા આવનાર માણસોને પણ કેદમાં પૂર્યા. આથી સખતગીને બીજી વખત મદદ કરી. જયપાળ પણ પાડોશી રાજ્યોની મદદ મેળવી એક લાખ માણસનું લશ્કર જમાવી સામે થયો પણ તેમા તે હાર્યો, સરદારો નાસી ગયા ને સખતગીને પુષ્કળ લૂટ મેળવી પાછો ફર્યો. તે ઈ. સ. ૯૯૭ માં મરણ પામ્યો.

મહમુદગીજની. (ઈ. સ. ૯૯૭-૧૦૩૦)

નામ પડવાનું કારણ—સખતગીને પોતાની પછી પોતાના પુત્રને હકદાર ઠરાવ્યો હતો. પણ તેને કેદ કરી દાસી પુત્ર મહમુદ ગાદી પચાવી પડ્યો. તેણે સુલતાનની પદવી ધારણ કરી અને ગીજનીનું રાજ્ય સ્થાપ્યું તેથી તેને મહમુદ ગીજની એવું નામ આપ્યું.

પ્રતિજ્ઞા—મહમુદે ગાદીએ બેઠા પછી તરતજ પોતાની ગાદી મજબુત કરવા આસપાસનાં રાજ્યો જીતવા તરફ ધ્યાન આપ્યું. આથી બગદાદના ખલિફાએ તેને પોષાક મોકલી આપ્યો ને સ્વતંત્ર સુલતાન તરીકે સ્વીકાર્યો. આથી તે બહુ હર્ષમાં આવી ગયો ને ધર્મઝનુનથી પ્રતિજ્ઞા કરી કે “ હિંદુસ્તાનના પરધર્મીઓ સાથે ધર્મયુદ્ધ કરતો દર વર્ષે જગત મને જશે. ”

આ સિવાય જ્યારે તે નાનો હતો ત્યારે હિંદુસ્તાનમાંથી માલ ભરીને ઉંટ અને પોંડા તેના રાજ્યમાં થઈને જતાં તે વખતે પણ તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે ‘ હું હિંદુસ્તાનની આ બધી દોસત હુંટી લાવીશ ”

આ પ્રમાણે પૈસો મેળવવા તથા ધર્મ ફેલાવવા તેણે હિંદુસ્તાન પર કુલ ૧૭ સ્વારીઓ કરી,

પહેલી સ્વારી—ઈ. સ. ૧૦૦૧માં તેણે પહેલી સ્વારી પંજાબ ઉપર કરી. ત્યાંનો રાજા જયપાળ બહાદુરીથી લઢ્યો પણ કેદ પકડાયો. તેથી દર વર્ષે ખંડણી લેવાની કરી તેને છુટો કર્યો. આ લઢાઈથી તેને હાથ જયપાળનું ઘણું ઝવેરાત આવ્યું. પછી તે લાહોર પાસેનું એક શહેર હુંટી પાછો ગયો. આમ ત્રણ વખત હાર પામવાથી જયપાળ પોતાના પુત્ર આનંદપાળને લાહોરની ગાદીએ બેસાડી જવતો બળી મુશ્યો.

બીજી સ્વારી—મુલતાનની દક્ષિણે આવેલા ભાટીઆના રાજાએ પોતાના ભાગની ખંડણીની રકમ આનંદપાળને આપી નહિ ને મહમુદની સત્તાની અવળુના કરવા લાગ્યો આથી ૧૦૦૪માં મહમુદે તેના પર સ્વારી કરી. આ વખતે તે લઢાઈમાં જરૂર હારી જત પણ છેવટની ઘડીએ પ્રાર્થના કરી લશ્કરને કહ્યું કે હવે બહીશો નહિ અલ્લાએ આપણને ફતેહ આપી છે. આથી લશ્કર બહુ જુસ્સાથી લઢ્યું ને જીત્યું. મહમુદે આ રાજ્ય પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધું. અને પુષ્કળ હુંદ લઈ પાછો ફર્યો.

ત્રીજી સ્વારી—મુલતાનના એક રાજાએ આનંદપાળ સાથે મળી જઈ ખંડણી આપવાની ના પાડી. આથી ૧૦૦૫માં તેણે પંજાબ ઉપર ફરીથી સ્વારી કરી. આનંદપાળ નાસી ગયો ને મુલતાનનો રાજા તાબે થયો એવામાં ગીજની પર તેનો સમરો ચઢી આવવાથી તે એકદમ પાછો ગયો.

ચોથી સ્વારી—ગીજની પાછા જતાં મહમુદ હિંદુસ્તાનમાંના પોતાના મુલકનો વહીવટ સુખપાલ નામના એક વટલેલા હિંદુને સોંપી ગયો હતો. તેણે હિંદુઓ સાથે મંપ કરી ખંડ કર્યું. આથી મહમુદ એકદમ પાછો આવી સુખપાલને કેદ કરી લઈ ગયો.

પાંચમી સ્વારી—ત્રીજી સ્વારી વખતે આનંદપાલ મહમુદના

સામા પક્ષમાં રહી લઢયો હતો તેથી તેને સજા કરવાની જગ્યા તૈયારી કરી ઇ. સ. ૧૦૦૮માં મહમ્મદે આનંદપાળ ઉપર ચઢાઈ કરી. આનંદપાળે પણ ઉત્તર હિંદના ધણાખરા રાજાઓને હિંદુ ધર્મનું અભિમાન ઉત્પન્ન કરી મદદે તેડાવ્યા હતા. પહાડોમાંથી જંગલી લોકો પણ પોતાનાં તીર કામકાં લઈ આવ્યા હતા અને સ્ત્રીઓએ ઘરેણાં વેચીને પણ મદદ મોકલી હતી.

આ લઢાઈ પેશાવરના મેદાનમાં થઈ, અગાઉ કાંઈ વખત ધર્મના અભિમાનથી આટલી મોટી સંખ્યામાં હિંદુ રાજાઓ એકત્ર થયા નહોતા. પહાડી લોકો ૩૦૦૦૦ હતા ને હિંદુ લશ્કરને મોખરે ઉઘાડે માથે અને ઉઘાડે પગે ગોડવાયા હતા, તેમણે એવો ધસારો કર્યો કે મુસલમાનો નાસી ગયા. ઉપરાંત પાછળથી રજપૂતોએ પણ જખરો ઝપાટો લગાવ્યો હતો. આથી મુસલમાનો પાછા પડવા માંડ્યા. એવામાં અનંગપાળના હાથીને બળતું તીર વાગ્યું તેથી લડકીને નાસવા માંડ્યો. આથી સરદારને ખાતર લઢનારૂં હિંદુ લશ્કર સરદારની પાછળ નાશવા માંડ્યું. મહમ્મદે બે દિવસ સુધી તેમની પાછળ પડી તેમનો ત્રાણ કાઢી નાંખ્યો. આ લઢાઈ પછી હિંદુઓ મહમ્મદની સામે એકત્ર થવાનું બૂલી ગયા.

ત્યાર પછી મહમ્મદ નગરકોટ ઉપર ચઢ્યો. આ દેવળ ઉત્તરમાં બહુ પવિત્ર મનાતું તેથી ત્યાં ઘણી રાંપત્તિ હતી ને ઝાઝું લશ્કર હતું નહિ. આથી મહમ્મદે મનગમતી રીતે દેહરૂં લુટ્યું ને અદળક દ્રવ્ય લુંટી મૂર્તિ લાગી નાખી પાછો ગયો.

મુસલતાન ઉપર ફરીથી—મુસલતાનનો અધિકારી ફરીથી સામે થયો માટે મહમ્મદે તેના પર સ્વારી કરી મુસલતાન જીતી લીધું અને તેને પકડી ગીજની લઇ ગયો.

આણેશ્વર ઉપર સ્વારી—દિલ્હીની પાસે આવેલા આણેશ્વરના દહેરામાં પુષ્કળ પૈસો છે, એમ સાંભળવાથી તે લૂંટવાને મહમૂદ છ. સ. ૧૦૧૨ માં ત્યાં ચઢ્યો. તેને અચાવવા આનંદપાણે પ્રયત્ન કર્યો પણ ફાળ્યો નહિ. મહમૂદે શહેર તથા દેવળ લૂંટ્યાં ને બે લાખ કેદી તથા પુષ્કળ લૂંટ લઈ પાછો ફર્યો.

કાશ્મીર પર બે સ્વારીઓ—છ. સ. ૧૦૧૩ ને ૧૪ માં તેણે કાશ્મીર ઉપર બે સ્વારીઓ કરી પણ તેમાં તેને નિરાશ થવું પડ્યું.

કનોજ અને મથુરાં પર ચઢાઈ—છ. સ. ૧૦૧૭ માં હિમા લયની તળેટીમાં થઈને તે કનોજ ઉપર ચઢ્યો. ત્યાંનો રાજા વગર લઢે તાબે થયો અને ખંડીઓ બની સુખથી રહ્યો.

કનોજથી નીકળી તે મથુરાં ગયો. ત્યાંના એકએક મંદિરને તેણે લૂંટી લીધું. તેની આંધણીથી તે એટલો બધો ખૂશ થયો કે તેણે કેટલાંક મંદિરો તોડવા દીધાં નહિ અને એવી સુંદર ઇમારતો ગીજનીમાં આંધવા કારીગરોને લઈ ગયો.

કલિંજર ઉપર સ્વારી—કનોજનો રાજા વગર લઢે તાબે થયો, તેથી રજપૂત રાજાઓ ગુસ્સે થયા. તેમાં કલિંજરનો રાજા મુખ્ય હતો તેમણે તેને હેરાન કરવા માંડ્યો. પણ તેના આવતા પહેલાં કલિંજરના રાજાએ કનોજના રાજાને મારી નાખ્યો. આથી તે કલિંજર ઉપર ચઢ્યો. ત્યાંનો રાજા બીકનો માર્યો જંગલમાં નાસી ગયો, તેથી મહમૂદ મૂલક લૂંટી પાછો ગયો.

લાહોરમાં આનંદપાણનો છાકરો રાજ્ય કરતો હતો, તે પણ કલિંજરના રાજા સાથે સામેલ હતો, તેથી મહમૂદે લાહોર કબજે કર્યું ને પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધું. આજ વખતમાં કાણુલનું હિંદુરાજ્ય પણ તેણે પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધું.

કલિંજર ઉપર ફરીથી—ઇ. સ. ૧૦૨૩ માં ફરીથી કલિંજર ઉપર ચઢ્યો. તેણે જ્વાલીયર ને કલિંજરના રાજાને નમાવ્યા.

સોમનાથ ઉપર સ્વારી—આજ સુધી મહમૂદ ઉત્તરમાંજ સ્વારીઓ કરતો, તેથી સોમનાથના ખાત્તણા પોતાના દેવની પ્રતિષ્ઠા વધારવા મોટાઇનાં અણુમાં ફૂકતા. તે વાત મહમૂદના ગણવામાં આવવાથી ઇ. સ. ૧૦૨૪ માં મુઘલતાન થઇ અજમેર આવ્યો. અજમેરનો રાજા નાસી ગયો. તે અણુહીલપુર આવ્યો. ત્યાંનો સોલંકી રાજા પહેલો ભીમદેવ પણ નાસી ગયો. આથી મહમૂદ સીધો સોમનાથ આવી પહોંચ્યો.

મંદિરને ફરતો ફોટ હતો તેના દરવાજા ગંધ કરી ખાત્તણાએ મહમૂદને કહેવરાવ્યું કે “સમજીને પાછા જાઓ નહિ તો દેવના ક્રોધથી તમારો નાશ થશે.” તેને ન ગણકારતાં મહમૂદે હથોડી કડ્યો પણ તેમાં તે ફાગ્યો નહિ. એવામાં ભીમદેવ ખીજા નાના રાજાઓ એકત્ર કરી ચઢી આવ્યો. તેથી મુસલમાનોના પગ પાછા પડવા માંડ્યા પણ મહમૂદે પ્રાર્થના કરીને જેમ ઈશ્વર તરફથી વચન મળ્યું હોય તેમ જણાવ્યું કે “શિત્તો ગભરાઓ નહિ જીત આપણીજ છે.” આમ જુસ્સો ઉત્પન્ન કરીને ઝનુની હુમલો કર્યો તેથી ભીમદેવ પાછો પડ્યો અને નાહો. તેમજ ખીજા રાજાઓ પણ નાહા. આથી મહમૂદ કિલ્લામાં પેઠો ને ખાત્તણાના કાજાવાલાને ન ગણકારતાં મૂર્તિ લાંગીને હીરા મોતી વગેરેની પુગળ હુંટ કરી પછી શહેરને પણ હુંટ્યું ને અહીંથી અણુહીલપુર પાછો ગયો. ત્યાં ઘણો વખત રહ્યો. તે કચ્છના સ્તેતે ચઢીને પાછો ફર્યો. આ હુંટમાં મહમૂદ આશરે ૩૦ કરોડની કિંમતની હુંટ લઈ ગયો.

કલિંજર સ્વારી—પાટણથી પાછા ફરતાં જાટ લોકોએ તેને હેરા-

ન કર્યો હતો. આથી ગીજની પહોંચ્યા પછી પાછો આવી તેમને વશ કર્યા ઈ. સ. ૧૦૨૬ આ તેની છેલ્લી સ્વારી હતી.

ત્યાર પછી તે દરાન તરફના મુલક જીતવામાં રોકાયો ને ઇ. સ. ૧૦૩૦માં મરણ પામ્યો.

ગુણુ દ્વાપ—એ એના વખતનો એક મોટો માણસ હતો. જેણે તે લઢાઇમાં પરાક્રમી અને શરો હતો તેવોજ તે વિદ્વાનો અને કવિઓનો પણ શોખીન હતો. તેનો દરબાર એવા માણસોથી ભરેલો હતો. ગીજની શહેરને તેણે એક નાનાં ઝુપડાંના ગામમાંથી વધારીને સુંદર ઇમારતોવાળું લગ્ય શહેર બનાવ્યું હતું. તેના દરબારનો ઠાક ભારે હતો. આમ હોવા છતાં તે કંજુસ હતો એમ એક વાત પરથી સાબીત થાય છે. કહેવાય છે કે એક મોટા કવિ કિરદૌસીને તેણે પોતાનું જીવન ચરિત્ર લખવાનું કહી મહેનત બદલ કાવ્યની એક કડીએ એક દિરહમ આપવાનું કહ્યું, આ ઉપરથી કવિએ સાઠ હજાર કડીનું શાહુનામા નામનું એક મોટું કાવ્ય લખ્યું અને તે ન્યારે સુલતાનને ભેટ કર્યું. ન્યારે તેણે રૂપાના સાઠ હજાર દિરહમ આપ્યા. કવિએ બીકને લીધે તે લીધા પણ ઘેર જઈ પાછા મોકલ્યા. તેનો ચહેરો ખરાબ હતો તથા તે દાસી પુત્ર હતો એવી કવિતા બનાવી. આથી સુલતાને સોનાના સિક્કા મોકલ્યા પણ કવિ તેા શુન્દરી ગયો હતો, તેથી તે પૈસા તેની દીકરીને આપ્યા પણ આ વાત પરથી સમજાય છે કે કંજુસ હતો.

સ્વારીઓની મતલબ—મલમલની સ્વારીઓનો હેતુ રાજ્યની હદ વધારવાનો નહોતો પણ ધન હાંટવાનો અને મૂર્તિઓ ભાગવાનો હતો, તેથી દેશને પૈસા સિવાય બીજું વધારે નુકશાન થયું નહિ.

સ્વારીઓની અસર—આથી રજપૂતો મુસલમાનોથી ડરી ગયા.

ને મુસલમાનો સમજ્યા કે હિંદ જીતી ચકરો, વળી કાશ્મિર ને પંજાબ જીતવાથી હિંદમાં મુસલમાની રાજ્યનો પાયો નખાયો.

મહમૂદ પછીના સુલતાનો—મહમૂદ પછી તેનો દીકરો મસા-ઉદ ને ત્યાર પછી તેનો દીકરો મૌદૂદ પાદશાહ થયા, પછી ગીજની વંશની પડતી થઇ ને ધોરી વંશ ચઢતીમાં આવ્યો.

ગીજની શહેરની પાયમાલી—ગીજની વંશના બહેરામ નામે સુલતાનને ધોર પ્રાંતના સુલતાન સાથે વેર થવાથી અલાઉદ્દીન નામે એક ધોરી સુલતાને ત્રણ દિવસ સુધી ગીજનીમાં કતલ ચલાવી તથા શહેર બાળ્યું, તેથી તે 'જગત બાળનાર' એવું નામ પામ્યો, એ અલાઉદ્દીન ઈ. સ. ૧૧૫૬ માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો છોકરો ગાદીએ આવ્યો. પણ બીજા વરસે તેનું ખૂન થવાથી તેના પીત્રાઈ ભાઈઓ ગ્યાસુદ્દીન અને શાહબુદ્દીન નામે બે ભાઈઓ ગાદીએ આવ્યા. રાજગાદી ગ્યાસુદ્દીન ચલાવતો અને લઢવાનું કામ શાહબુદ્દીન કરતો. આ શાહબુદ્દીન ધોરી વંશનો હોવાથી તેનું મહમૂદ ધોરી એવું નામ પડ્યું. તેણે પણ હિંદુસ્તાન ઉપર નવ પ્રસિદ્ધ સ્વારીઓ કરી છે.

શાહબુદ્દીનની સ્વારી વખતનાં મોટાં રજપૂત રાજ્યો:—

દિલ્હી—દિલ્હીમાં અનંગપાળ તુંવારનું રાજ્ય હતું, તેને એક કુંવર નહોતો. પણ એ કુંવરીઓ હતી. તેમાંની એક કનોજના રાઠોડ રાજાને અને બીજા અજમેરના ચોહાણ રાજાને પરણાવી હતી. કનોજના રાજાને જયચંદ્ર અને અજમેરના રાજાને પૃથ્વીરાજ નામે પુત્રો હતા. પૃથ્વીરાજ દિલ્હીમાં ઘણો વખત રહેતો તેથી અનંગપાળની તેના ઉપર ધણી પ્રીતિ હતી. તેથી તે ધરડો થયો ત્યારે પોતાનું રાજ્ય તેને આપ્યું. આથી જયચંદ્રને માફ લાગ્યું ને તે પૃથ્વીરાજનો નિરોધી થઈ રહ્યો.

અળમેર—અળમેરમાં પૃથ્વીરાજના પિતા સોમેશ્વર સોહાણું રાજ્ય હતું. તેને ગુજરાતના રાજા ભોળા બીમદેવે મારી નાખ્યો હતો.

ગુજરાત—ગુજરાતમાં આ વખતે સોલંકી વંશનો યશો બીમ જે ભોળા બીમના નામથી જાણીતો છે તેનું રાજ્ય હતું. આશુતો જતસી પરમાર નામે રાજ્ય તેનો ખંડીઓ હતો, તેને ઇચ્છનકુમારી નામે એક ખૂબસુરત કન્યા હતી, તેનો વિવાહ અળમેરના રાજા સોમેશ્વરના પુત્ર પૃથ્વીરાજ સાથે કર્યો હતો. છતાં બીમદેવે તેને પરણવાની ઇચ્છા બતાવી અને આશુના રાજા પર ચઢાઈ કરી. એણે કુંવરીને અળમેર મોકલી દીધી અને પોતે લઢાઈમાં મરાયો. ત્યાંથી બીમદેવ અળમેર ઉપર ચઢ્યો ને સોમેશ્વરને માર્યો. આથી પિતાનું ઘેર લેવા દિલ્હીથી પૃથ્વીરાજ મોટા સૈન્ય સાથે આવ્યો ને બીમદેવને હરાવ્યો. આથી અને રાજાઓ ખૂબ નબળા પડી ગયા.

કનૈયા—જયચંદ્ર ને પૃથ્વીરાજ વચ્ચે અણબનાવ હતો, તેમાં વળી બીજા એક બનાવથી વધારો થયો. જયચંદ્રે જાણે પોતે બધાથી મોટો હોય તેમ બતાવવા રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો. ને ચોતાની પુત્રીને સ્વયંવર પણ તે વખતે જ રાખ્યો. તે માટે તેણે બધા રાજાઓને નોતર્યા તેમાં પૃથ્વીરાજ ગયો નહિ. ત્યારે તેનું પૂતળું બનાવી દરવાજે ચોકીદાર તરીકે મૂક્યું. આ સાંભળી પૃથ્વીરાજને બહુ માફું લાગ્યું. જયચંદ્રની પુત્રી સંયુક્તા પૃથ્વીરાજ વેરે પરણવા ઇચ્છતી હતી, પૃથ્વીરાજ વેશ બદલીને સાં ગયો હતો. કુંવરીએ ત્યારે મંડપમાં આવીને પૃથ્વીરાજના પુતળાને વરમાળા બહેસાવી કે તરતજ પૃથ્વીરાજ તેને ઉપાડી ધોડા ઉપર નાખી બસતો ચલેલો આથી જયચંદ્ર તેને પાકો રાત્રુ થયો.

મેવાડ—મેવાડમાં સમરસિંહ નામે રાજો હતો ને પૃથ્વીરાજને

પૃથ્વીરાજ ને કે અનર્ગપાળ તુંવારે પોતાનું રાજ્ય એકલા પૃથ્વીરાજને આપ્યું એમાં દેખીતો અન્યાય હતો છતાં પણ તે બરાબર હતું, કારણકે પૃથ્વીરાજ એક ખરેખરો ક્ષત્રિય હતો. તેનામાં રજપૂતના બધા સારા ગુણો હતા. તેનું ધનુષ એવું તો બારે હતું કે બીજાઓ તે ઉપાડી પણ શકતા નહિ. છતાં તે ગુજરાતના રાજા સાથે લઢવાથી નબળો થયો હતો. વળી તે સંયુક્તાને પરણ્યા પછી ઘણો જ વિલાસી થઈ ગયો હતો ને ઘણો વખત રણુવાસમાં જ પડ્યો રહેતો હતો. ઉપરાંત તેણે પોતાના એક બહાદુર યોદ્ધાને અગિયાર તીરથી વીંધી નાખ્યો, બીજાને કેદમાં પૂર્યો અને હાહુલી રાયને દેશપાર કર્યો. તે શાહુલુદીનને જઈ મળ્યો. ઉપરાંત જયચંદ્ર પણ પૃથ્વીરાજ પર ચઢી આવવા તેને તેડી રહ્યો હતો. આથી તેણે આઠમી સ્વારી ઇ. સ. ૧૧૯૩ માં દિલ્હી ઉપર કરી.

આઠમી સ્વારી—હેલ્લી વખત પૃથ્વીરાજ પાસેથી છુટ્યા પછી શાહુલુદીનને રાત્રે નિરાંતે ઉંઘ પણ આવતી નહોતી. જ્યારે તેને હાહુલીરાયે આવીને કહ્યું કે પૃથ્વીરાજ હવે નબળો થઈ ગયો છે, ત્યારે તે તરતજ મોડું લશ્કર જમાવી ચઢ્યો. આ વખતે પણ પૃથ્વીરાજની મદદે તેનો બંનેવી સમરસિંહ તથા તેનો પુત્ર કલ્યાણસિંહ પોતાના બહાદુર યોદ્ધાઓ સાથે આવ્યા હતા. પૃથ્વીરાજ પણ શાહુલુદીન આવ્યાની વાત સાંભળી તૈયાર થઈ નીકળી પડ્યો. આ વખતે સંયુક્તાએ જાતે તેને હથિયાર સજાવ્યાં. કેદમાં નાખેલા પ્રધાનને તેણે છુટો કરી સાથે લીધો હતો. બંને લશ્કરો થાણેશ્વર આગળ મળ્યાં.

શરૂઆતમાં સમરસિંહની સલાહથી પૃથ્વીરાજે શાહુલુદીનને કહેવડાવ્યું કે “ જે વર્ષ પર પડેલા મા હજી તો તમને રૂઝાવ્યા પી. છતાં મોત માગવા શા માટે આવ્યા છો, માટે સંજોગને પાળ

નગ્નો ” આના જવાબમાં શાહજુદીને કહેવડાવ્યું કે “ હું તો માત્ર લઢાઈ કરનાર સરદાર છું ને ખરો રાજા તો મારો ભાઈ છે, તેથી હું તેને આજ્ઞે પાછો ફરવા પુછાવું છું. ” આથી રજપૂતો સમજ્યા કે તે ખીએ છે તેથી પોતે બેદરકાર રહ્યા. આથી શાહજુદીને રાત્રે ઓર્ચાંતો છાપો માર્યો ને રજપૂતોનો બાણ કાઢી નાખ્યો. છતાં છાવણીના ખીજા ભાગના રજપૂતો ગોઠવાઈ જઈને લઢવા તૈયાર થયા. તેમની આગળ મુસલમાનોનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. ત્યારે શાહજુદીને એક યુક્તિ કરી જેથી પોતાનું લશ્કર વ્યવસ્થિત રીતે પાછું પડવા માંડ્યું. તેથી રજપૂતો સમજ્યા કે મુસલમાનો રણમાંથી પાછા હટે છે, તેથી બમણા જોરથી હલ્લો કરવા લાગ્યા પણ તેમ કરતાં તેમની વ્યુહરચના (ગોઠવણ) છુટી થઈ ગઈ. એટલે મુસલમાનો થોભી ગયા. અને શાહજુદીને પોતાના ચુટેલા સ્વારો સાથે રજપૂતો પર હલ્લો કર્યો. પરિણામે રજપૂતો હાર્યા ને પૃથ્વીરાજ કેદ પકડાયો, તેની શાહજુદીને કતલ કરાવી.

આ જીતથી શાહજુદીનના હાથમાં દિલ્હી એકદમ આવ્યું નહિ છતાં તેણે અજમેર કબજે કર્યું. ને પોતાના તરફથી એક માણસને ખંડીઆ રાજા તરીકે ગાદીએ બેસાડી પાછા ફરતાં પોતાના એક માનીતા ગુલામ કુતુબુદ્દીનને જીતેલા મુલકનો કબજો સોંપી પાછો ફર્યો, તેણે પૃથ્વીરાજના કુંવરને મારી દિલ્હી કબજે કર્યું.

નવમી સ્વારી—ઈ. સ. ૧૧૯૪ માં એણે કનોજ ઉપર સ્વારી કરી. આ વખતે જયચંદ્રને પોતાની બૂલ સમજાઈ પણ તે શું કરે ? તે બહાદુરીથી લઢવા છતાં હાર્યો ને મરાયો. શાહજુદીને કનોજ ને કાશી છુટી છેક બિહાર પ્રાંત સુધીનો મુલક કબજે કરી પાછો ફર્યો. ત્યાર પછી કુતુબુદ્દીને અજમેર ને અંબાળા પણ પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધાં.

શાહબુદ્દીનનું મરણ—પહાડી સફર લોકોએ લાહોર કબજે કર્યું. તેથી શાહબુદ્દીન તેમને સળ કરવા આવ્યો. પણ રાત્રે તેના તંત્રમાં પેસી તે લોકોએ તેને મારી નાંખ્યો.

પૃથ્વીરાજના એક પટાવત ચંદ બારોટે ‘પૃથ્વીરાજ રાસો’ નામે એક પુસ્તક લખ્યું છે, તેમાં તે બખે છે કે પૃથ્વીરાજને કેદ કરી શાહબુદ્દીન પોતાની સાથે લઈ ગયો ત્યાં ચંદના કહેવાથી શબ્દવેધી બાણનો પ્રયોગ પૃથ્વીરાજ કરે તે જેવા શાહબુદ્દીન ઉંચે ખેડો. તે અંતર ચંદે પોતાની ભાષામાં પૃથ્વીરાજને સમજાવ્યું. તેને આંધળો કર્યો હતો છતાં જેવો શાહબુદ્દીનના મોંમાંથી શબ્દ નીકળ્યો કે પૃથ્વીરાજે તે તરફ બાણ માર્યું ને તેને મારી નાખ્યો. પછી ચંદ તથા પૃથ્વીરાજ અરસપરસ તરવારથી મરી ગયા.

ગીજની અને ઘોરીની સ્વારીઓની અસર—મહમૂદ ગીજનીનો વિચાર માત્ર હુટવાનો હતો તેથી દેશને પૈસા સિવાય ખીજું નુકશાન થયું નહોતું. પણ શાહબુદ્દીનનો ઇરાદો રાજ્ય કરવાનો હતો તેથી તેના મરણ સુધીમાં લગભગ આખો ઉત્તર હિંદુસ્તાન મુસલમાનોના તાબામાં આવી ગયો ને તે રાજ્યે જડ ધાલી.

મુસલમાનો રજપૂતો પર કેમ ફાવ્યા—શરીરબળ, શૌર્ય કે હિંમતમાં રજપૂતો મુસલમાનો કરતાં ઉતરતા નહોતા, છતાં મુસલમાનો કેમ ફાવ્યા તેનાં કારણો નીચે મુજબ છે.

(૧) રજપૂતોમાં કુસંપ ને દ્રેષભાવ એ મુખ્ય કારણ છે.

(૨) વર્ષુ વ્યવસ્થા પ્રમાણે યુદ્ધનો બાર એકલા ક્ષત્રિયને માથે રહેવાથી ખીજા લોકો યુદ્ધ કળાથી અજાણ્યા રહ્યા ને વારંવારની લડાઈઓમાં રજપૂતો માર્યા જવાથી તેની જગા ખીજા મોક્ષાઓ પૂરી શક્યા નહિ, આથી તેમની સંખ્યા ઓછી થઈ ગઈ.

(૩) હિંદ આખો એક દેશ છે માટે એક રાજ્યને નુકશાન થશે તો ખીજને પણ થશે એવી સમજણી ખામી અને ચક્રવર્તી રાજ્યનો અભાવ.

(૪) વંશપરંપરા શત્રુવટ રાખી વેર વાળવાનું અભિમાન રાખતા.

(૫) પ્રાચીન ધર્મયુદ્ધની ભાવનાને વળગી રહેવાથી તેમના ભોળપણુ ને વિશ્વાસુ સ્વભાવને લીધે ઘણી લઠાઇઓમાં તેમને હાર મળી.

(૬) મુસલમાનોના પ્રમાણમાં રજપૂતોની લશ્કરી તાલીમ ને હથિયાર પણ કિતરતાં હતાં.

(૭) પોતાની શક્તિમાં અતિ વિશ્વાસ રાખી શત્રુની હીલચાલ પર જાસુસીખાતાથી સરત ન રાખી.

રજપૂતોની પડતી પરથી બોધ—સ્વદેશના સામાન્ય હિતને પ્રસંગે ખાનગી વેરઝેરને બાબુએ રાખી એક મંપથી વર્તવું જોઇએ તથા હિંદમાં જુદા જુદા મોટા પ્રાંતો હોવા છતાં તે એકજ દેશ હોવાથી એક પ્રાંતની ચઢતી કે પડતીની અસર ખીજ પર થવાનીજ માટે દેશના કાઈપણ ભાગના સુખ દુઃખ વખતે ખીજ બધા ભાગોએ તેમાં ભાગ લેવો જોઇએ. મતલબ કે હિંદ એક રાષ્ટ્ર છે, એવી ભાવના દરેક હિંદીના મનમાં હોવી જોઇએ.

પ્રકરણ ૩

હિંદમાં મુસલમાની રાજ્ય.

સુલામવંશ (ખ. સ. ૧૨૦૬-૬૦)

સુલામવંશની સ્થાપના—સાહયુદ્ધીનના મરણ પછી તેનો ભત્રીજો માદીએ આવ્યો, તે નબળો હોવાથી સરહદો સ્વતંત્ર થઇ

ગયા. તે મુળ્ય કુતુબુદ્દીન પણ સ્વતંત્ર બાદશાહ થયો. એટલુંજ નહિ પણ ધોરી રાજ્યોએ જાતે તેને સુલતાનનો ખિતાબ મોકલી આપ્યો. કુતુબુદ્દીન પોતે ગુલામ હતો. અને તેના વંશના બીજા પણ કેટલાક રાજ્યો નાનપણમાં ગુલામ હતા તેથી તેનો વંશ ગુલામવંશ કહેવાયો.

દિલ્હીના પહેલો સ્વતંત્ર સુલતાન કુતુબુદ્દીન—(ઇ. સ. ૧૨૦૬-૧૦) તે ઇ. સ. ૧૨૦૬થી સ્વતંત્ર સુલતાન તરીકે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ત્યાર સુધી તે પોતાના સુલતાનને ખરેખરો વફાદાર રહ્યો હતો. તેના આ ગુલુથીજ તે ગુલામની સ્થિતિમાંથી ચઢતાં ચઢતાં સરદાર થયો. અને છેવટે બાદશાહ થયો.

બાદશાહ તરીકે સ્થિર થયા પછી તેને શાહબુદ્દીનના બીજા એક સરદાર સાથે લઢવું પડ્યું પણ એક બે લઢાઈઓ લઢ્યા પછી તેણે પોતાનું ધ્યાન તે બાબુએથી ખેંચી લઈ દિલ્હી રાજ્ય સારી રીતે ચલાવવા તરફ આપ્યું.

કુતુબમિનાર—આ મિનારો દિલ્હીથી લગભગ ૧૨-૧૪ માઈલ દૂર આવેલો છે, તે લાલ પથરોના બાંધેલો છે. કુતુબુદ્દીને પોતાના રાજ્યની યાદગીરી માટે આ મિનારો બંધાવવો શરૂ કર્યો પણ તે પુરો થતાં પહેલાં તેનું મરણ થયું. આથી તેની પછીના સુલતાન અલ્તમશે તે પુરો કરાવ્યો. એના અંબમાં એક એવી પણ વાત છે કે પૃથ્વીરાજની પુત્રીને દરરોજ જમનાજીનાં દર્શન કરવાનો નિયમ હતો તેથી તે પરથી દર્શન થઈ શકે માટે તેણે બંધાવ્યો હતો, તેનેજ પાછળથી કુતુબુદ્દીને પોતાનું નામ આપ્યું. આ મિનારો ૨૫૦ ફુટ ઉંચો હતો અને હાલ પણ દુનિયાના બધા મિનારામાં ઉંચો છે, તેથી તે દુનિયાની નવાઈઓમાં ગણાય છે.

કુતુબુદ્દીનના ગુણ કોષ—તેનામાં પ્રમાણિકતા તથા વફાદારી હતાં તેમજ તે ન્યાયી અને હિદાર હતો. તેના રાજ્યમાં પ્રજા સુખી હતી.

આરામ—કુતુબુદ્દીનના મરણ પછી તેનો મોટો દીકરો આરામ ગાદીએ આવ્યો. પણ તે નબળો હોવાથી રાજ્યમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ખળવા થવા માંડ્યા, તેથી ઉમરાવોએ કુતુબુદ્દીનના જમાઈ અસ્તમ-સને ગાદી સોંપવાનો વિચાર કર્યો. આથી તેણે આરામને મારી ગાદી લઈ લીધી. ઇ. સ. ૧૨૧૧.

અસ્તમસ (ઇ. સ. ૧૨૧૧-૩૬)—તેનાં માઆપ સારી સ્થિતિનાં હતાં પણ તેના ભાઈઓએ દ્વેષભાવથી તેને એક વેપારીને ગુલામ તરીકે વેચ્યો હતો. તેની પાસેથી કુતુબુદ્દીને વેચાતો લીધો હતો. થોડીજ મુદતમાં ને માનીતો થઈ પડ્યો ને તેને કુતુબુદ્દીને પોતાનો પુત્રી પરણાવી. એ પ્રમાણે વધતાં છેવટે દિલ્હીના સુલતાન થયો.

તેણે સિંધનો ઉત્તર ભાગ, ગંગાના ને બિહાર જીતી લીધાં. તેમજ રણથંભોર, માંડવગઢ અને ગ્વાલીયરના કિલ્લા પણ જીત્યા. છેવટે ઇ. સ. ૧૨૩૪ માં તેણે માળવા પણ જીત્યું. આ પ્રમાણે લગભગ આખા ઉત્તર હિંદમાં તેણે મુસલમાની સત્તા બેસાડી.

આ સુલતાનના વખતમાં **બંગીસખાં** નામે મોગલ બાદશાહ સિંધુ નદી સુધી આવીને પાછો ગયો હતો.

તેણે કુતુબમિનાર પુરો કરાવ્યો અને અજમેરમાં પ્રખ્યાત હિંદુ દેવળની મસીદ બનાવી.

અસ્તમસની કીર્તિ એટલી બધી હતી કે તેને બમદાદના ખલિફાએ પણ હિંદના સ્વતંત્ર સુલતાનની પદવી તથા પોશાક મોકલી આપ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે કુતુબુદ્દીને સ્થાપેલા રાજ્યને વધારીને ઇ. સ. ૧૨૩૬ માં મરણ પામ્યો.

રૂઝુદીન—અસ્તમસ પછી તેને મોઝે દીકરો રૂઝુદીન ગાદીએ બેઠો. પણ તે નબળો ને દુરાચરણી હોવાથી તેને સાત માસમાં જ કેદમાં નાખી ઉમરાવોએ તેની જાહેન રજિયાને ગાદી આપી.

મુલતાના રજિયા બેગમ (ઇ. સ. ૧૨૩૬-૩૯)—દિલ્હીની ગાદીએ આ એકજ સ્ત્રી રાજ્યકર્તા થઈ છે. તે બહાદુર હોવાથી જ્યારે અસ્તમસ દિલ્હી છોડીને જતો ત્યારે રાજ્ય કારભાર તેને સોંપતો આ રીત શરૂઆતમાં ઉમરાવોને ગમી નહિ, પણ જ્યારે તેણે સારી રીતે કારભાર ચલાવ્યો ત્યારે તેઓ સંતોષ પામ્યા. અને તેથીજ તેમણે તેને ગાદીએ બેસાડી.

રાજ્યકર્તા તરીકે તે ઘણી લાયક હતી. એક સારા રાજમાં જે ગુણો હોવા જોઈએ તે બધા તેનામાં હતા. તે બુદ્ધિમાન ને હિંમતવાળી હતી. વળી પુરૂષનો પોષાક પહેરી ગાદીએ બેસતી અને દરેક કામનો નિકાલ જતેજ કરતી. તેણે રાજ્યમાં આશ્વતા ખરાબ રિવાજો બંધ પાડ્યા અને કાયદા સુધાર્યા.

આ પ્રમાણે બધી બાબતમાં સારી હોવા છતાં તેણે એક હબસી ગુલામ ઉપર મહેરબાની બતાવી તેને બધા ઉમરાવોનો ઉપરી નીમ્યો. આથી ઉમરાવોએ તેની સામે બંડ કર્યું. તે બેસાડવા જતાં પોતે પોતાનાજ લશ્કરને હાથે કેદ પકડાઈ અને હબસી ગુલામ માર્યો ગયો. આથી તેણે **અલ્તુનીયા** નામે સરદાર સાથે લડ કર્યું ને કેદમાંથી કુટી થઈ. અને અને જણુ ઉમરાવોની સામે લડ્યાં પણ હારી જવાથી નાસતાં કેદ પકડાયાં ને માર્યા ગયાં. તેણે લગભગ સાડાત્રણ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

બહેરામ (ઇ. સ. ૧૨૩૯-૪૧)—ઉમરાવોએ દિલ્હીની ગાદીએ રજિયા બેગમના લાઈ બહેરામને બેસાડ્યો. પણ તે નાબાયક

હોવાથી અંદર અંદર ખટપટ ઉભી થઇ આથી બહેરામે કેટલાક ઉમરાવોને કખટથી મારી નાખાવ્યા. એટલે અમીરાએ પણ તેની સામે કાવતરાં કરવા માંડ્યાં.

૫. સ. ૧૨૪૧માં મોગલ લોકો લાહોર પર ચઢી આવી લોકોને ત્રાસ આપવા લાગ્યા. આથી તેણે એક દિવાનને લશ્કર આપી તેમની સામે મોકલ્યો તેણે મોગલોને પાછા હાંકી મૂકી પાછા ફરતાં સુલતાનનું ખૂન કર્યું.

મસાઉદ (૫. સ. ૧૨૪૧-૪૬) — બહેરામના પછી અમીરાએ રૂકનુદ્દીનના પુત્ર મસાઉદને ગાદી આપી પણ તે નબળો, લંપટ ને કૂર નીકળ્યો, આથી તેને કેદમાં પુરી તેના કાકા નાસીરુદ્દીનને ગાદી આપી.

નાસીરુદ્દીન (૫. સ. ૧૨૪૬-૬૬) — એ અલ્તમશનેા સૌથી નાનો પુત્ર હતો. ખિતાના મરણ પછી તેની ઓરમાન માતાએ તેને કેદમાં રાખ્યો હતો, અને તે મસાઉદ સુલતાન થયો ત્યારે છૂટો થયો હતો. તે દરમ્યાન તે કુરાનની નકલો કરીને વેચતો અને તે વડે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો. આ રીત તેણે ગાદીએ બેઠા પછી પણ ચાલુ રાખી આથી તે પોતાની સાદી અને સંતોષી જીન્દગી મારે વખણાય છે. જો કે મુસલમાનોમાં એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ પરણવાનો રિવાજ છે છતાં પોતે એકજ સ્ત્રી પરણ્યો હતો. અને ઘરનું બધું કામકાજ તે સ્ત્રી જતોજ કરતી. પોતે માનતો કે રાજ્યએ સરકારી ખજાનામાંથી એક પાંચ પણ લેવી ન જોઇએ એથી તે ઘરકામ માટે એક નોકર પણ રાખતો નહિ. વળી કોઇનું દીલ દુભાવે નહિ. કહે છે કે એક વખત તેની કુરાનની નકલમાં કોઇ ઉમરાવે કંઈ બૂલ બતાવી તેથી તેના દેખતાં તેમાં સુધારા કર્યો, પણ ખરે જોતાં

તેમાં ભૂલ હતીજ નહિ તેથી ઉમરાવના ગયા પછી અસલ લખાણ કાયમ રાખ્યું. ઉપરાંત પ્રજાનું હિત કરવાની તેની લાગણી જળરી હતી તેથી તેણે રાજકારભાર પણ વ્યવસ્થિત કર્યો.

તેણે રાજ્યનો અધો કારભાર પોતાના બાહોશ વજીર બલબનને સોંપેલો હોવાથી પ્રજાને કોઈ જાતની હરકત પડતી નહિ. છતાં એક વખત કેટલાક અમીરોના ભરમાયાથી તેણે બલબનને છુટો કર્યો પણ રાજ્યમાં અંધેર ચાલવાથી તેને પાછો બોલાવ્યો.

તેના વખતમાં મોગલો બે વખત ચઢી આવ્યા હતા પણ તે હારીને પાછા ગયા એટલુંજ નહિ પણ તેમનો ગીજની સુધીનો મુલક જીતી લીધો હતો. ઇરાનના મોગલ સુલતાને પણ દોસ્તી માટે વડીલ મોકલ્યો હતો. આ પ્રમાણે આ ભડો સુલતાન ૨૦ વર્ષ રાજ્ય કરી ઇ. સ. ૧૨૬૬ માં મરણ પામ્યો.

બલબન (ઇ. સ. ૧૨૬૬-૮૭)—નાસીરુદ્દીનના જીવતાંજ બધી સત્તા તેના હાથમાં હતી તેથી તેના મરણ પછી તે સુલતાન થયો. તે પણ અસ્તમસનો ગુલામ હતો ત્યાંથી વધતાં વધતાં નાસીરુદ્દીનના વખતમાં વજીર થયો હતો.

ગાદીએ બેઠા પછી તેણે ધાક બેસાડવા જીલમ કરવા માંડ્યો પણ પાછળથી પોતાના હડાપણને માટે વખણાયો. તે હંમેશાં સારા કામની બક્ષીશ અને ખોટાં કામની શિક્ષા આપવા તૈયાર રહેતો.

એના વખતમાં બંગાળની સુબેદારી ઉપર તોઝલબેગ નામે તેના એક ઓગળીતો હતો, તે પ્રજાનો બહુ માનીતો હતો, તેથી એક વખત તે સ્વતંત્ર થયો; આથી તેની ઉપર બલબને બે વખત સૈન્ય મોકલ્યું તે હારીને પાછું આવ્યું, આથી બલબન જાતે જવાથી તોઝલબેગ જંગલમાં નાસી ગયો અને તેના મળતીઆઓને બલબને ફર રીતે મારી નાંખ્યા. તેની

જગાએ પોતાના શાહનદા બકારાખાનને સુબેદાર નીમી તથા વરસે બંગાળામાંથી પાછો ફર્યો.

ત્યાર પછી પંજાબ પર મોગલો ચઢી આવ્યા તેમને તેના શાહનદા મહમદે હરાવી પાછા કાઢ્યા. પણ ખીજ વખતે ચઢી આવ્યા. આ વખતે પણ મહમદે તેમને હડાવ્યા પણ લશ્કરથી છુટો પડી જવાથી મોગલોએ તેને મારી નાંખ્યો. આ શાહનદા ઉપર બલખનને બહુ પ્યાર હતો, તેથી તેના મરણના ધાથી તે માદિ પડ્યો ને ઇ. સ. ૧૨૮૭ માં મરી ગયો.

કૈકુબાદ (ઇ. સ. ૧૨૮૭-૯૦)—બલખનને મહમદના પુત્રને ગાદીનો વારસ ઠરાવ્યો હતો પણ ઉમરાવોએ બકારાખાનના પુત્ર કૈકુબાદને ગાદીએ બેસાડ્યો.

નાનપણમાં તે બલખનના હુકમ તળે ઉછર્યો હતો તેથી તેને કાંઈ જાતનું વ્યસન વળગ્યું નહોતું પણ તેને સ્વતંત્રતા મળતાંજ તે ખરાબ રસ્તે ચઢ્યો. બધી રાજસત્તા પોતાના વજીરને સોંપી પોતે મોજશોખમાં પડ્યો. વજીરની ઇચ્છા ગાદી પચાવી પડવાની હતી તેથી તેના બાપે બંગાળાથી તેના ઉપર ઘણા કામળો લખ્યા પણ વજીરની ગોઠવણથી તેમાંનો એકે કૈકુબાદને મળ્યો નહિ. આથી તે જાતે દિલ્લી આવ્યો ને મહા મુશ્કેલીએ તેને મળ્યો. ત્યારે તેણે જાણ્યું કે કૈકુ વજીરના હાથમાં રમકઠા જેવો છે આથી તે નિરાશ થઈ પાછો ગયો, પણ કૈકુબાદને પોતાની સ્થિતિ સમજતાં તેણે વજીરને ઝેર આપી મારી નાખ્યો પણ ફરીથી ખરાબ સોજાતમાં પડ્યો ને પચારી વસ થયો, આથી ખીજજી સરદાર જલાલુદ્દીને તેને મારી નાખી- ઇ. સ. ૧૨૯૦ માં મુલ્યમવેસનો ભાત આવ્યો.

૧૨૯૦ માં મુલ્યમવેસનો ભાત આવ્યો.

પ્રકરણ ૪.

ખીલણવંશ (ઇ. સ. ૧૨૬૦-૧૩૨૧)

જલાહીદીન (ઇ. સ. ૧૨૬૦-૬૫) આ સુલતાન બહુ લલો ને દયાળુ હતો, તે ગુનેગારને પણ છોડી દેતો તેથી રાજ્યમાં બંડચોરી ને ગુહના વધી પડ્યા.

કારા પ્રાંતમાં બલખનનો લત્રીજો સુબો હતો તેણે બંડ કર્યું પણ તેને માફી આપી મુલતાનનો સુબો નીમ્યો. માળવામાં રજપૂતોએ બંડ કર્યું તેમને તેણે હરાવ્યા પણ કાઠને મરણની શિક્ષા કર્યા સિવાય પાછો ફર્યો અને પંજાબ ઉપર મોગલો થઈ આવ્યા તેમને પણ હરાવી વંગર અડચણે જવા દીધા. તેમાંના ૩૦૦૦ મોગલોએ તેના લશ્કરમાં નોકરી લીધી.

“દક્ષિણમાં સ્વારી અને છત—જલાહીદીનને અક્ષાહીદીન નામે એક લત્રીજો હતો તેના પર તે બહુ વહાલ રાખતો. તેને અયોધ્યા ને કારાપ્રાંતની મુખાગીરી સોંપી હતી. ત્યાંથી તે ૮૦૦૦ ચુટેલા માણસોનું સૈન્ય લઈ દક્ષિણમાં ગયો. આજ સુધી વિધ્યાચળની દક્ષિણે કાઠ સ્વારી થઈ નહોતી તેથી બધા રાજાઓ બેફીકર હતા. વળી હિંદુઓના મોળપણ ને વિશ્વાસુપણની અક્ષાહીદીનને ખાત્રી હતી તેથી તે રસ્તામાં કહેતો કે મારે મારા કાકા બાડે અજીબનાવ થયો છે તેથી હું તૈલંગણના રાજા પાસે નોકરી લેવા જાઉં છું. આમ જવાબ આપતો આપતો તે છેક દેવગઢ સુધી પહોંચ્યો. આ આર્થીતા હુમલાને માટે સાંતો જાદવરાજા રામદેવ તૈયાર નહોતો તેથી તેણે ગમે તેમ કરી ત્રણ ચાર હજાર માણસનું લશ્કર એકઠું કર્યું અને કિલ્લો બંધ કરી ભરાઈ બેઠો. અક્ષાહીદીને કિલાને ઘેરે ઘાતો અને કાંઈ અલાવી પુરકળ થઈ એકઠું કર્યું. પણ ઘણી અઢીઅઢી કરવા છતાં કિલ્લો લઈ શકારો

નહિ એમ જ્યારે તેને સાચું લાગે તેણે વાત અક્ષાબી કે 'સુલતાન' મોટું લશ્કર તો હજી પાછળ આવે છે, હું તો માત્ર તેની એક ટુકડ ઈ આવ્યો છું.' આ વાત સાંભળવાથી તથા કિલ્લામાં અન્નજન્ય બદલે મીઠાના કાચળા લરાઇ જવાથી રામદેવે પુષ્કળ ધન આપે અક્ષાઉદ્દીન સાથે સલાહ કરી અને તે પાછો ફરતો હતો, તેવામાં રાજ કુમાર શંકરદેવ લશ્કર જમાવી તેની સામે થયો. આ વખતે અક્ષ ઉદ્દીન હારવાની અણી પર હતો પણ એવામાં એક કિલ્લેદાર લશ્કર લઇ મદદ માટે આવતો હતો. ફરથી ઉડતી ધૂળ જોઇ હિંદુએ સમજ્યા કે બાદશાહનું મોટું લશ્કર આવે છે તેથી ઇલીયપુર પરગાને પુષ્કળ ધન આપી અક્ષાઉદ્દીન સાથે સલાહ કરી.

અક્ષાઉદ્દીન પાછો ફર્યાની વાત જાણી જલાલુદ્દીન તેને મળ્યો ત્યારે અક્ષાઉદ્દીન તેને પગે પડ્યો, પણ કરી રાખેલી ગોઠવ મુજબ છુપા મારાએ ધસી આવી જલાલુદ્દીનના પેટમાં ખંજર ખોસે ધાલી તેને મારી નાખ્યો.

નિર્દોષિનાં ખૂન—જલાલુદ્દીન બહુ બલો ને દયાળુ હતો છતાં તેના હાથે કૈકુબાદનું ખૂન થયું હતું તથા સીદીમૌલા નામે એક ફકીરની પાસે પારસમણી છે એવી વાત સાંભળવાથી તેને કેદમાં પૂરવું હુકમ કર્યો પણ રસ્તામાં તેનું ખૂન થયું, ત્યાર પછી તેનો સાહજાં મરી ગયો, દેશમાં દુકાળ પડ્યો અને પોતે પણ અક્ષાઉદ્દીન હાથે મર્યો.

અક્ષાઉદ્દીન (ઇ. સ. ૧૨૬૫-૧૩૧૬)

દુબલ્લ મહિલ અને મંદોબસ્ત—સરઆતમાં અક્ષાઉદ્દીનને ત્યાર પોતીના સુબામીરીના હુલકનુંજ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવામાં હતું પણ જલાલુદ્દીનનો મોટો સાહજાં કે સુલતાનની સુબામીરી પા

હતો તે એક નાના શાહુગ્નદાને ગાદીએ બેસાડી તેની મા કારબાર ચલાવવા લાગી. આથી અલાઉદ્દીન ચોમાસું હોવા છતાં દિલ્હી પર ચઢ્યો. બેગમ પુત્રને લઈ મુલતાન નાસી ગઈ ને અલાઉદ્દીન સોના રૂપાના સિક્કા ઉછાળતો શહેરમાં પેઠો ને ગાદી કબજે કરી.

કાકાના ખૂનની વાત જૂલાવી દેવા તેણે કેટલાક ઉમરાવોને લાંચ આપી વશ કર્યાં ને લશ્કરને પણ છ માસનો પગાર આપી ખૂશ કર્યું. પછી પોતાના લાઈ અલફખાનને મુલતાન પર મોકલ્યો. તેણે જલ્લાલુદ્દીનના પુત્રોને આંધળા કરી કેદમાં નાખ્યા ને થોડા વખતમાં મારી નાખ્યા. ગાદીએ સ્થિર થયા પછી અલાઉદ્દીને લાંચ ખાઉ ઉમરાવામાંથી કેટલાકને મારી નાખ્યા અને કેટલાકને આંધળા કર્યાં. પણ જે લાંચથી વશ થયા નહોતા તેમને ઉંચી જગાએ પર નીમ્યા. આથી કરી પોતાના પર કાવતરું કરવાની કાઈની હિંમત ચાલે નહિ તેમ કર્યું.

ગુજરાત પર ચઢાઈ—આ વખતે ગુજરાતમાં વાઘેલા વંશનો કરણદેવ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે પોતાના પ્રધાન માધવને પરદેશ મોકલી તેની સ્ત્રીને લઈ જવાની ઇચ્છા કરી, તે સ્ત્રીનું રક્ષણ કરતાં માધવનો નાનો લાઈ કેશવ મરાયો અને તેની સ્ત્રી સતી થઈ. આ હકીકત માધવે પાછા વળતાં સાંભળી તેથી તે એકદમ આરોપ્યાર દિલ્હી આવી અલાઉદ્દીનને મળ્યો ને ગુજરાત જતી લેવા વિનંતી કરી. આથી અલાઉદ્દીને અલફખાં તથા વજીર નસરતખાંનને મોકલું લશ્કર આપી ગુજરાત પર મોકલ્યો. કરણ પોતાની દીકરી દેવળદેવીને લઈ નાસી ગયો. ઇ. સ. ૧૩૦૪ અને મુસલમાનો ગુજરાત તાબે કરી કરણની સ્ત્રીએને પકડી દિલ્હી લઈ ગયા, તેમાંની એક કોલાદેવી નામે ખૂબસૂરત હતી તેથી અલાઉદ્દીને તેની સાથે લગ્ન કર્યું. ત્યાર પછી બે

વર્ષે અક્ષાઉદીનનો સરદાર કાકુર દક્ષિણ જતવા જતો હતો, તે વખતે કૌશાદેવીએ અક્ષાઉદીનને કહી પોતાની દીકરી દેવળદેવીને પોતાની પાસે તેડી મંગાવી, તે શાહનદા ખીજરખાન સાથે પરણી ને કરણદેવ રખડીને મૂક્યા.

રણથંભોર પર દેવારી—રણથંભોરમાં ચૌહાણ રાજા હમીરદેવ રાજ્ય કરતો હતો તેણે અક્ષાઉદીનના બળવાખોર સરદારોને આશ્રય આપ્યો હતો. આથી તેણે અલ્લખખાન તથા નસરતખાનને કિસ્મો જીતી લેવા મોકલ્યા પણ રજપૂતોની બહાદુરી આગળ તેમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. આથી બીજી વખતે અક્ષાઉદીન જાતે મોટું લશ્કર લઈ ચઢ્યો. આ વખતે પણ એક વર્ષ સુધી પ્રયત્ન કરવા છતાં જીત થાય એમ નહિ લાગવાથી હમીરદેવના એક પ્રધાનને ફોડી કિલ્લો કબજે કર્યો ને પકડાએલાંની તથા પેલા વિશ્વાસઘાતી પ્રધાનની પણ કતલ કરાવી.

પદ્મિની—ચિતોડની ગાદીએ લક્ષ્મણસિંહ નામે રાણા રાજ્ય કરતો હતો. તે નાનો હોવાથી તેનો કાકા બીમસિંહ કારભાર ચલાવતો હતો. તેને પદ્મિની નામે ખૂબસુરત રાણી હતી. તેના રૂપનાં વખાણુ અક્ષાઉદીને સાંભળવાથી તેણે ચિતોડ પર દેવારી કરી પણ તેમાં નહિ ફાવવાથી તેણે માગણી કરી કે “ જો મને માત્ર પદ્મિનીનો ચહેરો ખતાવવામાં આવે તો હું પાછો જાઉં. ” રજપૂતોએ ખરેખરે ચહેરો તો નહિ પણ આરસીમાં તેનું પ્રતિબિંબ ખતાવવાનું કયુલ કર્યું. આથી અક્ષાઉદીન રજપૂતો પર વિશ્વાસ રાખી કયુલાત મુજબ એક બે માણસ સાથે વગર હથિયારે કિલ્લામાં ગયો. પાછા ફરતાં તેણે બીમસિંહ જાવણી સુધી વળાવવા આવે એવી માગણી કરી ને ત્યાં લાવી તેને “કદ” કર્યો. પછી કહેવડાવ્યું કે ‘ પદ્મિની મારે કબજે નહિ આવે ત્યાં સુધી બીમસિંહને હું છોડીશ નહિ. આથી

પશ્ચિનીએ પણ કપટ કરી પોતાને બદલે પાલખીમાં વીર બાદશાહ અને ગૌરાને મોકલી ભીમસિંહને છોડાવી કિલ્લામાં સહીસલામત બોલાવી લીધાં. ભીમસિંહને પકડવા અલ્લાઉદ્દીને ઘણાં ફાંફાં માર્યા પણ તેમાં તેનું કંઈ વળ્યું નહિ. અને નુકસાન ખમી પાછા ફરવું પડ્યું.

ખીજ વર્ષે અલ્લાહીન ફરીથી ચઢી આવ્યો, આ વખતે રજપૂતો ફસરીઆં કરી કપાઈ મૂઆ અને પશ્ચિની સાથે ઘણી રજપૂતાણીઓ જોડાઈ આવરી બળી મૂકી. ખીજવાયેલા અલ્લાઉદ્દીને કિલ્લામાં એક પણ માણસ જીવતું હાથ નહિ આવવાથી કિલ્લાને બાળી મૂક્યા અને ઝાલોરના રાજા માલદેવને ત્યાંનો રાજકારભાર સોંપી પાછા ફર્યો. પણ થોડાંજ વર્ષોમાં હમ્મીરદેવની સરદારી નીચે સીસોદીઆ રજપૂતોએ માલદેવને હાંકી કાઢી ચિતોડ કબજે કર્યું.

મોગલોની કતલ—ગુલામવંશના બાદશાહોના વખતથી મોગલો હિંદુસ્તાન પર ચઢી આવતા હતા અને વખતો વખત હારીને પાછા જતા. તો પણ અલ્લાઉદ્દીનના વખતમાં એક દિલ્હી સુધી ધસી આવ્યા. આથી અલ્લાઉદ્દીને દિલ્હીમાં રહેતા મોગલો પણ બંડ કરશે એમ ધારી એક જ દિવસમાં ૧૫૦૦૦ મોગલોની કતલ કરાવી.

દક્ષિણની જીત—ગુજરાતની સ્વારી વખતે પકડાએલા ગુલામોમાંથી એક ખૂબસૂરત હિંદુ છોકરાને મુસલમાન બનાવી અલ્લાઉદ્દીને કાકુર નામ આપ્યું હતું, તે બહુ હિંમતવાળો હોવાથી અલ્લાઉદ્દીન તેને ઘણાં મોટાં કામો સોંપવા લાગ્યો. આ કાકુરે અલ્લાઉદ્દીનના હુકમથી દક્ષિણ હિંદુસ્તાન પર પાંચ સ્વારીઓ કરી એક સેતબંધુ રામેશ્વર સુધી મુસલમાની અમલ ફેલાવ્યો અને તેની યાદગીરી માટે રામેશ્વરમાં એક મસીદ બંધાવી.

મરણુ—કાપુરની આ બધી છતોથી તેના પર અલ્લાહીનીનો અતિ વિશ્વાસ બેસી ગયો તેથી રાજ્ય કારભાર તેને સોંપી તે એશ-આરામમાં પડી રહેવા લાગ્યો ને વ્યસને ચઢી ગયો. આથી તેનું શરીર લથડી ગયું ને દરબારમાં અંધાધુંધી વધી પડી. આજ અરસામાં અજરાતમાં રજપૂતોએ ખંડ કર્યું, રાણા હુમ્મીરે ચિતોડ છતી લીધું અને દક્ષિણ ફરીથી સ્વતંત્ર થયું. આમ આખી છંદગીની મહેનત પર પાણી ફરતું જોઇ અલ્લાહીનીની તબિયતને આઘાત પહોંચવાથી તે ઈ. સ. ૧૩૧૬માં મરી ગયો. કેટલાકના કહેવા મુજબ કાપુરે ઝેર આપી મારી નાખ્યો.

ઉમર—અલ્લાહીનીના મરણ પછી તેના પાંચ વર્ષના દીકરા ઉમરને ગાદીએ બેસાડી કાપુર બધો કારભાર કરવા લાગ્યો. તેણે અલ્લાહીનીના મોટા બે શાહજહાની આંખો ફોડાવી નાખી અને ત્રીજા મુબારકને મારવા મારા મોકલ્યા. પણ મુબારક લાંચ આપી બચી ગયો. એવામાં કાપુરને તેના અંગરક્ષકોએ મારી નાખ્યો ને મુબારકે ગાદી સંભાળી લીધી.

મુબારક—ગાદીએ બેસીને તેણે પોતાના ત્રણ ભાઈઓની કતલ કરાવી તથા પોતાને મદદ કરનાર બે ઉમરાવોને પણ મારી નંખાવ્યા. ત્યાર બાદ અલ્લાહીની કરેલી લશ્કરની અને ખીજી વ્યવસ્થા વિખેરી નાખી બધી સત્તા મલેકખુશરૂ નામે વટલીને મુસલમાન થયેલા હિંદુને સોંપી દીધી અને પોતે એશઆરામમાં પડી રહેવા લાગ્યો. આથી વખત જતાં ઈ. સ. ૧૩૨૦માં મલેકખુશરૂએ તેને મારી નાખી રાજગાદી કબજે કરી.

મલેક ખુશરૂ—તેણે મુબારકના વખતમાં જ પોતાની જાતના ઘણા માણસોને મોટા હોદ્દા આપી ખટપટો શરૂ કરી હતી. તેથી

રાજગાદી હાથ આવતાંજ ખીલજી વંશના એકેએક પુરુષને નામ કરાવ્યે અને પોતે નાસીરુદ્દીન એવું નામ ધારણ કરી પોતાના નામના ખુટ્યા પટાવ્યા અને નાણાં પડાવ્યાં. તેમ છતાં પોતે હિંદુ હોય તેમ મુસલમાનો વિરુદ્ધ વર્તવા લાગ્યો. તેના નીચ મળતીઆએ મસીદામાં મૂર્તિઓ પથરાવી દીધી અને કુરાન પર બેસી અપમાન કરવામાંડયું. આમ પાંચ માસ સુધી ધાંધલ ચાલ્યા બાદ પંજાબના સુબા ગાજીખાંએ આવી ખુશરૂને હરાવી મારી નાંખ્યો કેટલાકના કહેવા મુજબ ખુશરૂની ઈચ્છા દિલ્હીની ગાદીએ હિંદુ રાજ્યની સ્થાપના કરવાની હતી પણ તે હલકી નળતનો હોવાથી ખીજી હિંદુઓ તેની સાથે ભાળ્યા નહિ આથી તે કાવી શક્યો નહિ. આ વખતે ખીલજી વંશનો એક બાળક પણ જીવતો નહિ હોવાથી સઘળા દરબારીઓના આગ્રહથી ગાજીખાં પોતે ગ્યાસુદ્દીન નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો ઇ. સ. ૧૩૨૧. આ પ્રમાણે ખીલજી વંશની આખર આવી.

ખીલજી વંશ પરથી લેવાનો બોધ—સત્તા અને સ્ત્રીના મોહથી માણસ પાપ કરે છે પણ ગમે તેટલી સાવચેતી રાખવા છતાં એનો બદલો મળ્યા વગર રહેતો નથી. આ વંશનો એકે એક રાજા આગમના રાજનું ખૂન કરી ગાદીએ આવે છે ને પોતાની તે સ્થિતિ ન થાય એવી ખૂબ મેલાળ રાખે છે છતાં પોતાની પણ એજ દશા થાય છે.

કરણુ રાજાએ પારકી સ્ત્રીના મોહના કારણે ઘણો અનર્થ કર્યો તેથી તેની ઈચ્છા પાર પડી નહિ ને બદલામાં રાજગાદી ગઈ, પોતાને રાજાને મરવું પડ્યું. તેની સ્ત્રી ખીજની સ્ત્રી થઈ અને તેની છાકરીને પહેલાં અલ્લાહુદ્દીનનો શાહજહાં ખીજરખાન પરણ્યો ત્યારપછી મુબારક તેની પટરાણી બનાવી અને આખરે મલેકખુશરૂ પણ તેને પરણ્યો હતો. આ બધું કરણના પાપેજ થયું. માટે પાપ કરવાનો વિચાર સરખો પણ કરવો નહિ.

પ્રકરણ ૫

તલ્લખ વંશ (ઈ. સ. ૧૩૨૧-૧૩૮૮)

આસુદ્દીન તલ્લખ (ઈ. સ. ૧૩૨૧-૨૫)—આ બલખનના ગુલામનો છોકરો હતો. પણ પોતાના સારા સ્વભાવને લીધે એ પંજ-બની સુખાગીરી સુધી પહોંચ્યો હતો. તે એક વચની અને નીતિમાન હતો. તેથી પોતાના ટુંકા અમલમાં પણ પ્રજાને ન્યાય આપી રાજ્ય વ્યવસ્થામાં સુધારા કરી પ્રજાની પ્રીતિ મેળવી હતી.

તેણે પોતાના દીકરા જુમાખાને દક્ષિણમાં ગદોખસ્ત કરવા મોકલ્યો. તે એક વખતેતો હારીને પાછો આવ્યો. પણ ખીછ વખત વરંગુળના રાજાને કેદ કરી પકડી લાવ્યો. તેને આસુદ્દીને છોડા કરી મોકલી દીધો. સુલતાન પોતે પણ બંગાળાને ખંડીઈ બનાવી તથા દાકાનું બંડ સમાવી દિલ્હી પાછો આવ્યો.

બ્યારે આસુદ્દીન બંગાળાથી પાછો આવ્યો ત્યારે તેના માનમાં તેના પુત્ર જુમાખાએ એક મોટો લાકડાનો મંડપ બનાવી તેમાં મેળાવડો કરાવ્યો હતો. લાં મીજબાની વગેરે ખલાસ થઈ રહ્યા પછી તે માંડવો તૂટી પડવાથી તેની નીચે ચગદાઈને સુલતાન તથા તેનો એક દીકરો મરી ગયા. આ વખતે જુમાખા બહાર હતો તેથી તેના પર તેમને મારી નાખવાનો આરોપ આવે છે.

મહંમદ તલ્લખગાંડો—(ઈ. સ. ૧૩૨૫-૫૧)—આસુદ્દીનના મરણ પછી તેનો દીકરો જુમાખા મહંમદ નામ ધારણ કરી બાદીએ બેઠો. તે બહુ વિદ્વાન અને સારો કળવાયેલો હતો. તેમજ ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, અશુત, વૈદક, વગેરેમાં પણ તે નિપુણ હતો. નિયમિત-પાઠ અને શરવીરપણું તેના ખાસ ગુણો હતા. વળી તેના જેવો

ઉદાર, પરોપકારી અને વિદ્વાનો તથા મિત્રોને આશરો આપનાર કાષ્ઠ બાદશાહ થયો નથી આ બધા ગુણોથી તેને તે વખતના અદ્ભુત પુરૂષ તરીકે વર્ણવ્યો છે.

ઉપર જણાવ્યા તેવા ગુણોની સાથે તેનામાં દુર્મુલો પણ હતા. તે આપખુદ, તરંગી, ઉતાવળીઓ, કુર અને તામસી હતો. તેનાં અવિચારી કામોથી તેણે પ્રજા પર જુલમ કરવા માંડ્યો. આ રીતે તે ગુણ અને દુર્ગુણની મૂર્તિરૂપ હતો.

અવિચારી કામો—(૧) પંજાબ ઉપર મોગલો ચઢી આવ્યા તેમને ધન આપી પાછા કાઢ્યા આથી ખજાનો ખાલી થયો ને મોગલોને લાલચ લાગી. (૨) ખજાનો ભરવા હિંદુસ્તાન બહારનો ચીન દેશ હુંડી લાવવા હિમાલયને રસ્તે ૧ લાખ માણસનું લશ્કર મોકલ્યું. તેમાંનું મહામુશીખને જેટલું પહોંચ્યું તે હારીને પાછા આવતાં માત્ર ૧૦ માણસ સિવાય બધાં રસ્તામાં મરી ગયાં ને પાછાં આવેલાંને પણ સુલતાને મરાવી નાખ્યાં. (૩) આવુંજ એક ખીજું લશ્કર ઈરાન ને તુર્કસ્તાન છતવા તૈયાર રાખ્યું હતું તેને ચીનની હારના સમાચાર આવતાં રજા આપી તેથી તેણે રાજ્યમાં હુંડ ચલાવી રૈયતને હેરાન કરી. (૪) નાણાની ખોટ પુરી પાડવા કર ૧૦ થી ૨૦ ગણો વધારી મૂક્યો. આથી જમીન પડતર રહી મોંઘવારી વધી અને કર ઉધરાવવા જુલમ ગુજર્યો. (૫) છેવટે તેણે સોના રૂપાને બદલે તાંબા પિત્તળના સિક્કા પડાવ્યા પણ તે સિક્કા પોતાના ખજાનામાંજ એકઠા થયા. (૬) દક્ષિણમાં દેવગઢની જગા પસંદ પડવાથી આખા દિલ્લી શહેરને ત્યાં વસવા હુકમ કર્યો. ઘણી હેરાનગતી તથા નુકસાન વેડીને પણ માણસો ત્યાં ગયા ત્યાર બાદ પાછા ફરવાનો હુકમ કર્યો આથી પણ લોકો દુઃખી થયા. (૭) પોતાનો એક દાંત પડી ગયો તેને ધામધુમ

સાથે દટાવી તેના પર કબર ચણાવી. (૮) કરનો બોળે સહન ન થવાથી લોકો નાસી જતા હતા તેમનો બોળ ચકાવો કરી શિકાર કરાવતો.

તેની આવી રાજનીતિથી ઠેકાણે ઠેકાણે બંડ થયાં. બંગાલ, મલબાર ને દક્ષિણના રાજ્યો સ્વતંત્ર થયા. ગુજરાતમાં બંડ થયું સુલતાન તે સમાવતો હતો તેજ વખતમાં દક્ષિણમાં પ્રાહલ્યી રાજ્ય ને વિજયનગરનાં સ્વતંત્ર રાજ્યોની સ્થાપના થઈ, સુલતાન બળવાખોરો પાછળ જતાં ઠકામાં મરણ પામ્યો.

ફિરોજશાહ (ખ. સ. ૧૩૫૧-૮૮)—બધા મુસલમાન પાદશાહોમાં સૌથી વધારે લોકપ્રિય થઈ પડેલો ફિરોજશાહ તખલખ મહમદના મરણ પછી ગાદીએ બેઠો. એની મા એક રજપૂત રાજની કુંવરી હતી અને પિતાની રૈયતને હોરાન થવું ન પડે તે માટેજ તેણે મુસલમાન સાથે લગ્ન કર્યું હતું. માનો આ દયાળુપણાનો ગુણ ફિરોજશાહમાં ઉતર્યો હતો. ગાદીએ બેઠો પછી તરતજ તેણે માછરાજ્યથી પડેલું દુઃખ મટાડવાના ઉપાય લેવા માંડ્યા (૧) કરનો બોળે વધી જવાથી લોકો રાજ્યનું દેવું ભરી શકતા નહિ તે દેવું માફ કર્યું. (૨) જમીનવેરો ઘટાડી કુરાનમાં કલ્લા મુજબ રાખ્યો અને દોર વગેરે પરના કર લેવાના બંધ કર્યા. (૩) માછ રાજ્યથી જેને જેને નુકશાન ખમવું પડ્યું હતું તે સરકારી ખજાનામાંથી અપાવ્યું. (૪) ખેતીવાડી આપ્તાદ કરવા નહોરો ખોદાવી. (૫) વાવ, કુવા, ધર્મશાળા વગેરે લોકો-પયોગી કામો કરાવ્યાં. (૬) રાજ્યની હદ વધારવા કરતાં તેની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરવા તરફ ધ્યાન રાખ્યું. આ બધાં કારણોથી પ્રજા તેને પિતા સમાન માનતી.

ફિરોજશાહને આ બધાં કામોમાં મદદ આપનાર તેનો વજીર મુઝબહાન હતો. તે મૂળ તૈલંગણ તરફનો હિંદુ હોઈ પાછળથી

મુસલમાન થયો હતો. ને મહંમદના વખતથી ખ્યાતિમાં આવ્યો હતો. ફિરોજશાહ કહેતો હતો કે ખરે મુસલમાન તે ખરે વજીર છે. તેણે રાજ્ય વ્યવસ્થા સારી રાખવાથીજ ફિરોજશાહને લોકકલ્યાણનાં કામો કરવાનો વખત મળ્યો હતો.

ફિરોજશાહ આટલો બધો લોકપ્રિય હોવા છતાં પોતાના રાજ્યમાં તેણે જાહેર મૂર્તિપૂજાની સખત બંધી કરી હતી.

ઈ. સ. ૧૩૭૧ માં તેનો વજીર મરણ પામ્યો પછી તેની જગ્યાએ તેના છોકરાની નીમણૂક કરી પણ શીરોજશાહના શાહજાદાએ તેનો ઘાત કરાવ્યો ને રાજ્ય પોતે સંભાળવા માંડ્યું આથી શીરોજશાહનો આ બધો સમય અશાંતિમાં ગયો, તે ઇ. સ. ૧૩૮૮ માં ૯૦ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો.

ફિરોજશાહ પછીનું અંધેર—ખંડીઆ રાજાએ તરફના શીરોજશાહના માયાળુ વર્તનથી તેમને દિલ્હીના રાજ્યની ખીક જતી રહી હતી, તેથી અને તેનો પછી ગાદીએ આવનારા નાલાયક હોવાથી રાજ્યમાં અંધેર તથા અવ્યવસ્થા થયાં.

ફિરોજશાહ પછી તેનો પૌત્ર ગ્યાસુદ્દીન ગાદીએ બેઠો પણ તેને પાંચજ માસમાં તેના બાપ અને પિત્રાઈઓએ મળી મારી નાખ્યો. આ ગરબડમાં ફિરોજનો એક બીજો પૌત્ર અબુબકર ગાદીએ આવ્યો. પણ તે નાલાયક જણાયાથી અશીરોએ ફિરોજનો શાહજાદો મહંમદ ને તેના જીવતાં વજીરના પુત્રનો ઘાત કરવાથી ફિરોજશાહની ખીકને લીધે નાસી ગયો હતો તેને ખોલાવી રાજ્યગાદી આપી. ઇ. સ. ૧૩૯૦.

આ મહંમદે ઇ. સ. ૧૩૯૦ થી ૯૪ સુધી ચાર ત્રણ રાજ્ય કર્યું પછી તે મરણ પામ્યો. ત્યારે તેનો દીકરો સિકંદર નામ મરણ કરી ગાદીએ બેઠો તે પણ એકાએક મરણ પામવાથી મહંમદનો

ખીજા પુત્ર સુલતાન મહમૂદ ગાદીએ આવ્યો.

મહમૂદ તથાલખ—આ કમનસીબ સુલતાન તથાલખવંશનો છેલ્લો સુલતાન હતો. તેના વખતમાં સુખાઓ અને અધિકારીઓએ બંક કરી પંજાબ, માળવા અને ખાનદેશમાં સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપ્યાં. આથી દિલ્હીની પાદશાહી નામની રવી. તેના ઉપર પણ તૈમુરલંગની સ્વારીથી ફટકો પડ્યો.

તૈમુરલંગની સ્વારી (ઈ. સ. ૧૩૯૮)—આ મધ્ય એશિયામાં આવેલા સમરકંદનો પાદશાહ હતો. તેણે આસપાસનાં રાજ્યો છૂટી યુરોપમાં પોતાની સત્તા ખેંચાડી, અફઘાનિસ્તાન છૂટી લીધા પછી હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કરી. તે એક વાવાઝોડાની માફક આવ્યો. દિલ્હી આવતાં સુધી તેની સામે કોઈ થયું નહિ. તેથી મુલક ઉજળડ કરતો તથા લોકોને ત્રસ આપતો એકદમ દિલ્હી પહોંચ્યો. મહમૂદ શાહ સામે થયો પણ હારી જવાથી ગુજરાત ને માળવા તરફ નાસી ગયો.

તૈમુર દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો, ને સાત દિવસ શાંતિથી કારભાર ચાલ્યા બાદ સિપાઇઓ અને લોકો વચ્ચે કંઈ અણબનાવ થતાં તેમણે પાંચ દિવસ સુધી દિલ્હી હુટયું, બાળ્યું ને કતલ ચલાવી. છેવટે પુબ્કળ દોલત લઇ પંજાબમાં પોતાની વતી ખીજરખાન નામે સુખાને મૂકી તૈમુર પાછો ગયો.

તથાલખ વંશનો અંત—તૈમુરના ગયા પછી મહમૂદના વજીર આવી દિલ્હીમાં શાંતિ રચાવી અને સુલતાનને પાછો બોલાવ્યો. પણ બંને વચ્ચે અણબનાવ થવાથી મહમૂદ પાછો કનોજ તરફ ચાલ્યો ગયો પછી પંજાબના સુખાને હાથે વજીર માર્યો જવાથી દિલ્હીના ખીજા એક સરદાર દોલતખાન લોદીએ મહમૂદને પાછો બોલાવ્યો.

ત્યાર પછી મહમદ માંદો પડી મરણ પામ્યો. એ રીતે તથક્ષત્ર વંશનો અંત આવ્યો.

મહમદના મુઆ પછી દોસતખાન લોદી અને પંજબના મુઆ ખીજરખાન વચ્ચે તકરાર થતાં ખીજરખાને ગાદીનો કબજો કરી સૈયદ વંશની સ્થાપના કરી.

પ્રકરણ ૬

સૈયદવંશ (ઇ. સ. ૧૪૧૬-૧૪૫૦)

ખીજરખાન (ઇ. સ. ૧૪૧૬-૨૩)—તેણે શરૂઆતમાં તૈમુરના નામથી રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. એ જાતે બહાદુર હતો પણ સરદારોને વશ રાખી શક્યો નહિ, આથી તેનું રાજ્ય છેકજ નાનું થઈ ગયું. તેણે નીતિ, ઉદારતા અને પરોપકારથી પ્રજાનાં મન જીતી લીધાં હતાં તે ઇ. સ. ૧૪૨૩માં મરણ પામ્યો.

મુઆરક—તે પણ એના પિતાની માફક પ્રજાનો માનીતો હતો. પણ ખટપટને લીધે તેના વજીરે તેનો ઘાત કરાવ્યો. આથી પ્રજા બહુજ દુઃખી થઈ.

મહમદ—મુઆરકના પુત્ર મહમદને વજીરે ગાદીએ બેસાડ્યો પણ વજીરના ત્રાસથી રૈયતે બળવો કર્યો ત્યારે મહમદ રૈયતના પક્ષમાં બળ્યો. આથી અને વચ્ચે વેર થયું, આખરે મહમદે વજીરને મારી નંખાવ્યો પણ પોતે દુરાચરણી હોવાથી રાજ્યવ્યવસ્થા બરાબર ચલાવી શક્યો નહિ. તે ઇ. સ. ૧૪૪૫ માં મરણ પામ્યો.

અહ્મદીદીન (ઇ. સ. ૧૪૪૫-૫૦)—મહમદ પછી તેનો દીકરો અહ્મદીદીન ગાદીએ આવ્યો પણ તે નબળો હોવાથી પંજબના પાદશાહ બહીલોલખાં લોદીએ આવી દિલ્હીની ગાદી કબજો કરી.

પાદશાહને પણ દિલ્હીથી દુર એક શહેરમાં રહેવાનું મનનું હતું તેથી તે ઈ. સ. ૧૪૫૦ માં રાજપુત્રીથી ગાદી સોંપી દઇ ત્યાં જઈ રહ્યો.

લોદીવંશ (ઈ. સ. ૧૪૫૦-૧૫૨૬)

બહિલોલખાં (ઈ. સ. ૧૪૫૦-૮૮)—જો કે આ વખતે દિલ્હીનું રાજ્ય નાનું હતું પણ તેમાં પોતાના બે પ્રાંતો ઉમેરી તેણે વધાર્યું. પછી પોતાના અમલનાં બધાં વર્ષ લડાઈઓ કરી દિલ્હીની ગાદી સંતોજ કરીને ઈ. સ. ૧૪૮૮ માં મરણ પામ્યો.

સિકંદર (ઈ. સ. ૧૪૮૮-૧૫૦૭)—બહિલોલખાં પછી તેનો દીકરો સિકંદર પાદશાહ થયો. તેણે બધાં રાજ્યો છતી પાદશાહતમાં વધારો કર્યો. પણ તે ધર્મી હોવાથી તેના રાજ્યમાં હિંદુઓ બહુ ટેરન થયા. તેણે પોતાના રાજ્યમાંના હિંદુ દેવળો તોડાવી નાંખ્યાં. તથા જગ્યા કરવાની તથા તીર્થસ્થાનોમાં ન્હાવાની મના કરી તેથી તેણે પ્રજાહિતનાં કામો કરેલાં હોવા છતાં તે ધર્મી મનાયો. તે ઈ. સ. ૧૫૦૭ માં મરણ પામ્યો.

ઇબ્રાહીમ (ઈ. સ. ૧૫૦૭-૨૬)—સિકંદર પછી તેનો દીકરો ઇબ્રાહીમ લોદી પાદશાહ થયો. તે શરો હતો પણ તેનામાં રાજ્ય ચલાવવાનું ઝહાપણ નહોતું તેથી તેના રાજ્યમાં અંધાધુંધી ચાલી. તેને મેવાડના રાણા સંગે પણ હરાઓ હતો. આ અવ્યવસ્થામાં પંજબના સુબેદાર દોલતખાન લોદીએ કાશ્મીરના મોગલ પાદશાહ આબરને હિંદ છૂટવા તેડ્યો. તેણે ઈ. સ. ૧૫૨૬ માં આવી પાણીપતના મેદાનમાં ઇબ્રાહીમ લોદીને હરાવી પઠાણ રાજ્યનો અંત આણ્યો.

મકરણ ૭

પઠાણ સમયનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો.

હિંદમાં મુસલમાની રાજ્યોનો વિસ્તાર—ઈ. સ. ૧૨૦૬ થી ૧૫૨૬ સુધીમાં મુસલમાનોની સત્તા લગભગ આખા હિંદમાં ફેલાઈ. ગુજામ વંશના કુતુબુદ્દીને, અસ્તમસે, ને બલબને સિંધુથી ખ્વા-પુત્રા સુધીનું મોટું સામ્રાજ્ય બનાવ્યું. અને અલાઉદ્દીન ખીલજીએ તેનો ફેલાવો છેક કન્યાકુમારી સુધી સુધી કર્યો. અને મહમદ તખ-લખે વરંગળનું રાજ્ય જીતીને આખું હિંદુસ્તાન મુસલમાની સત્તા નીચે આણ્યું. ત્યાર પછી જો કે દિલ્હીના રાજ્યની સત્તા ઓછી થતી ગઈ. પરંતુ બીજાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યોની સત્તા વધારે જામતી ગઈ. મહમદ ગાંડાના વખતમાં બંગાળાનું અને ખ્વાહાણી રાજ્ય એમ બે રાજ્ય સ્વતંત્ર થયાં હતાં અને બ્યારે તૈમુરની સ્વારી થઈ ત્યારે ગુજરાત, માળવા. ખાનદેશ ને જોનપુરનાં મુસલમાની રાજ્યો પણ સ્વતંત્ર થયાં.

રજપૂત રાજ્યો—રજપૂતાનામાં મેવાડનું અને દક્ષિણમાં વિજ-યનગરનું એમ બે મોટાં હિંદુ રાજ્યો આ સમયે બળવાન ગણાતાં હતાં. સરહદ પરનાં સિંધ, કાશ્મીર, નેપાળ ને આસામનાં હિંદુરાજ્યો પણ સ્વતંત્ર હતાં. ને રજપૂતાનામાં જોધપુર, અંબર (જયપુર), બુંદી, કોટા ને જોસલમેરનાં રાજ્યો જામી ગયાં હતાં, તેમાં જોધપુરનું રાજ્ય તો દિલ્હીની સામે ટક્કર ઝીમે એવું બળવાન હતું. આમાં મેવાડનું રાજ્ય વધારે કીર્તિવાળું હતું. ત્યાંના રાણા સંગે રજપૂત સત્તા એકત્ર કરી હતી. ને ઈબ્રાહીમ લોદીને સખત હરાવ્યો હતો, બ્યારે બાબર આવ્યો ત્યારે તે દિલ્હીમાં હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાની તૈયારી કરતો હતો. ગુજરાત—અલાઉદ્દીન ખીલજીએ ગુજરાત જીતીને ખાલસા

કર્ચા પછી ઇ. સ. ૧૩૬૬ સુધી—ગુજરાત ઉપર દિલ્લીથી આવેલા સુબાઓનો અમલ ચાલ્યો. આ વખત દરમ્યાન એક સુબેદારને કાઠી બ્રીજને નીમવાનું કામ ધણું અઘરું હતું. લઢાઈ વગર પહેલો સુબેદાર પોતાની સત્તા છોડતો નહિ. તે આવી લઢાઈઓમાં રૈયતનો અમલો મરો થતો. ગુજરાતમાં મુજફ્ફરશાહે સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું તેને અમદાવાદ વસાવનાર અહમદશાહે અને મહમુદ બેગડાએ પ્રતાપી બનાવ્યું હતું. આ બધા સમય દરમ્યાન ગુજરાતમાં સારા બાંધકામ થયાં તે કેટલાંક શહેર પણ વસ્ત્યાં. જ્યારે બાબરે હિંદ જત્યું ત્યારે પણ ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર સુલતાનોનું રાજ્ય હતું. અને બહાદુરશાહ નામે બાદશાહ ગાદી પર હતો. આ સમયમાં દિલ્હીમાંની સ્થિતિ સુખી ન હોતી, કારણ કે ઘણાખરા સુલતાનો ધર્મધ હતા.

બાહાણી રાજ્ય:—

હસન ગંધુ—મહમદ તઘલખના વખતમાં દિલ્લીના ગયુ નામે બાહાણુને ત્યાં હસન નામે એક ગુલામ હતો. તેને તેના માલીકે થોડી જમીન આપી હતી. તે ખેડતાં તેમાંથી ધનનો અડ જડયો. તે તેણે પોતાના માલીકને આપ્યો. આ પ્રમાણિકપણાની વાત સુલતાન પાસે જતાં તેને દસહજાર ઘોડેસ્વારનો ઉપરી બનાવ્યો. આ વખતે ગંધુએ તેની કુંડળી બનાવી ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે ‘તું આગળ જતાં રાજ્ય મેળવીશ’ જા આ વાત સાચી પડે તો હસને ગંધુનું નામ તેના રાજ્ય સાથે જોડવા વચન આપ્યું હતું. થોડાં વર્ષ પછી હસન દક્ષિણમાં કામગીરી ઉપર ગયો. ત્યાં અંદરની ખટપટમાં પોતે વિજયી થતાં ઇ. સ. ૧૩૪૭ માં તેણે ગુલબર્ગમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. તે બાહાણી રાજ્યના નામથી જાણીતું છે. માલીકના પછી હસને પોતાના માલીકને દિલ્લીથી બોલાવી ખુ

માનપૂર્વક પોતાના દરબારમાં રાખ્યો ને પોતાનું નામ અક્ષાઉદીન રાખી તેની સાથે ગંગુ ખાલણી જોડી 'અક્ષાઉદીન હસનગંગુ ખાલણી' એવું આખું નામ રાખ્યું.

વિભાગ ને નાશ—આ રાજ્યની ગાદી પર કુલ ૧૪ ખાદશાહ થયા. તેમાં છેલ્લા ચાર માત્ર નામનાજ હતા. હસન પછીનો ચોથો ખાદશાહ મહમદશાહ ગુલામ વંશના નાસીરુદીન જોવો હતો.

આ રાજ્યમાં આગળ જતાં ટંટા વધી પડતાં તેના પાંચ ભાગ પડ્યા. (૧) વરાડની ઇમામશાહી ઇ. સ. ૧૪૮૪ (૨) અહમદનગરની નિજમશાહી ઇ. સ. ૧૪૮૮ (૩) બિજાપુરની આદિલશાહી ઇ. સ. ૧૪૮૯ (૪) બેદરની બેરીદશાહી ઇ. સ. ૧૪૯૨ (૫) ગોવળકાંડાની કુતુબશાહી ઇ. સ. ૧૫૧૨

ખરૂં જોતાં ઇ. સ. ૧૪૯૩ માં ખાલણી રાજ્યની આખર આવી પણ ત્યાર પછી ચાર નામના સુલતાન થયા તેમાંનો છેલ્લો સુલતાન ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં મરણ પામતાં હસન ગંગુના સ્થાપેલા ખાલણી રાજ્યનું નામ પણ રહ્યું નહિ.

વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય:-

વરંગુળના નાશ પછી હરિહર ને બુક્ક નામે રાજવંશી બાઇઓ આનાગોંડીના રાજાને આશરે આવી રહ્યા હતા. ત્યાં એકને દિવાનગીરી અને બીજાને ખજાનચીની જગા મળવાથી નામાંકિત થયા. આગળ જતાં એ રાજ્યનો નાશ થવાથી બંને બાઇઓએ તુંગભદ્રા નદીને તીરે ૧૩૩૫ માં વિજયનગર નામનું શહેર વસાવ્યું. ત્યારબાદ આનાગોંડીનું રાજ્ય પણ તેમના તાબામાં આવ્યું. આ રાજ્ય આગળ જતાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું ચહારાજ્ય બન્યું. ખાલણી રાજ્ય સાથે આ રાજ્યને ધણી વખત યદાધઓ થતી તેમાં વિજયનગરના

રાજ્યને ખમવું પડતું. પણ જ્યારે બ્રાહ્મણી રાજ્યના ભાગ પડી ગયા. ત્યારપછી આ રાજ્ય ચઢતીમાં આવ્યું.

આ રાજ્યની ગાદી પર ત્રણ રાજ્ય વંશો થયા. પહેલો વંશ હરિહર ને છુહકનો, તે ઈ. સ. ૧૪૯૦ સુધી ચાલ્યો. ત્યાર બાદ નરસિંહરાય નામનો સરદાર રાજ ગાદી પોતાના વંશમાં લઈ ગયો તે વંશના છેલ્લા એ રાજાએ પ્રધાનોએ છેકળ સત્તા વગરના કરી મૂક્યા હતા. નરસિંહ વંશમાં કૃષ્ણરાય નામે પરાક્રમી રાજા થઈ ગયો. તે ઈ. સ. ૧૫૩૦માં મરણ પામ્યો પછી બધી સત્તા પ્રધાનોના હાથમાં આવી. તેથી આ પ્રધાનોનો ત્રીજો વંશ ગણાયો. આગળ જતાં હક્ષિણનાં પાંચે મુસલમાની રાજ્યો એક એક કરી ઈ. સ. ૧૫૬૫માં તાંતીકેહની પ્રસિદ્ધ લઢાઈમાં વિજયનગરના હિંદુ મહારાજાનો નાશ કર્યો.

માધવાચાર્ય અને સાયણાચાર્ય—આ બંને મહાપુરુષો ભાષાઓ હતા. તે ઈ. સ. ના ૧૪મા સૈકામાં થઈ ગયા. બંને સમર્થ વિદ્વાનો હતા. તેમણે અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે. માધવની ઉત્તમ વિદ્વાતાને લીધે તેમને ‘વિદ્યારણ્ય’ નો ઈતિહાસ મળ્યો હતો. અને એમણેજ વિજયનગરના હિંદુ રાજ્યની સ્થાપના કરાવી હતી. અને ચાણક્યની માફક ધણાં વર્ષો પ્રધાનવડું કર્યા પછી સંન્યાસ લીધો હતો. તેમના પછી સાયણાચાર્યે પણ પ્રધાનવડું કર્યું હતું, વેદ પર તેમણે ટીકા લખી છે.

બ્રાહ્મણી રાજમાં ફરતી સ્થિતિ—આ રાજ્યના સુલતાનો પ્રજાને સુખ આપતાને હિંદુઓને નકામો ત્રાસ આપતા નહિ જતાં રાજ્યની મોટી જગ્યાઓ મુસલમાનોનેજ આપતા. આ રાજ્યમાં ધર્મની બાબતમાં કોઈ જાની અડચણ નહોતી તેથી ઉત્તરનાં મુસલમાની રાજ્યોની સરખામણીમાં આ પ્રાંત વધારે સુખી હતી. આ

વખતમાં 'આમ પંચાયતો' વધારે મંજૂર થતી મંદ.

આ સમયમાં વેપારી કાફલાઓ સારો વેપાર ચલાવતા. તે યુરોપ તથા ઉત્તર ને પશ્ચિમ એશિયાનો દરેક જાતનો માલ દક્ષિણમાં જાવતા. વેપારની સગવડ માટે સારી સડકો હતી ને ચાર હુટારાનો બચ નહોતો. બખ્ષે માઇલને છેટે ગામો વસેલાં હતાં ને સર્વ મુલક આબાદ હતા.

આ વખતે ફારસી ને અરબી ભાષા વગર ખરચે શીખી શકાતી. બેદરની પાઠશાળા સારી વખણાતી અને નૃત્ય, ગાયન, વગેરે કળાઓને રાન્યાશ્રય મળતો.

વિજયનગરનો વૈભવ—આ વખતે કેટલાક પરદેશીઓ આવ્યા હતા, તેમનાં વર્ણનો ઉપરથી વિજયનગરના વૈભવની હકાકત મળે છે.

વિજયનગર એક ઉંચા હુગરની તળેટીમાં હતું. તેની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૧૨ માઇલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૦ માઇલ હતી. તેને ફરતા સાત સાત કિલ્લાઓ હતા. બે કિલ્લાઓ વચ્ચે ઘણી ખુલ્લી જગા હતી. પહોળાં બે મેદાનમાં ખેતરો હતાં ચાર અંદરનામાં ઘરો, દુકાનો અને મહેલો હતા. રાવનના મહેલની આસપાસ ચાર ખતરો હતાં અને તીર્થંતરીગૃહ ૪૦ થાંભલાઓવાળું હતું. નગરમાં મોટા મહેલો, સુંદર દેવાલયો, પાઠશાળાઓ અને બગીચાઓ હતા. નહેરો વાટે નગરનાં માળખેને પાણી પુરું પાડવામાં આવતું. ઠેર ઠેર હોજ, ટાંકીઓ અને કુવારા હતા, રાન્યમાં મોટી હીરાની ખાણ હતી. આ બધા પરથી જણાય છે કે આ રાન્યનો વૈભવ ઘણો હતો ને એના નાશથી હિંદુ સંસ્કૃતિને મોટું નુકશાન થયું.

મકરણ

મકરણ મુસલમાન કેશની સ્થિતિ.

રાજ્ય વ્યવસ્થા—આ સમયમાં રાજ્ય વ્યવસ્થાનું કાર્ય જતનું ચોક્કસ ધોરણ નહોતું, તેથી સુઘતાનના સ્વભાવ ઉપરજ પ્રજાનાં મુખ દુઃખનો આધાર રહેતો, છતાં રાજ્યકર્તાઓ લોકોની મુલાકાતો લેતા ને કુરાનમાં ખતાવ્યા મુજબ વર્તી પ્રજાને સુખી કરવા યત્ન કરતા. કારણારમાં હિંદુઓનો હાથ નહોતો. માત્ર નાની જગાઓ તેમને મળતી છતાં ‘આમ્ય પંચાયતો’ ને લીધે ગામડાંની જુદી પ્રજા સુખી રહેતી. મહેસુલમાં અનાજને બદલે નાણાં લેવાનું આ વખતથી ચાલુ થયું.

લોકોની સ્થિતિ—જો કે કેટલાક ઝુનુની મુસલમાનોને હાથે હિંદુઓને ત્રાસ આપ્યાના દાખલા બન્યા છે છતાં ‘આમ્ય પંચાયત’ ને વિદ્યા સિદ્ધાંતો જે બાબતો સ્વતંત્ર હોવાથી લોકોને ખાસ નુકશાન થયું નહિ. કારીગરીને ઉદ્યોગ હિંદુ રાજ્યની માફક જ હિંદુઓના હાથમાં હતો. તેને મુસલમાનોના મોજશોખથી ઉત્તેજન મળ્યું. ખેતી, વેપાર ને વહાણવડું પણ હિંદુઓના કબજામાં હતાં. હિંદુના સુંદર કાપડની એશિયા ને યુરોપનાં બજારોમાં બહુ ખપત હતી એટલે કે પહેરવા એઢવાની બાબતમાં કે ખાવાપીવાની બાબતમાં લોકો સુખી હતા.

ધાર્મિક સ્થિતિ—આ વખતમાં શૈવ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો મુખ્ય ધર્મો હતા. રામ અને કૃષ્ણની લક્ષિત લોકોમાં ફેલાઈ હતી. ઇ. સ. ના ૧૨ માથી ૧૫ શ્રેકાના અરસામાં આ મત ફેલાવનારા ધણા સમર્થ આચાર્યો થઈ ગયા, વળી કબીર, નાનક ને દાદુ જેવાં હિંદુ મુસલમાનમાં એકતા ફેલાવનારા પણ કેટલાક ઉપદેશકો થયા.

આમાંના રામાનુજ સ્વામી, રામાનંદ સ્વામી, કબીર, ચૈતન્ય ને વલ્લભાચાર્યની હાજરીકલ પૃ. ૧૨૮૬ માં આપી છે.

નાનક—એ લાહોરની દક્ષિણે એક ગામમાં ઇ. સ. ૧૪૬૯ માં જન્મ્યા હતા. તેમને એ પુત્ર થયા, પછી તેમણે સંન્યાસ લીધો હતો. તેમણે હિંદુ અને મુસલમાન બંને ધર્મોનો સારો અભ્યાસ કરેલો હોવાથી તેમના વિચાર ઉદાર થયા હતા. તેમણે અરબસ્તાનની મુસાફરી પણ કરી હતી. ત્યાંથી આવ્યા બાદ સંન્યાસીનો વેશ છોડી ૬૯ ઉપદેશ કરતા માંડ્યા કે “ મૂર્ખિજ્ઞ અસત્ય છે, ઇશ્વર એક છે. તે અવતાર લેના નથી (૩) જીવદેહના કરવી નહિ. (૪) ગુસ્તી આતા એજ ઇશ્વર આજ્ઞા. (૫) ગુસ્તી લાંબેલો ગ્રંથ એજ વેદ (૬) જુદા જુદા ધર્મમાં તેમજ જાતમાં રહેતું કંઈક નથી. (૭) સંસાર વૈરાગ્ય તથા સંન્યાસધર્મની ખાસ જરૂર નથી. (૮) જેનું હૃદય ચિંતવે તે જ સાચો હિંદુ અને જેનું જીવન પવિત્ર છે તેજ ખરો મુસલમાન. આ સંપ્રદાય આગળ જતાં શીખ ધર્મ કહેવાયો.

દાદુ—એમનો જન્મ અમદાવાદમાં ઇ. સ. ૧૫૪૪ માં થયો હતો. તેમણે જુદા જુદા ધર્મોનાં મૂળતત્ત્વો લઈ જલ્મજ્ઞાન પર જુદા ગ્રંથ ચલાવ્યો. તેમના શિષ્ય સુંદરદાસ ‘ સુંદરવિલાસ અને ‘ જ્ઞાન સાગર ’ નામ પ્રખ્યાત ગ્રંથો રચ્યા છે.

હિંદુમુસલમાનની એક બીજા પર થયેલી અસર— મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાન જત્યાં પણ તેમના ધર્મ ને સુધારાનો નાશ કરી શક્યા નહિ. હિંદુઓના યજ્ઞયાગ ને જાહેર પ્રજ્ઞના ઠાક બંધ પડ્યા. તેમનામાં સ્વાર્થી વૃત્તિ તથા મુંગે મોંએ જીલમ સહન કરી લેવાની શક્તિ આવી. તેમજ કેટલાક ધાર્મિક ગ્રંથોમાં જાતિભેદની

અવગણના તેમજ વૈષ્ણવ ધર્મમાં બધાને સરખા ગણવાની પ્રથા મુસલમાનોની અસરથી આવ્યાં.

જો કે રાજ્યસત્તા મુસલમાનોની હતી છતાં સામાજિક, નૈતિક ને વ્યાવહારિક બાબતોમાં હિંદુઓએ મુસલમાનને દબાવી દીધા. મોટા ઠાકાંધ મેળાવડા, પૂજા, બાધાઆખડી, વિગેરે હિંદુઓની અસરથી મુસલમાનોમાં આવ્યાં છે. તેમજ કબરો પર ખર્ચ કરી મકાનો બાંધવાની રીત પણ હિંદુઓની અસરથી આવેલી છે.

આ સમયમાં વડલેશા હિંદુઓએ હિંદુઓને વધારે હેરાન કર્યાં. કારણ કે હિંદુઓની નાજબાઈઓ તેઓ સારી પેઠે જાણતા.

જીજ્યાવેરો—મુસલમાનો જે મુઝક જીતી લેતા ત્યાંની પરધર્મી પ્રજા પર કાયમનો એક જાતનો કર બેસાડતા તે જીજ્યાવેરો કહેવાતો. તે પ્રમાણે દરેક માણસને હર વર્ષે એક સોનાનો દિનાર (સિક્કા) આપવો પડતો. બ્રાહ્મણો પાસેથી ૬ કર લેવાતો અને સાધુ, નિરાશ્રિત ને ગુલામ પાસેથી બીસકુલ લેવાતો નહિ. આ કર ભર્યા પછી તેઓ કાઢ જાતની કનડગત કરતા નહિ.

પ્રશ્નો

- ૧ મુસલમાની ધર્મ સ્થાપનાર મહાપુરુષનું જીવન ચરિત્ર આપો.
- ૨ હીજરી સન વિષે શું જાણો છો ?
- ૩ ઈસ્લામના મુખ્ય સિદ્ધાંતો કયા કયા છે ?
- ૪ મહમદ ગીજની અને ધોરીની સ્વારીઓથી હિંદુસ્તાનમાં શી અસર થઈ ?
- ૫ કુતુબમિનાર. રજીયા બેગમ, નાસીરુદ્દીન ને સંબંધતા વિશે શું જાણો છો ?

- ૬ રજપૂતોની પાયમાલી કુસંપથી ચઢ. એ વાક્ય ટેલે અંતે સત્ય છે.
- ૭ ખીલજી વંશ પરથી ક્યો નીતિનિયમ સમજાય છે ?
- ૮ દેવળદેવી, રણથંભોરની જીત, પંજીની મે મલેકકાદુર પર ટુંક નોંધ લખો.
- ૯ મહંમદ ગાંઢાનાં અવિચારી કામ લખો.
- ૧૦ ફિરોજશાહને સાથી બધા પકાણુ રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણો છો ?
- ૧૧ પકાણુ અમલ દરમ્યાન થયેલા હિંદુ હિપ્પેશકોનાં નામ આપો.
- ૧૨ નાનક, વલ્લભાચાર્ય ને કાદુએ ચલાવેલા મંથો શા નામે ઝોળખાય છે ?
- ૧૩ વિજયનગરના વૈભવ વિષે શું જાણો છો ?
- ૧૪ હુસેનગઝનુ જીવનચરિત્ર લખો.
- ૧૫ આલ્મજી રાજ્યની સાખાઓ કઈ કઈ હતી ?
- ૧૬ પકાણુ અમલ વખતનો ગુજરાતને ઇતિહાસ આપો.
- ૧૭ પકાણુ અમલમાં હિંદની રાજકીય સ્થિતિ કેવી હતી ?
- ૧૮ હિંદુ અને મુસલમાનોની એક ખીજ પર શી અસર થઈ ?
- ૧૯ જજીયાંવેરાની મંપુર્ણ હકીકત આપો.
- ૨૦ મલેકમુશર્ર, મકબુલખાન ને મધવાચાર્ય પર ટુંક નોંધ લખો.

પ્રકરણ-૯

મોગલ રાજ્ય

મોગલો—આ લોકો પણ મધ્ય એશિયામાં રહેતા. તેઓ પ્રથમ તો જંગલી સ્થિતિમાં રહેતા પણ ઈ. સ. ના ૧૦મા સદી પછી ખીજ

નૌતામી સોખતથી મુકબાં. આ લોદામીના તૈમુરની હિંદ પરની સ્વારી
જાણીતી છે.

બાબર (ઇ. સ. ૧૫૨૬-૩૦)

પૂર્વે જીવન—બાબર તૈમુરની છઠી પેઢીએ મર્યો હતો. તેને
આપદાદત્ત સિંહાસન શોભાવવાની બહુ ઇચ્છા હતી પણ બહો પ્રયત્ન
કરવા છતાં તેમાં નહિ ફાવવાથી તેણે મધ્ય એશિયાના રાજ્યની
આસા છોડી દક્ષિણમાં કાશુલ તરફ નજર દોડાવી. કાશુલનું રાજ્ય
મેળબા પાછી પણ તેણે એક વખત સમરકંદ જીત્યું હતું. છતાં તે
તેના હાથમાં રહ્યું નહિ. આથી તેણે માત્ર કાશુલના રાજ્યથી સંતોષ
માન્યો. આ વખતે તેની ઉંમર ૨૧ વર્ષની હતી. ઇ. સ. ૧૫૧૬ની
સાલથી તેણે હિંદ ઉપર સ્વારીઓ કરવા માંડી હતી. પણ પહેલી
વાર તે રાજ્ય સ્થાપના કર્યા સિવાય પાછો મર્યો હતો. પણ ઇ.
સ. ૧૫૨૬ ની છેલ્લી સ્વારીમાં તેણે હખાહીમ લોદાના મોટા લશ્કરને
પાણીપત આગળ હરાવી દિલ્હી ને આગ્રા કબજે કર્યા.

રાજ્ય સંગ્રાની રજાઈ—જે વખતે બાબર દિલ્હીની ગાદી
કબજે કરી તે વખતે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ચિતોડનો રાણો સંગ સર્વો-
પરી હતો. અને દિલ્હીમાં ફરી રજપૂત રાજ્ય સ્થાપવાની ઇચ્છા
રાખતો હતો. છેલ્લી સ્વારી વખતે બાબરને તેડાવવામાં તેનો પણ
હાથ હતો. તેણે ધારણ કે બીજા મોગલોની મોઢક બાબર પણ હુલ
લઈને પાછો જશે પણ બ્યારે બાબરે રાજગાદી હાથ કરી ત્યારે તેણે
ઇ. સ. ૧૫૨૭ માં તેના ઉપર સ્વારી કરી. અને લશ્કરી વચ્ચે ફત્તે
પુર મોકલે આગળ લલાઇ થઈ, મોગલો હારવાની અણી પર હતા
તેવામાં રોબસીમનો તુલાર રાજા સિંહાસન રાણાના મક્કમમાં નીકળા

આખરના પક્ષમાં લબ્ધો. આથી રજપૂતો હાર્યા. સંગરાણા નાસી ગયો ને મેવાડ પહોંચ્યા પછી થોડી મુદતમાં મરણ પામ્યો.

આ સિવાય તેણે જીવાનપુર, ખિહાર ને ચંદેરીનાં રાજ્યો પણ જીત્યાં હતાં.

મરણ—આખર ઈ. સ. ૧૫૩૦ માં ૪૮ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો. તેના મરણ માટે કહેવાય છે કે તેનો મોટો શાહજહાં હુમાયુ માટે પડ્યો. ત્યારે કાઠિએ કહ્યું કે “હુમાયુને બદલે આખર જો કાઠ કીમતી વસ્તુ ઈશ્વરને ભેટ કરે તો તેનો જીવ બચે.” માટે તેની પાસેનો કાઠીનુર હીરો અર્પણ કરવા કહ્યું. ત્યારે આખરે કહ્યું કે “હીરા કરતાં મારી જીંદગી વધારે કીમતી છે.” તેથી તેણે હુમાયુની પથારી ફરતી પ્રદક્ષિણા કરી પ્રાર્થના કરી કે “હે પ્રભુ ! મારા પુત્રની જીંદગી બચાવી તેને બદલે મારી લઈ લે.” ત્યાર પછી જાણે તેની પ્રાર્થના સકળ થઈ હોય તેમ હુમાયુ સાંભળે થયો ને તે માંદો પડી મરી ગયો.

ગુણદોષ—આખર પરાક્રમી, તાબાનાં માણસો પર કુટુંબીના જેવા ભાવ રાખનાર, દયાળુ ને વિદ્વાકળામાં હોંશિયાર હતાં. પણ તેને દાકનું બ્યસન હતું છતાં સંગરાણા સાથેની લડાઈ વખતે તે તેણે એકદમ છોડી દીધું.

હુમાયુ (ઈ. સ. ૧૫૩૦-૫૬)

બંધુપ્રેમ—આખરને ચાર દીકરા હતા. તેમાં હુમાયુ મોટો હતો. અને તેણે પોતાની પછી ગાદીના વારસ તરીકે હુમાયુને નીમ્યો હતો. જતાં ભાઈઓ તરફના પ્રેમને લીધે હુમાયુએ પોતાના બીજા ત્રણ ભાઈઓને પિતાના રાજ્યમાંથી ભાગ આપ્યો. આથી તેનું રાજ્ય નબળું પડી ગયું. દુઃખને વખતે ભાઈઓએ મદદ કરી નહિ, આથી

તેને ઇ. સ. ૧૫૪૦ થી ૧૫૫૫ સુધી ૧૫ વર્ષ રાજ્યગાદી ગુમાવી રજીવું પડ્યું.

ગુજરાતના પાદશાહ સાથે લઢાઈ—હુમાયુ માંદીએ બેઠો ત્યારે તેની સામે તેના એક સગાએ કાવતરું કર્યું હતું. તે પકડાઈ જવાથી તે માણસ નાસીને ગુજરાતના સુલતાન બહાદુરશાહને શરણે ગયો હતો. હુમાયુએ તેને સોંપી દેવાની માગણી કરી તે બહાદુરશાહે ગણકારી નહિ.

વળી સંગરાણના મરણ પછી તેનો કુંવર નાનો હોવાથી તેની વતી તેની મા કચ્છાવતી કારભાર ચલાવતી હતી, તેના પર બહાદુરશાહે ચઢાઈ કરી ત્યારે કચ્છાવતીએ હિંદુ રીત મુજબ હુમાયુને લાઈ ગણી મદદ માટે રાખડી મોકલાવી હતી.

આ બંને કારણોથી હુમાયુ લશ્કર લઈ બહાદુરશાહ સામે થવા ચિતોડ જવા નીકળ્યો. પણ તેના આવતાં પહેલાં રજપૂતો હારી ગયા હતા. છતાં હુમાયુએ બહાદુરશાહને મારી હઠાવ્યો. અને મેવાડની ગાદી તેના હકદાર વારસને સોંપી. ત્યાંથી બહાદુરશાહ નાડો ત્યારે હુમાયુએ તેની પાછળ પડી પાવાગઢ તાબે કરી તેનો ખજાનો કબજે કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૩૨. પણ એવામાં અંગ્રાણામાં શેરશાહે બંડ કર્યું તેથી હુમાયુ એક સુબાને ગુજરાતનો કારભાર સોંપી પાછો ગયો. પણ બહાદુરશાહે એ સુબા પાસેથી ગુજરાત પાછું લીધું.

શેરશાહ—શેરશાહનું મૂળનામ ફરીદ હતું. નાનપણમાં તેણે એક વાઘનો શિકાર કરેલો તેથી તે શેરખાં કહેવાયો. અને હુમાયુને હરાવ્યા પછી તે શેરશાહ થયો. બાબરે ન્યારે ચંદેરી ઉપર સ્વારી કરેલી તે વખતે શેરખાં સાથે હતો. આ વખતથીજ તેને લાગેલું કે,

ને અરધાનેમાં સંપ માય તો ફરીથી દિલ્હીની ગાદી મેળવે અથવા વિચાર બાબત જાણી ગયો હતો. તેથી શેરશાહ તેની નોકરીમાંથી છુટા મર્ઝ પોતાની જગીરમાં જતો રહ્યો.

યુગરાતમાંથી આવી હુમાયુએ સુનારમદ છત્તી લાઇ બિહાર તાબે કર્યું. તે બંગાળ તરફ વળ્યો, ત્યાં શેરશાહની ફોજને હરાવી બંગાળાની રાજધાની ગૌડ નગર કબજે કર્યું. આથી શેરશાહ પોતાના બાપની જગીરમાં જઇ લગાડ્યો. અને ફરીથી તેણે લડાઈની તૈયારી કરી. આ વખતે હુમાયુની જાવણીમાં રોજ ચાલતો હતો. તમા તેના બે ભાઈઓએ દિલ્હીની ગાદી પર ધસારો કર્યો. તેથી હુમાયુ તરતજ આગળ જવા નીકળ્યો. શેરશાહે તેનો માર્ગ બકસર આગળ ૩ માસ સુધી રોકી રાખ્યો. અને સલાહનું કહેણ મોકલ્યું. તે માગણી હુમાયુએ કબુલ રાખી પણ મોબલ સૈન્ય એકું ગદગદતામાં પડ્યું કે તરતજ શેરશાહે તેના પર છાયો માર્યો. આથી વીસ હજાર મોબલ શિપાઈઓ ગંગા નદીમાં ડૂબી મુઆ અને હુમાયુ પણ એક બિસ્ત્રીની પાણીની મથક પર બેસી પાર ઉતર્યો.

હુમાયુ આગ્રે ગયો ને પોતાના ભાઈઓ સાથે સંપ કર્યા. પણ શેરશાહ લશ્કર લઇ આગળ ઉપર ધસ્યો તેથી હુમાયુ કમીજ આગળ સાંભો ગયો. આ લડાઈમાં પણ હુમાયુનો સેનાપતિ તથા બીજા કેટલાક સરદારો શેરશાહને જઇ મળ્યા. ને ચોખાસુ હોવાથી મોબલ લશ્કરનો મોટો ભાગ ગંગા નદીના પ્રવાહમાં નાશ પામ્યો. હુમાયુનો થોડો ધાપલ થવાથી તે હાથી પર બેસી મહા મુશ્કેલીને જીવ બચાવી નાઠો ને દિલ્હીની ગાદી શેરશાહે કબજે કરી, ઇ. સ. ૧૫૪૦

દિલ્હીની ગાદીએ શેરશાહ—ઇ. સ. ૧૫૪૦ માં શેરશાહે હુમાયુને હાંકી કાઢી દિલ્હીની ગાદી કબજે કરી. ત્યાર બાદ રાય.

સેવના કિલ્લી હતો અને પોતે ગણ્ય કરવાની કજીલાત આપ્યા હતાં દિલ્હીદારને ધાતકી રીતે મારી માર્યા. ત્યારબાદ જુલેખખેડમાં આવેલા કલિંજરનો કિલ્લી લેતાં તેનું દારૂખાનું સળગી ઉઠવાથી તે ઇ. સ. ૧૫૪૫ માં મરણ પામ્યો.

શેરશાહના મુશ્કેલી—શેરશાહ સંપત્તે અગત્યનો ગણ્યતો, હિંદુઓને કનકતો નહિ. તે બહુ ઉલ્લોભો હતો, એ તેવા નાના કામને પણ નજીવું ગણ્યતો નહિ. પોતે બહુજ નિયમિત રહેતો વળી તેની રાજ્ય વ્યવસ્થા પણ બહુ ઉંચા પ્રકારની હતી, પ્રજાના લલા માટે તેણે મોટા રસ્તા, મુસાફરખાનાં, કુવા વગેરે બંધાવ્યાં હતાં તથા સદાવ્રત ખોલ્યાં હતાં. તેમ ટપાલની વ્યવસ્થા પણ કરી હતી.

તેના રાજ્યમાં ચાર હુદારાનો ભય જરા પણ ન હતો. અરીતે તેનામાં બધા સારા ગુણ હોવા છતાં લદ્દાઈ વખતે તે છળકપટ કરતો, એ એક તેનો મોટો અવગુણ હતો.

શેરશાહ પછીના રાજાઓ—શેરશાહ પછી તેનો કુંવર સલીમશાહ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. પણ તેના ખરાબ આચરણથી ઉમરાવો અને પાદશાહ વચ્ચેનો સંપ નાશુદ થયો. તેણે તેના બાપથી ઉલટી પદ્ધતિએ કારભાર ચલાવ્યો. એ રીતે ૬ વર્ષ રાજ્ય કરી ઇ. સ. ૧૫૫૪ માં મરણ પામ્યો.

સલીમ પછી તેનો ૧૨ વર્ષનો દીકરો ફિરોજશાહ ગાદી પર બેઠો પણ તેને મારી નાખી તેનો મામો આદિલશાહ ગાદી પર આવ્યો. આ વખતે અફઘાનોમાં રાજ્ય માટે ધણી ખટપટ હતી તેનો લાભ લઈ હુમાયુએ ફરીથી દિલ્હીની ગાદી કબજે કરી ઇ. સ. ૧૫૫૫.

હુમાયુની મુશ્કેલીઓ—શેરશાહથી બીજી વાર હારીને તે આગ્રે ગયો ને બીજી લશ્કર એકઠું કરવા મહેનત કરી પણ તેમાં

નહિ કાવવાથી તે મારવાડ લણી નીકળ્યો. આ સ્થિતિમાં તેના મળતીઆ તથા ઉમરાવોએ જરા સરખી પણ મદદ આપી નહિ. ઉલટું બેધપુરના રાજા માલદેવે તેને સપડાવી શેરશાહને સોંપવાનો ફરાદો રાખ્યો હતો. પણ આ વાતની હુમાયુને ખબર પડતાં ત્યાંથી નાસી છુટ્યો ને રસ્તામાં પાણી વગેરેની ઘણી મુસીબતો વેકતો વેકતો સિંધમાં ઉમરકોટના રાજાને આસરે ગયો. ત્યાં તેની રાણી હમીદાએ ઈ. સ. ૧૫૪૨ માં મહાન અકબરને જન્મ આપ્યો. ઉમરકોટના રાજાએ તેને ૧૫૦૦ માણસનું લશ્કર આપી સિંધ છતવા મોકલ્યો. પણ તેમાં નહિ કાવવાથી તે કંદહાર ગયો. ત્યાં તેના ભાઈએ પણ તેને મદદ ન કરતાં ઉલટો હુરાન કર્યો. આખરે તે નાસીને ઇરાનના શાહને આશરે ગયો. ત્યાં તેને સારો આવકાર મળ્યો. તેણે ૧૪૦૦૦ માણસનું લશ્કર આપ્યું. તે લાઇ કાબુલ ને કંદહાર છતાં ને પોતાના ભાઈઓને મારી આપી. પછી વખત આવતાં ઈ. સ. ૧૫૫૫ માં દિલ્હીની ગાદી કબજે કરી.

હુમાયુનું મરણ ને ગુણ—દિલ્હીની ગાદી પાછી મેળવ્યા પછી ખીજેજ વરસે હુમાયુ આગસની નીસરણી પરથી ખસી પડવાથી મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૫૫૬.

તેનો સ્વભાવ ક્રામળ, પરાપકારી અને હુમાશીલ હતો. તે લઢાઈમાં દુશળ હતો પણ અવિશ્વાસને લીધેજ શેરશાહ સાથે તે દ્વેષો હતો.

પ્રકરણ ૧૦

મહાન અકબર (ઇ. સ. ૧૫૫૬-૧૬૦૫)

બહેરામ અને હેમુ—હુમાયુના મરણ વખતે અકબરની ઉંમર માત્ર ૧૪ વર્ષની હતી. તેથી રાજ્યકારભાર તેનો કુઓ, ગુરુ અને મુખ્ય સરદાર બહેરામખાન ચલાવતો હતો.

હેમુ જાતે વાણીઓ હતો. અને રજપૂતાનાનો રહીશ હતો. પણ દિલ્હીમાં દુકાન માંડી રહેતો હતો. તેને સુરવંશના છેલ્લા સુલતાન આદિલશાહનો મેળાપ થયો તેમાંથી વજીર પદે પહોંચ્યો. આદિલશાહ રાજ્ય ચલાવવાને માટે નાલાયક હતો, તેથી સંઘળો કારભાર હેમુ ચલાવતો. બિહારમાં બંડ સમાવવા આદિલને લઈ હેમુ ગયો હતો. તેવામાં બીજા એક બંડખોરે દિલ્હી કબજે કર્યું, તેથી તેની સામે જવાની તૈયારી કરતો હતો. તેટલામાં હુમાયુએ દિલ્હી કબજે કર્યાનું જાણ્યું. તેથી તે લશ્કર જમાવી હુમાયુ સામે લડવા આવ્યો, પણ હુમાયુનું એકાએક મરણ થવાથી અને અકબર પંજાબમાં રોકાએલો હોવાથી એક સરદાર પાસેથી દિલ્હી કબજે કરી ચિક્કમાહિત્ત્ય નામ ધારણ કરી હેમુ ગાદીએ બેઠો.

આ વાનની અકબરને ખબર પડતાં તે બહેરામખાન સાથે એકદમ દિલ્હી આવવા નીકળ્યો. હેમુ પણ એક લાખ માણસનું લશ્કર જમાવી પાણીપતના મેદાનમાં સામે થયો. હેમુને પોતાના હાથીઓની મદદથી જીત મેળવવાની પુરેપુરી આશા હતી. પણ તોપોના ધડાકાથી તે ગભરાઈને પાછા પડ્યા. તેથી લશ્કરમાં લંગાણ પડ્યું. પણ હેમુ પોતાના મુદેલા લશ્કર વડે બહાદુરીથી લડવા લાગ્યો. તેવામાં તેની આંખમાં તીર વાગ્યું તેથી તેના માણસોએ જાણ્યું કે તે મરી જશે.

એમ જાણી નાસવા માંડ્યું. પણ હેમુએ તીરને ડોળા સાથે ખેંચી કાઢ્યું. અને બહાદુરીથી લડતો રહ્યો. તેવામાં તેના માથે મરણની શ્રીકૃષ્ણ તેને ખતારી દીધો તેથી તે જીવતો કેદ પકડાયો.

કેદી હેમુને અકબરની પાસે લઈ ગયા, ત્યારે તેની સ્થિતિ દયામણી હતી. તેના આખા શરીર પરના ધાંખાંથી લોહી વહેતું હતું, છતાં બહેરાએ તેનો વધ કરેલા કહ્યું. પણ દયાળુ અકબરની છાતી તેમ કરવા ચાલી નહિ. આથી બહેરાએ જાતે તેનો સિરચ્છેદ કર્યો. ઈ. સ. ૧૫૫૬.

રાકબાલની મુશ્કેલીઓ—અકબર ગાદીએ બેઠો ત્યારે દિલ્હીની ગાદીએ તેનું સિંહાસન ડાલી રહ્યું હતું, કાબુલ ને પંજાબમાં ખંડ જગ્યાં હતાં. હેમુ પણ લડવા તૈયાર થયો હતો. અને ઉમરાવો નો આ નાના ૧૪ વર્ષના છોકરાને ગણેજ શાના ? પણ બહેરામખાનની મદદથી તેણે બધાં ખંડો સંભાળ્યાં, હેમુને હરાવ્યાં અને હેમુએ જે સરહાર પાસેથી દિલ્હીની ગાદી લઈ લીધી હતી તેનો સિરચ્છેદ કરાવ્યો. આથી ઉમરાવો પણ ડરી ગયા અને અકબર શાંતિથી કારભાર ચલાવવા લાગ્યો.

અકબર સ્વતંત્ર થયો—અકબરને બહેરામની સારી મદદ હતી પણ વખત જતાં સત્તાના મદથી તે કુદ થતો ગયો. આથી અકબરે રાજસત્તા તેની પાસેથી લઈ લેવાનો વિચાર કર્યો. ઈ. સ. ૧૫૬૦માં બહેરામ આગ્રા હતો, ત્યારે અકબર દિલ્હીમાં રહી બહેરામ બહાર પાડ્યો કે “હવેથી રાજ્ય કારભાર મેં હાથમાં લીધો છે.” આથી રીસાઈને બહેરામ મક્કા જવાનો ડોળ કરવા લાગ્યો, પણ અકબરે તેને મનાવ્યો નહિ તેથી પંજાબમાં જઈ ખંડ કર્યું. તેથી તે પકડાયોથી અકબર આગળ નીકળી પડ્યો. અકબરે તેને અમીરોના ઉપરી

તરીકે આસન પર બેસાડ્યો. ને પૂછ્યું કે “તેને રાજ દરબારમાં રહો, મક્કા જાઓ કે મેઘ માતાની સુવાસીરી લો.” બહેરામે મક્કે જવાની તૈયારી કરી પણ સત્તામાં તેના કાઈ દુસ્ત્રને તેને મારી નાખ્યો.

મોગલ સરદારોના બંદાબસ્ત—અકબરના જમાનામાં નામે સરદારે દિલ્લીમાં બળવો કર્યો તથા માળવાના બંદાબસ્ત માટે મોકલેલા આદમખાં પણ ગુજરાતના સુલતાનને મળી ગયો. બીજા એક સરદારે અયોધ્યા ને અલ્લાબાદ છતી લીધાં પણ અકબરે ૧૫૬૬ સુધીનાં ૭ વર્ષમાં સઘળા મોગલ સરદારોને લય અને પ્રીત બતાવી મેળવી લીધા.

હિંદુઓ સાથે એકત્ય—મુસલમાન રાજાઓ હિંદુઓ પાસેથી જીજ્ઞાસા વેરે નામે કર લેતા તે અકબરે કાઢી નાખ્યો, તથા હિંદુ મુસલમાનના હક સરખા ગણ્યા અને લાયક માણસોને મોટી જગાઓ પણ આપી. વળી અકબર જે રાજ્ય જીતે તો તે જ રાજાને પાછું સોંપતો માત્ર મોગલ સત્તાનું ઉપરીપણું કબુલ કરાવતો. ઉપરાંત રજૂતો સાથે લમ સંબંધ બાંધી તેમને મેળવી લીધા, પહેલાં તેણે જયપુરના રાજા પર ચઢાઈ કરી તેને હરાવીને રાજ્ય પાછું સોંપ્યું ને તેની કુવરી વેરે પોતે પરણ્યો. તથા એ રાજાના કુવર બગવાનદાસને પંજાબનો સુબો બનાવ્યો, અને તેના દોકરા માનસીંગને મોટો સરદાર બનાવ્યો. મેઘપુરના રાજાએ પણ અકબરનું ઉપરીપણું કબુલ રાખી પોતાની બેન જોધબા અકબર સાથે પરણાવી. માત્ર ચિતોડનો રાણો અકબરને તાબે થયો નહિ કે લમ સંબંધ બાંધ્યો નહિ.

રાણો પ્રતાપ—આ વખતે મેવાડની ગાદીએ સંગરાણીનો પુત્ર ઉદયસિંહ હતો. અકબરે ચિતોડ પર સ્વારી કરી એટલે તે

અરવલ્લી પર્વતમાં ભરાયો. પણ તેના જયમલ વગેરે સરદારોએ ચિતોડનું રક્ષણ કર્યું. તેમાં ઘણા બહાદુર રજપૂતોએ પ્રાણ ખોયા. આખરે ચિતોડ જીત્યું પણ ત્યાંનો રાણો તેને તાબે થયો નહિ.

ચિતોડ જવાથી ઉદેસિંગે અરવલ્લીની તળેટીમાં ઉદેપુર નામે બીજાું શહેર વસાવ્યું અને ત્યાંજ પોતાની રાજગાદી કરી. ઉદેસિંગ પછી તેનો શુરવીર પુત્ર પ્રતાપસિંહ તેની ગાદીએ આવ્યો.

એક વખત અકબરનો સરદાર માનસિંગ દક્ષિણ તરફથી જીત કરીને જતો હતો. તેને પોતાની આખર રાખનાર મોટા માણસ તરીકે પ્રતાપો મળવાનું મન થયું. તેથી તે લશ્કર સાથે ઉદેપુર ગયો. પણ પ્રતાપ તેની સાથે જમ્યો નહિ તેથી તેને માફું લાગ્યું. અને રિસાઇને ચાલ્યો ગયો. પછી દિલ્લી જઈને અકબરના દિકરા સલીમની સરદારી નીચે મોટું લશ્કર લઈ તેણે પ્રતાપના ઉપર સ્વારી કરી. પ્રતાપે પણ પોતાની બધી શક્તિ વાપરી ૨૨૦૦૦ માણસનું લશ્કર એકઠું કર્યું. અને વચ્ચે હુલદીઘાટ આગળ ઈ. સ. ૧૫૭૬ માં લડાઈ થઈ. તેમાં પ્રતાપ હાર્યો પણ તાબે થયો નહિ ને હુંગરોમાં ભરાઈ ગયો. ત્યાર પછી મોગલ સિપાઈઓને લીધે તેને હુંગરોમાં જ ભટકવું પડ્યું. કોઈ કોઈ વખત તો ખાવાના પણ સાંસા પડવા લાગ્યા આથી તેણે સિંધના રણમાં જઈ રહેવાની ઇચ્છા કરી પણ તેના જુના કારભારી સામાનાએ આ વાત જાણવાથી પોતાની બધી દોષ્ટત તેને આપી દીધી. આથી ઉત્સાહમાં આવી ચિતોડ સિવાયનો મેવાડનો ઘણોખરો મુલક કબજે કર્યો. આજે પણ ઉદેપુરના રાણા પોતે મુસલમાનો સાથે લમ અંગ્રંથ નહિ બાંધ્યાનો ટેક રાખ્યાથી કુળવાન ગણાય છે.

રણથંભોરનો કિલ્લો—ચિતોડ લીધા પછી બીજે વરસે અકબરે આ કિલ્લો ત્યાંના રજપૂત સરદારને સમજાવી તાબે કર્યો.

ઉત્તરની બીજી છત્રો:-

માલવા પહેલાં ગુજરાતના સ્વતંત્ર સુલતાનોને તાબે હતું તે સ્વતંત્ર થઇ ગયું હતું તેને અકબરે ઇ. સ. ૧૫૭૨ માં જીત્યું. ગુજરાત ત્રીજા મુઝફ્ફરશાહ પાસેથી ઇ. સ. ૧૫૭૬ માં જીત્યું. ઓઢીઆનું રાજ્ય ઇ. સ. ૧૫૭૪ માં અકબરના મોટા સરદાર રાજા ટોડરમલે જીત્યું. ળગાનામાં શેરશાહના વંશનો અફઘાન સરદાર રાજ્ય કરતો હતો. તેની પાસેથી ટોડરમલે ઇ. સ. ૧૫૭૬ માં જીતી લીધું. કાબુલમાં રાજા ગુજરી જનાથી ઇ. સ. ૧૫૮૫ માં થાડી મુદતે કબ્જે થયું. ઝારમોરે પંજાબના સુબા ભગવાનદાસે ઇ. સ. ૧૫૭૬ માં જીતી લીધું. સિંધ પણ ઇ. સ. ૧૫૮૨ માં તાબે કર્યું. કંદહારનું રાજ્ય ઇરાનના શાહે હુમાયુના મરણ પછી જીતી લીધું તે અકબરે પાછું લીધું.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાન પર સ્વારી—ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉત્તર હિંદમાં મોગલ સત્તાનું ઉપરીપાત્રું કબુલ કરાવ્યા પછી અકબરે દક્ષિણ તરફ નજર ફેરવી. ઇ. સ. ૧૫૬૫ માં અહમદનગરનો સુલતાન મરણ પામ્યો એટલે તે ગાદી માટે ચાર જણે દાવો કર્યો, તેથી જે હકદાર હતો તેને મદદ કરવા અકબરે પોતાના દીકરાને મોકલ્યો.

ચાંદબીબી—તે પહેલે તે પહેલાં નીઝામશાહ નામના બાળકને ગાદીએ બેસાડી કારભાર ચલાવવા માંડ્યો. એ તે બાળકની ફાઈ થતી હતી. આ સ્ત્રી વધી બહાદુર હતી. તે વિજયપુરના પાદશાહની મદદ મેળવી મુરાદની સામે થઈ. પણ તેમાં નહિ કાવવાથી વરાડ પ્રાંત આપી સલાહ કરી. ઇ. સ. ૧૫૬૬. આગળ જતાં વરાડની સીમા બાબત તકરાર ઉઠી ત્યારે અકબર જાતે લડવા ગયો હતો. ચાલતી લડાઈએ ચાંદબીબીનો કપટથી ખાત થયો. એટલે તે રાજ્ય અકબરને તાબે થયું.

મુસલ્મન લોકોનો અવસ્થા—વચન મુલામાં રહેતા પદાવ્ય
જાતાના મુસલ્મન લોકો બંડ કર્યું. તેથી અકબરે મુસલ્મન લોકો ટેડર-
મક્કતે તેમની સામે મોકલ્યા તેમણે તેમના સરદારને ઇ. સ. ૧૬૦૦માં
મારી બળવો સમાવ્યો.

અકબર મરણ—અકબરને દીકરાઓ તરફથી બેઠકો તેણે
સુખ નહોતું. તેના મોટા દીકરા સલીમે અકબરના મરણનું ઇ. સ. ૧૬૦૭
માં ખૂન કરાવ્યું તેથી તેના પર અકબરને કાર્ય ખોટું લાગ્યું. બીજા
મુસલ્મન અને હાનીઓ દારની ખરાબ લતથી મરણ પામ્યા. સલીમ
પણ દારનો વ્યસની હતો, આથી અકબરનું મન બહુ ચિંતામાં રહેતું
હતું. તેની અસર શરીર પર થઈ તેથી તે ઇ. સ. ૧૬૦૫ માં
મરણ પામ્યો.

અકબરના ગુણ—અકબર બધા મુસલમાન આદર્શોમાં
પોતાના ગુણો વડે ઉત્તમ ગણાય છે તેણે પોતાની રૈયતને બેદલાવ
વગર એક સરખી રીતે સુખ આપ્યું. તે શરીરે મજબુત, તંદુરસ્ત અને
દેખપડા હતો સ્વભાવે માયાળુ, ઉદ્યોગી તે દયાળુ હતો. શરણે આવેલા
પર કદી પણ તે તલવાર ચલાવતો નહિ. વિદ્વાનોને તેમજ ધર્મોપદેશ-
દાને સાદું માન આપતો.

ધર્મ સંબંધી નિચાર—તે જ્ઞાન મુસલમાની ધર્મ પાળતો
જ્ઞાતાં તેને બધા ધર્મોના સાર જાણવાની અને વાદવિવાદ સાંભળવાની
બહુ ઇચ્છા થતી. તેથી તે દર શુક્રવારે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી,
ખ્રિસ્તી, વગેરે ધર્મોપદેશદાતાની સભા ભરી ચર્ચા સાંભળતો, ઉપગ્રંથ
તેણે પણ એક નવો ધર્મ સ્થાપ્યો હતો. તે ધર્મ તેના મરણ પછી
ચાલ્યો નહિ.

રાજ્ય વ્યવસ્થા—અકબરે પોતાના રાજ્યના ૧૮ ભાગ કર્યા હતા, તે તે દરેક ઉપર એક અધિકારી નીમ્યો હતો. તે મુખેદાર કહેવાતો; તેમને દિવાની તથા ફૅજદારી બધી સત્તા હતી. તેમના હાથ નીચે વસુલાતનું કામ કરનાર દિવાન, લશ્કરનો ઉપરી ફૅજદાર, પોલીસનો ઉપરી કોટવાળ, અને ન્યાય જાણનાર ન્યાયાધીશ કે કાજી રાખ્યા હતા. નોકરોને જમીનને બદલે રોકડ પગાર આપવાની રીત તેણે રાખી હતી. આ હકીકત અબુલફઝલના “આઇને અકબરી”માં જણાવી છે.

મહેસુલ લેવાની રીત—અકબરની મહેસુલ લેવાની પદ્ધતિ ટોડરમલે રચી હતી. તે મુખ્ય ત્રણ બાબતો પર રચવામાં આવી હતી. (૧) બધી જમીનની એક સરખી રીતે માપણી કરવી. (૨) જમીનના પાકના પ્રમાણમાં તેના ઉત્તમ, મધ્યમ અને હલકી એવા ત્રણ વિભાગ પાડવા અને સરાસરી પાકનો ત્રીજો ભાગ મહેસુલ તરીકે લેવો. (૩) મહેસુલમાં અનાજ ન લેતાં રોકડ નાણું લેવું. આવી તપાસ દર દસ વર્ષે ફરીથી કરવાનો ધારો હતો.

અકબરના દરબારનાં રત્નો—(૧) ટોડરમલ એ શેર-શાહના વખતથી જમાબંધીના કામમાં માહિતગાર હતો. તેણે અકબરના રાજ્યમાં પણ જમાબંધી કરી હતી. (૨) અબુલફઝલ એ સારો વિદ્વાન હતો તેણે ‘આઇને અકબરી’ નામનું તે વખતની રિયતિ જણાવનારું પુસ્તક લખ્યું છે. (૩) ફૅઝી એ અબુલફઝલનો ભાઈ હતો. તેણે સંસ્કૃત ભાષાનો સારો અભ્યાસ કરી રામાયણ, મહાભારત, વગેરે ગ્રંથોનો ફારસીમાં તરજુમો કર્યો હતો. (૪) માનસિંહ એ લશ્કરમાં મોટો સરદાર હતો. તેણે પંજાબ, ઓઢીઆ, વગેરે જીતવામાં અકબરને ઘણી મદદ કરી હતી. (૫) બીરબલ

એ એક વિદ્વાન ને સરદાર હતો. આ સિવાય તાનસેન ગવૈયો, કવિ ગાંગ, વગેરે મળી કુલ નવ રત્નો અકબરના દરબારમાં હતાં.

સામાજિક સુધારા—અકબરે પોતાની પ્રજાને સારી રીતે સુખ કરવા માટે કેટલાક સામાજિક સુધારા કર્યા હતા. તેણે (૧) બળા રકારે સતી થવાનો આદ્ય બંધ પાડ્યો. (૨) વિધવાને ફરી લગ્ન કરવાની છુટ આપી. (૩) બાળલગ્ન અટકાવ્યાં. (૪) જજીયા વેરે ને જત્રા વેરો બંધ કર્યો. (૫) ગૌવધ અટકાવ્યો (૬) નાક કાઢાવવા જેવી ધાતકી સજાઓ અટકાવી. તે પ્રજાની ખરી સ્થિતિ જાણવા વેશ બદલીને નગરચર્યા જોવા પણ નીકળતો.

પ્રકરણ ૧૧

જહાંગીર (૧૬. સ. ૧૬૦૫-૨૭)

ગાદી મેળવી—અબુલફઝલનું જૂન કરાવવાથી અને ખીર કેટલાંક કારણોથી સલીમના ઉપર અકબરની હતરાજ થઈ હતી. પણ મુરદ અને દાનીયલના મરણ પછી તેણે સલીમ ઉપર પ્રેમ બતાવ્યો અને ત્યારે તે માંદો હતો. ત્યારે તેને પાસે બોલાવી બધા સરદારો સમક્ષ પોતાનો રાજમુગટ તેને માથે પહેરાવ્યો. અને તેની સાથે સારી રીતે વત્તવાની સરદારોને બલામણ કરી તથા જહાંગીરને પણ કેટલીક શીખામણ આપી. અકબરના મરણ પછી સલીમ જહાંગીર નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. તેણે અકબરના વખતનાજ અમલદારો કાયમ રાખી સારી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું. શરૂઆતમાં તેના પુત્ર ખુરામને બંડ ઉડાવ્યું

કેદ પકડાયો

નુરજહાન—અકબરના વખતમાં કાઠ ઇરાની પોતાનાં ઘેરી છોકરાને લઈ દુઃખનો માર્ગો હિંદ આવ્યો હશે. તેની સ્ત્રીને રસ્તામાં એક દીકરી અવતરી હતી, તે આગળ જતાં નુરજહાનના નામે જાણીતી થઈ. નુરજહાનનો બાપ તથા લાઈ અકબરના વખતમાં સારી જગાએ હતા. અને તેની મા જનનાંખાનામાં ઘણી વખત જતી, તેથી તેની સાથે નાની નુરજહાન પણ જતી. ત્યારથી તેની અને સલીમ વચ્ચે પ્રેમ બંધાયો હતો. પણ અકબરે તેને એક ખીજ સરદાર સાથે પરણાવી ને તે સરદારને બંગાળ તરફ જાગીર આપી મોકલી દીધો. પણ જ્યારે જહાંગીર પાદશાહ થયો ત્યારે તેણે તે સરદાર શેર અફઘાન પર સ્વારી કરી માર્યો ને નુરજહાનને પકડી આણી. તેણે થોડી મુદત શોક પાળ્યા પછી જહાંગીર સાથે લગ્ન કર્યું. તેના લાઈને રાજ્યમાં મોટી જગા મળી. એ સ્ત્રી ભણેલી અને બુદ્ધિશાળી હતી તેથી જહાંગીરના પર તેની ઘણી સત્તા હતી. જેવટના ભાગમાં તે રાજ્યની બધી સત્તા તેના હાથમાં હતી. તેના નામના સિક્કા પણ પાડવામાં આવ્યા હતા.

ઉદ્દેપુરના રાણાને તાબે કર્યો—આ વખતે પ્રતાપનો પુત્ર અમરસિંહ ઉદ્દેપુરની ગાદીએ હતો. તેના પર સ્વારી કરવા પાદશાહે પોતાના શાહજહાન ખુરમને મોકલ્યો તેણે બહાદુરી બતાવી ઘણી મહેનતને અંતે ઈ. સ. ૧૬૧૪ માં તેને નમાવ્યો. આથી પાદશાહે ખુશ થઈને તેને શાહજહાંનો ખિતાબ આપ્યો.

અહમદનગરની જીત—દક્ષિણમાં અહમદનગરનું રાજ્ય પુરેપુરું જીતાયું નહોતું. તેથી ત્યાંના સરદાર મલીકંબરની સામે શાહજહાંને મોકલ્યો. તેણે વિજાપુરના હકિમને ફાંડી મલીકંબરને ઈ. સ. ૧૫૧૭ માં હરાવ્યો.

‘શાહજહાંનુ’ ખંડ—શાહજહાં ઉપર જહાંગીરની ઘણી મહેર-
ખાતી હતી, તેથી જહાંગીર ગાદીનો વારસ તેને ડરાવશે એમ લાગવાથી
નુરજહાન તેની આગળ શાહજહાં તરફ ખોટી ઉશ્કેરણી કરતી હતી.
તેના પહેલા ઘણીથી થયેલી પુત્રી શહરિયારને પરણાવી હતી, તેથી
તેની ઇચ્છા તેને ગાદી અપાવવાની હતી. તેથી શાહજહાંએ દક્ષિણમાં
જઈ મલીકંબરને મળી ખંડ કર્યું, પણ સરદાર મહોબતખાં તથા શાહજહાં
પરવીઝે તેની પાસે જઈ સમજાવવાથી તેણે પિતાની માફી માગી.

‘મહોબતખાનનુ’ ખંડ—વખત જતાં નુરજહાને રાજખટપટમાં
વધારે લાગ લેવા માંડ્યો. મહોબતખાનની સત્તા વધેલી જોઈ તેને
હલકો પાડવા ખાતર, તે અંગાળામાં ગયેલો ત્યારે કેટલાક પૈસા ખર્ચ
ગયો છે એવો આરોપ મુકી તેનો જવાબ દેવા તેને પંજાબમાં પાદશાહની
હજુરમાં ખોલાવ્યો. તેથી તેણે લશ્કર સાથે મળી જઈ જહાંગીરને કદ
કર્યો. પણ નુરજહાનની યુક્તિથી તે છુટો થયો.

‘મરણુ’—મહોબતખાનને વશ કરી પાદશાહ હવા ફેર માટે
કાશ્મીર ગયો પણ રસ્તામાં લાહોરમાં જ દમના રોગથી મરણ પામ્યો.
ઈ. સ. ૧૬૨૭.

‘રાજ્યના હુવાલ’—જહાંગીરના દરબારમાં ઇ. સ. ૧૬૧૨માં ઈંગ્લાં-
ડના રાજ્ય એન્ગ્રેજ કંપનીને વેપારની સગવડ મળે માટે સરદોમસરો-
નામે એક વકીલને મોકલ્યો હતો. તેણે જહાંગીર વિષે કેટલીક હકીકત
લખી છે, તેમાં તે લખે છે કે “ જહાંગીર દરબાર ઘણા ઠાઠથી
ભરેલો. તે મોજલો હતો પણ ન્યાય આપવા ઘણી કાળજી રાખતો ”
આ પાદશાહના વખતમાં પોર્ટુગીઝ કે શીરંગી લોકો પણ હિંદમાં
વેપાર માટે આવ્યા હતા.

શાહજહાં (ઈ. સ. ૧૬૨૭-૫૮)

ગાદી મળવી—જહાંગીરને ચાર દીકરા હતા, તેમાંથી એ શહરિયાર ને શાહજહાં તેના મરણ વખતે હયાત હતા. પાદશાહના મરણથી નુરજહાનનું બળ રાજ્યમાંથી ઓછું થયું, તેથી પોતાના સસરા અસોફખાની મદદથી શાહજહાંને દક્ષિણમાંથી આવી ગાદી કબજે કરી. તે અસોફખા તથા મહોબતખાનને મોટી ભગીરે આપી, તથા નુરજહાનને વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. નુરજહાએ પણ પોતાનો વખત શાંતિમાં ગાળવા માંડ્યો. પણ શહરિયાર તથા ખીજા ફેટલાક રાજ્યકુટુંબના માણસોએ પંજાબમાં જઈ બળવો કર્યો, આથી પાદશાહે તે તમામને મારી નાંખાવ્યા. આ પ્રમાણે શાહજહાંના વખતથી ભાઈઓ ભાઈઓમાં ખટપટ ઉભી થઈ.

મુલકો જીતવા—દક્ષિણમાં ખાનજહાન લોદીએ ગંડ ઉઠાવ્યું. તેને હરાવી નસાડ્યો. તે અહમદનગરના વજીર મલીકંબરના પુત્રને સરણે ગયો. તેથી પાદશાહે તેના પર ચઢાઈ કરી તેને વશ કર્યો. સ્વાર પછી શાહજી બોંસલે વજીર હતો તેણે પણ આબુગાબુનો મુલક જીતવા માંડ્યો. આથી પાદશાહે ઈ. સ. ૧૬૩૭માં અહમદનગર ને વરાડ પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધાં.

કંદહારનો સુબો ત્યાંના ઇરાની લોકોથી કંટાળ્યો હતો, તેથી તેની મદદથી તે સહેજમાં પાદશાહને તાબે આવ્યું. બેદરનું આક્ષેપી રાજ્ય નબળી સ્થિતિમાં હતું તેથી ઈ. સ. ૧૬૫૭માં જીત્યું. આ વખતે શાહનદા ઔરંગઝેબે વિન્નપુર તથા ગોવળકાંડાના રાજ્યોને હરાવી ખંડીયા બનાવ્યા.

રાજ્ય ગાદી માટે ખટપટ—શાહજહાંને ચાર પુત્રો હતા. દારા ઉદદાર, હિંદુઓને ચાહનાર, અહાદુર પણ વિશ્વાસુ ને ભોળો હતો. તે

સૌથી મોટો હોવાથી તેને દિલ્હીનો સુબો નીમી પાદશાહે પોતાની પાસે રાખ્યો હતો શુબ્બ બહાદુર પણ દારૂડીઓ હતો. તે અંગાળાનો સુબો હતો. મુંરાદ બહાદુર ને વિશ્વાસુ હતો તે શુબ્બરાતનો સુબો હતો. ઔરંગઝેબ બહાદુર, કપટી, ધર્મીઘ અને વિશ્વાસઘાતી હતો તે દક્ષિણનો સુબો હતો.

ઈ. સ. ૧૬૫૭માં જ્યારે પાદશાહ માંદો પડ્યો. ત્યારે દારા રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગ્યો, તેથી શુબ્બએ અંગાળાથી આવી રાજ્ય ગાદી માટે લડાઈ કરી પણ તેમાં તે હાર્યો. બીજી તરફ ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાંથી તૈયારી કરીને આવ્યો. તેણે મુરાદને સમગ્રવ્યું કે મારે તો ફકીર થઈ જવું છે, પણ દારા અને શુબ્બ અને ખરા મુસલમાની ધર્મ પ્રમાણે ચાલનાર નથી માટે હું તને મદદ કરી ગાદી અપાવું અને પછી ફકીર થઈ જઈશ. એથી અને મળી દારા સામે લડવા આવ્યા. પણ આ વખતે પાદશાહ સાર્વં થઈ ગયો હતો, પણ શાહજહાંઓની તકરાર બંધ પડી નહિ. દારા પણ જસવંતસિંહ વગેરે રજપૂતોની મદદ લઈ સામે થયો પણ તે હાર્યો. આથી ઔરંગઝેબે બાપ તથા ભાદને કેદ કરી ઈ. સ. ૧૬૫૮માં રાજગાદી લાચ કરી.

શાહજહાંના છેલ્લા દિવસો કેદમાં જ ગયા, તે વખતે જો કે ઔરંગઝેબ તેને માન આપતો પણ તેને કેદમાંથી છુટો કર્યો નહિ. કેદની સ્થિતિમાં તેની દીકરી જહાનઆરા તેનો મુખ્ય આધાર હતી. તેણે પિતાની સેવા ખાતર રાજપુતશીથી કેદ સ્વીકારી હતી. તે ઈ. સ. ૧૬૬૬માં મરણ પામ્યો.

બાંધકામ—શાહજહાંના વખતમાં હિંદુસ્તાનની પૈસા ગ્રંથંધી સ્થિતિ ઘણી મારી હતી અને તેને સારા બાંધકામોનો શોખ હતો તેથી તેણે પોતાનો ઘણો વખત ભલકાદાર ઇમારતો બંધાવવામાં તથા વૈભવ ભોગવવામાં ગાળ્યો.

તેણે આગ્રામાં પોતાની વહાલી બેગમ **મુમતાઝમહાલ**ની કચર ઉપર **તાજમહાલ** નામે સુંદર રોજે બંધાવ્યો. તે આખી દુનીયામાં જાણીતો છે. પાદશાહને પણ તેમાંજ દાટ્યો હતો. ઉપરાંત તેણે દિલ્હીને **શાહજહાનાબાદ** નામ આપી તેમાં ઘણી સુંદર ઈમારતો બંધાવી હતી. તેણે પોતાને બેસવા માટે **મયુરાસન** નામે સુંદર તખ્ત બનાવરાવ્યું હતું, તેની કિંમત તે વખતે ૬૫ કરોડ રૂપિયાની હતી.

મુમતાઝ મહાલ—એ નુરજહાના લાઈ અસોફખાંની પુત્રી અને શાહજહાંની બેગમ હતી. તેના પર શાહજહાંને બહુ પ્રેમ હતો તેથી તેને મરતી વખતે વચન આપ્યા પ્રમાણે બીજી બેગમ પરણ્યો નહતો, તેમજ તેની કચર આખી દુનિયામાં વખણાય એવા તાજ-મહાલ નામે રોજે બંધાવ્યો.

પ્રકરણ-૧૨

ઔરંગઝેબ (ઈ. સ. ૧૬૫૮-૧૭૦૭)

આપને કદ કરી તથા લાઈ ભત્રીજા વગેરેનો નાશ કરી બાપનોજ આપેલો **આલમગીર** એટલે ‘દુનીયા જીતનાર’ એવો ખિતાબ ધારણ કરી તે ગાદીએ બેઠો.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જીતો—બિકાનેરનો રાજા દારાના પક્ષમાં હતો તેથી તેના પર સ્વારી કરી તેને નમાવ્યો. વળી પોતાના મરદાર **મીરજુમ્લા**ને આસામ જીતવા મોકલ્યો. તે ત્યાંના રાજાને હરાવી ખંડણી આપવાનું કબુલ કરાવી શક્યો પણ ખરાબ હવાથી પોતે તથા ઘણું સૈન્ય નાશ પામ્યાં. ઇ. સ. ૧૬૬૨.

ધર્મીય રાજ્યનીતિ—ઔરંગઝેબ પોતે સુસ્ત મુસલમાન હતો. અને હિંદમાં ધર્મભામની સત્તા સંપૂર્ણ બેસાડવા ખુદાએ તેને ગાદી

માપી છે, એમ તે માનતો. તેથી તેણે અકબરે બંધ કરેલા જત્રા તથા જળયાવેરા લેવા શરૂ કર્યા ને હિંદુઓને મોટી જગાઓ પરથી રૂ કરી તે જ જગાએ ગમે તેવા મુસલમાનોને રાખ્યા. એમણે પ્રજા પર જીવન ગુજાર્યો. હિંદુ દેવગો તથા મૂર્તિઓ તોડવાનું શરૂ કર્યું. માથી પંજાબમાં શીખ, રજપૂતાનામાં રજપૂતો અને દક્ષિણમાં મરાઠા મોગલ સલ્તનત સામે થયા.

રજપૂતોનો બળવો—તે વખતે ઉદેપુર, જોધપુર તથા જયપુર એ ત્રણ મોટાં રજપૂત રાજ્યો હતાં. તેમાં જોધપુર તથા જયપુરના રાજાઓ તો પાદશાહની સેવામાં રહેતા પણ તેના વર્માધિપણાથી તેના પર વેર રાખતા. આથી પાદશાહે જયપુરના રાજા જયસિંહને દક્ષિણનો સુમેદાર બનાવી ત્યાં મોકલ્યો અને જોધપુરનો રાજા જસવંતસિંહ પણ કાણુલનું બંડ સમાવતાં મરાયો, આથી તેના માળકુંવરને કબજે કરવા ઔરંગઝેબે ઘણી તજવીજ કરી પણ વીર દુર્ગાદાસ જેવા રજપૂત વીરોની બહાદુરીથી તેનું કંઇ વળ્યું નહીં, તેણે ઉદેપુરના રાણા રાજસિંહને રંજાડવાના ઇરાદાથી ચઢાઇ કરી પણ પાદશાહી લશ્કર સપડાઈ જવાથી એ દિવસ સુધી બૂબે મર્યું. અંતે રાજસિંહની ઉદારતાથી તે છુટું થયું. આ વખતે પાદશાહની ઉદેપુરી નામે ખ્રિસ્તિ ધર્મ પાળનારી બેગમ રાજસિંહના હાથે પકડાઇ હતી પણ તેને માન સાથે પાદશાહ તરફ મોકલી આપી. આ લઢાઇમાં પણ ઔરંગઝેબ દ્વારો નહિ તેથી ઇ. સ. ૧૬૮૧માં જળયા વેર નહિ લેવાની તથા બીજી કેટલીક રજપૂતોને મન ગમતી સરતો કરી સલાહ કરી.

મરાઠી સત્તાની સ્થાપના—શાહજહાંએ અહમદનગરનું રાજ્ય ખાલસા કર્યા પછી તેનો વજીર શાહુજી બોંસલે વિજયપુરના પાદ-

સાહની નોકરીમાં રહ્યો. તેના બહાદુર પુત્ર શિવાજીએ માવલી લોકોનું લશ્કર જમાવી કાંકણની આસપાસનો મુલક હુંટવા માંડ્યો. ને ઇ. સ. ૧૬૬૪માં રાયગઢમાં પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. પછી સુરત હુંટીને તેણે કરોડો રૂપિયાની હુંટ મેળવી. તેનું જોર તોડવા પાદશાહે વારંવાર સરદારો મોકલ્યા હતા પણ તે ચાકીને પાછા આવ્યા હતા. એક વખત શિવાજી તથા તેના દીકરા સંભાજીને દિલ્હી બોલાવી પાદશાહે કપટથી કેદ કર્યા હતા. પણ તેઓ યુક્તિથી નાસી છુટ્યા હતા. શિવાજીએ ઇ. સ. ૧૬૭૦માં સુરત ખીજી વખત હુંટ્યું. તથા વિજ્ઞપુર ને ગોવળકોંડા જેવાં મોટાં રાજ્યો પાસેથી પણ ચોથ ઉઘરાવી તથા કર્ણાટક પણ તાબે કર્યું. ને ઇ. સ. ૧૬૮૦માં મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી પણ તેણે ઉમ્મત કરેલા ધર્માભિમાન વડે મરાઠાએ મોગલ સલ્તનતની ખરાબી કરી.

દક્ષિણ પર સ્વારી—રજપૂતો સાથે સલાહ કર્યા પછી ઔરંગઝેબ જાને ઇ. સ. ૧૬૮૩ માં દક્ષિણનાં બે મોટાં રાજ્યો વિજ્ઞપુર ને ગોવળકોંડા જીતવા માટે સૈન્ય સાથે આવ્યો. કેટલીક લઢાઇ પછી ઇ. સ. ૧૬૮૮ માં તે રાજ્યો તાબે થયાં.

ત્યાર પછી તેણે મરાઠી રાજ્ય સાથે લઢાઈ જોડી. આ વખતે મરાઠી રાજ્યની ગાદીએ શિવાજીનો પુત્ર સંભાજી હતો. તે કલુપા નામે ખરાબ પાહાણની સોબતથી દુર્ગુણી થયો હતો. એક વખતે તે દારૂ પીને બેડો હતો. તેવામાં પાદશાહના એક સરદારે તેને પકડી પાદશાહ પાસે રજુ કર્યો. પાદશાહે તેને મુસલમાન થવાનું કહ્યું ત્યારે તેણે ગમે તેમ બકવા માંડ્યું અને પેંગબરને માળો દીધી, આથી તેને મારી નંખાવ્યો. પણ મરાઠાનું જોર કમી થયું નહિ; તેમણે સંભાજીના ભાઈ રાજાશમને ગાદીએ બેસાડ્યો ને પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું.

પાદશાહની ખીકથી તેમણે રાજરામને જંજીના કિલ્લામાં રાખ્યો હતો. તે વાતની ઔરંગઝેબને ખબર પડવાથી તેણે તે કિલ્લા પર સ્વારી કરી પણ રાજરામ નાસી છુટ્યો. તેના મરણ પછી મરાઠાએ તેના પુત્ર શિવાજીને ગાદીએ બેસાડી તથા હુન્દશાટ તથા ચોથ ઉધરાવવાનું ચાલુ રાખ્યું તે પાદશાહના લશ્કરને પણ હેરાન કરવા માંડ્યું. આથી નિરાશ થઈ ઔરંગઝેબ મહા મુશ્કેલીએ અહમદનગર પહોંચ્યો ત્યાં ૬ સ. ૧૭૧૭ માં મરણ પામ્યો.

રાજ્યનીતિ ને ગુણદોષ—ઔરંગઝેબના વખતમાં મોગલાઈ રાજ્યની હદ સૌથી વધારે વધી પણ તેના નાશનાં ખીજ પણ તેની રાજ્યનીતિથી રોપાયાં, તેને લીધે તેના મરણ પછી મોગલાઈ સત્તા ભાંગી પડી.

ધર્માધિપાયું, કપરી સ્વભાવ, વગેરે અવગુણો બાદ કરીએ તો ઔરંગઝેબ એક સાદું જીવન ગાળનાર, શરે વિદ્વાન રાજા તરીકે મારો ગણી શકાય. મોજશાખ તથા પૈલવને તે અત્યંત તિરસ્કારતો તથા કુરાન પ્રમાણેજ ચાલતો. ટોપી સીવીને તથા કુરાનની નકલો કરીને તે ગુજરાન ચલાવતો. પોતાની ઉત્તરક્રિયા માટે પણ જાત કમાઈના જાા રૂપીઆ જુદા કાદી રાખ્યા હતા, તેમાંથી પોતાની ખેસા કરવાનું તેણે જાણ્યું હતું.

પ્રકરણ ૧૩

મોગલાઈ રાજ્યની આખર.

બહાદુરશાહ (૬. સ. ૧૭૧૭-૧૨)—ઔરંગઝેબ પછી જો વડો શાહનદો બહાદુરશાહ, નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો.

તેણે ઔરંગઝેબની રાજનીતિ બદલી નાખી. જત્રા અને જજ્યાવેરો બંધ પાડ્યો ને રજપૂતો સાથે સલાહ કરી. પણ ઔરંગઝેબની રાજ્ય-નીતિથી ખાટાં થયેલાં રજપૂત દીલ ફરીથી એક નજ થયાં. પંજાબમાંથી શીખ સરદાર બંદાએ તોફાન મચાવી મુસલમાન પ્રજાને દુઃખ દેવા માંડ્યું. આથી પાદશાહ ત્યાં ગયો ને ઈ. સ. ૧૭૧૨ માં લાહોરમાં મરણ પામ્યો.

જહાંઘારશાહ (ઈ. સ. ૧૭૧૨-૧૩)—વજીરની મદદથી પાદશાહનો વડો શાહજહાં જહાંઘારશાહ ગાદીએ બેઠો પણ તે દુર્ગુણી હોવાથી તેનો ભત્રીજો ફરોખશીર સામે થયો અને સૈયદહુસેન તથા સૈયદઅબદુલ્લા નામે બે સૈયદભાઈઓની મદદથી પાદશાહ તથા વજીરને મારી ઈ. સ. ૧૩૧૩ માં ગાદી લીધી.

ફરોખશીર (ઈ. સ. ૧૭૧૩-૧૯)—પાદશાહને ગાદી અપાવ્યા પછી જોધપુરવાળા અજીતસિંહની દીકરી સૈયદહુસેન પાદશાહ સાથે પરણાવી. પાદશાહ માંદો પડ્યો હતો તેની દવા અંગ્રેજ દાકતર હુમીલ્ટને કરી સાબો કર્યો, તેથી તેણે અંગ્રેજ કંપનીને કેટલાક હક આપ્યા. પંજાબમાં ફરીથી તોફાન જગ્યું પણ સૈયદ ભાઈઓએ બંડ-ખોરોને કૂર રીતે મારી નાખ્યા. પછી સૈયદહુસેન દક્ષિણમાં મરાઠી રાજ્ય જીતવા ગયો પણ ત્યાં નહિ ફાવવાથી સલાહ કરી તે મંજુર કરાવવા પાદશાહ પાસે દિલ્હી આવ્યો. પાદશાહે તે કરાર મંજુર રાખ્યા નહિ આથી તેણે પાદશાહને ઈ. સ. ૧૭૧૯ માં મરાવ્યો.

મહંમદશાહ (ઈ. સ. ૧૭૧૯-૪૮)—આ પાદશાહે જો કે ખીજના પ્રમાણમાં વધારે વખત રાજગાદી ભોગવી પણ તેના વખતમાં પાદશાહીના ભાગલા પડ્યા અને નાદીરશાહની ચઢાઈથી મોગલ સલ્તનત લગભગ લાગી જવા જેવી થઈ ગઈ.

સૈયદ લાઇઓએ મહંમદશાહને ગાદી આપી. આથી આ લાઇઓ 'પાદશાહ બનાવનારા' કહેવાયા, પણ ખીજ સરદારે તેમના પર નારાજ થયા, તેથી અસોફખાં નામે સરદાર બળવો કરી દક્ષિણમાં નાસી ગયો. તેને સળ કરવા પાદશાહને લઇ સૈયદ હુસેન દક્ષિણમાં જવા નીકળ્યો. પણ રસ્તામાં તેનાજ લશ્કરે તેને મારી નાખ્યો. અને સૈયદ અબ્દુલ્લા પણ દિલ્હીની પાસે ઇ. સ. ૧૭૨૦ માં હારીને મરાયો. આ પ્રમાણે તેનો અંત આવ્યો.

ત્યાર પછી પાદશાહે અસોફખાંને વજર બનાવ્યો પણ તેની સલાહ પ્રમાણે પાદશાહ ચાલ્યો નહિ તેથી તેણે ઇ. સ. ૧૭૨૪માં દક્ષિણ હૈદરાબાદમાં સ્વતંત્ર ગાદી સ્થાપી. ને નિજામના રાજ્યની સ્થાપના કરી.

ત્યાર પછી સાદતખાં વજર થયો તેણે પણ પાદશાહથી કંટાળીને અયોધ્યામાં સ્વતંત્ર ગાદી સ્થાપી ઇ. સ. ૧૭૩૨.

આ બે નવાં રાજ્યો સિવાય બંગાળાનો સુબો પણ સ્વતંત્ર થયો. તથા જોધપુરના અજીતસિંહે અજમેર તથા ખીજને મુલક કબજે કરવા માંડ્યો. ઉપરાંત મરાઠાએ દક્ષિણમાં ચોથ ઉધરાવવાને લડક કબુલ કરાવી ગુજરાત ને માગવા કબજે કર્યા. આ રીતે મોગલ સલ્તનતના લાગ થવા માંડ્યા.

આજ વખતમાં નાદીરશાહ નામે ઇરાનના પાદશાહે ઇ. સ. ૧૭૩૬માં દિલ્હી પર સ્વારી કરી. તેની સાથે મહંમદશાહ લઈયો પણ હાર્યો. ને નાદીરશાહ તેના કૂર સિપાઈઓ સાથે દિલ્હીમાં પેડો. તેમણે લગભગ બે માસ સુધી દિલ્હી શહેરને લુંટયું તથા બાળ્યું. ને લગભગ ૩૦ હજાર માણસોના જીવ લીધા. છેવટે દિલ્હીની ગાદી મહંમદશાહને પાછી સોંપી. નાદીરશાહ મયુરાસન, કોહીનુર હીરો તથા ખીજ લુંટનો માલ મળી લગભગ ૩૨ કરોડની લુંટ લઈ ઇરાન ગયો.

નાદીરશાહના મરણ પછી તેનો સરદાર અહમદશાહ અમલ-
દારી અફઘાનિસ્તાનનો પાદશાહ થયો. તેણે-ઈ. સ. ૧૭૪૭માં હિંદ
પર પહેલી સ્વારી કરી તેમાં તેને શાહનવા અહમદે હરાવી પાછો
કાઢ્યો ને ત્યારપછી ઇ. સ. ૧૭૪૮માં પાદશાહ મરણ પામ્યો.

અહમદશાહ—(ઇ. સ. ૧૭૪૮-૫૪) ત્યાર પછી શાહનવા
અહમદશાહ પાદશાહ થયો. તેના વખતમાં અહમદશાહ અમલદારી કે
દુરાની બીજી વખત ૧૭૫૨માં હિંદ પર ચઢી આવ્યો. તેને પંજાબ
પ્રાંત આપી પાછો કહાડ્યો. પછી પાદશાહને વજીર સાથે અલુખનાવ
થવાથી તેણે ઇ. સ. ૧૭૫૪માં તે રાજને મારી નાખ્યો.

આલમગીર બીજો—(ઇ. સ. ૧૭૫૪-૫૯) અહમદશાહને
મારી તેના કાકાને આલમગીર નામ આપી વજીર ગયાસુદ્દીને ગાદીએ
બેસાડ્યો. આ વજીર ચઢાઉ અને અવિચારી હતો. તેથી તેણે પંજા-
બમાંથી અમલદારીના સુબાને કાઢી મૂક્યો. આથી ઇ. સ. ૧૭૫૬માં તે
ત્રીજીવાર હિંદ પર ચઢી આવ્યો. ને દિલ્હી તથા મથુરાનાં બહુ
મંદિરો લૂંટી તથા બહુ સ્ત્રી પુરુષોને ગુલામ બનાવી સાથે લઈ ગયો.
વળી પાછો મરાઠાએ પંજાબનો કબજો કર્યો એથી ઇ. સ. ૧૭૫૯
એથી વખત અમલદારી હિંદમાં આવ્યો. આ વખતે પાદશાહને વજીર
મારી નાખ્યો.

શાહઆલમ (ઇ. સ. ૧૭૫૯-૧૮૦૬)—એથી વખતની
ચઢાઈમાં અમલદારી આલમગીરના પુત્ર શાહઆલમને દિલ્હીની ગાદી
આપી પાછો ફર્યો. પણ ફરીથી પેશ્વા રઘુનાથરાવે દિલ્હી તથા
લાહોર કબજો કરી અહમદશાહનો મુલક લૂંટવા માંડ્યો. આથી
ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં તે પાંચમી વખત હિંદ પર ચઢી આવ્યો. આ
વખતે પેશ્વા અને અહમદશાહ વચ્ચે પાણીપતના મેદાનમાં જખરી

લઢાઈ થઈ તેમાં પેશ્વાની હાર થઈ.

અંત—આ પાદશાહની સત્તા પાણીપતના યુદ્ધ પછી નમતીજ રહી. તે ઈ. સ. ૧૮૦૬ માં મરણ પામ્યો. ત્યાર પછીના બધા પાદશાહો માત્ર નામનાજ હતા. છેલ્લો પાદશાહ બહાદુર શાહ ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં અંગ્રેજ સામે થયો હતો તેથી તેને રંગુનમાં કેદ કર્યો હતો, તે ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં મરણ પામતાં મોગલ વંશનો અંત આવ્યો.

પ્રશ્નો

- ૧ મોગલ સલ્તનતની સ્થાપના કાણે કેવા સંજોગોમાં કરી, તેને કાણે કેવી રીતે મજબુત બનાવી અને તેનો નાશ કાણે ક્યા કારણો વડે કર્યો ?
- ૨ બાબરની કારકીર્દિનું વર્ણન આપો.
- ૩ હેમુ, અંગરાણો, ચાંદબીબી, ટોડરમલ અને શેરશાહ વિષે ટુંકી નોંધ લખો.
- ૪ હુમાયુને રાજગાદી છોડીને ભટકવું પડ્યું તેનાં કારણો આપો.
- ૫ ક્યા ગુણો વડે અકબર મહાન થયો ?
- ૬ પ્રતાપરાણાનું જીવનચરિત્ર લખો.
- ૭ અકબરના દરબારનાં રત્નો વિષે ટુંકી નોંધ લખો.
- ૮ મોગલ સામ્રાજ્ય સ્થાપવામાં અકબર કઈ રાજનીતિથી કાવ્યો ?
- ૯ નુરજહાન ને મુમતાઝમહાલનાં જીવન લખો.
- ૧૦ જહાંગીરના ગુણદોષનું વર્ણન આપો.
- ૧૧ અકબરે ક્યા ક્યા સુધારા કર્યા ?

- ૧૨ મહોબતખાન ને જુદ્દીકારખાં વિષે હુંક નાંધ લખો.
- ૧૩ શાહજહાનને છેલ્લી અવસ્થામાં કેદમાં કેમ રહેવું પડ્યું ?
- ૧૪ શાહજહાનનો સમય હિંદમાં આઝાદીનો હતો એ શાથી જણાય છે.
- ૧૫ તાજમહલ અને મયુરાસન વિષે શું જાણો છો.
- ૧૬ ઔરંગઝેબ કપડી હતો એમ શાથી સાબિત થાય છે ?
- ૧૭ અકબર ને ઔરંગઝેબની રાજ્યનીતિ સરખાવી તેનાં પરિણામો જણાવો.
- ૧૮ દુર્ગાદાસ, રાજસિંહ ને જસવંતસિંહ વિષે શું જાણો છો ?
- ૧૯ શિવાજીને ઔરંગઝેબ વચ્ચેની અથડામણનું વર્ણન કરો.
- ૨૦ ઔરંગઝેબના ધર્મીધણણાથી કઇ કઇ પ્રગ્નઓ સામી ઉઠી ?
- ૨૧ સૈયદ ભાઇઓ વિષે શું જાણો છો ?
- ૨૨ ' મહમદ શાહના વખતમાં મોગલ પાદશાહી ભાગી ગઇ ' એ ખ્યાત સાબિત કરો.
- ૨૩ નાદીરશાહની સ્વારી વિષે શું જાણો છો ?
- ૨૪ મોગલાઇની પડતીનાં કારણો આપો.
- ૨૫ છેલ્લા મોગલ આદશાહનો અંત કેવી રીતે આવ્યો ?

વિભાગ-૩ જો

મરાઠી અને પેશ્વાઈ રાજ્ય.

પ્રકરણ-૧

શિવાજી

અચપણુ--શાહજી બોંસલે ને જીજ્ઞાસુથી શિવાજી નામે પુત્ર
ઈ. સ. ૧૬૨૭માં થયા. એને કેળવણી આપવાનું કામ દાદાજી દેડદેવ
નામે બ્રાહ્મણને સોંપેલું હતું. તેણે તેને અક્ષરજ્ઞાન આપવા કરતાં
રાજ્યનીતિ અને યુદ્ધકળા સારી રીતે શીખવ્યાં. તથા હિંદુ શાસ્ત્રો
અને પુરાણોમાંથી વીરરસની કથાઓ શીખવી. ઉપરાંત તેની મા પણ
પાલાદુર થાય એવા બોધ આપતી. આથી શિવાજીને નાનપણથી જ
પરાક્રમ કરી પ્રજાનાં દુઃખ મટાડવાનું મન થયું. ઉપરાંત તેના ધાર્મિક
ગુરુ સમર્થસ્વામી રામદાસ હતા, તેમણે હિંદુ ધર્મનું અભિમાન
વંચન કર્યું. આથી શિવાજીમાં ધાર્મિક જીવ્સો અને વીરતા બન્ને
આગ્યાં.

શિવાજીની ઇચ્છા—પોતાની આસપાસની સ્થિતિ જોતાં
શિવાજીને લાગ્યું કે આજે હિંદુ ધર્મ ભારે જોખમમાં આવી પડ્યો
છે, તેનું રક્ષણ કરવા માટે હિંદુજાતીએને અકચ કરવી જોઈએ.
તેથી પોતે ભગેવો ઝુંડો (વાવડો) રાખી હિંદુત્વ માટેનું અભિમાન ઉત્પન્ન
કરી માલવી વંતના પાલાડી લોકોનું સૈન્ય ઉભું કર્યું ને મહારાષ્ટ્રમાં
હિંદુ મહારાજ્ય સ્થાપવાની ઇચ્છા કરી.

શિવાજીની જીતો—પ્રથમ પુતા પાસેનો તોરણાનો કિલ્લો
ઈ. સ. ૧૬૪૬માં લીધો અને તેની પાસે રાયગઢ નામે એક નવો

કિલ્લો બંધાવી ત્યાં પોતાનું મથક રાખ્યું. શિવાજીનું વધતું જતું બળ અટકાવવા માટે વિજ્ઞપુરના પાદશાહે તેના આપ શાહજીને કેદ કરી જણાવ્યું કે “ જ્યાં સુધી તું તાબે નહિ આવ ત્યાં સુધી તેને છોડીશું નહિ. ” પણ શિવાજીએ આથી ન ગભરાતાં મોગલ પાદશાહ શાહ-જહાંઘી મદદ લઈ તેને છોડાવ્યો. ત્યાર પછી પણ શિવાજીએ વિજ્ઞ-પુરના રાજાનો મુલક લુંટવાનું ચાલું રાખ્યું, આથી તેણે અંદરૂણખાન નામે સરદારને મોકલું લશ્કર આપી શિવાજી સામે મોકલ્યો. સીધી રીતે કદતાં શિવાજીને જીતી શકાશે નહિ એમ લાગવાથી તેણે કપટ કરી શિવાજીને એકલો મળવા બોલાવ્યો. પણ તેવું કપટ શિવાજીના જાણ-વામાં આવવાથી મેળાપ વખતે અગમચેતી વાપરી તેના પેટમાં વાદનખ ધોંચી શિવાજીએ મારી નાખ્યો. આથી વિજ્ઞપુરના પાદશાહે શિવાજીનું નામ લેવું મુકી દીધું.

શિવાજીએ દક્ષિણના મોગલાઈ મુલકમાં પણ લુંટફાટ કરવા માંડી, આથી મોગલ પાદશાહ ઔરંગઝેબે દક્ષિણના સુબા સાર્દસ્ત-ખાનને શિવાજી સામે મોકલ્યો. તેણે પુનાનો કબજો કરી મુકામ નાખ્યો. આથી શિવાજીએ એકાએક તેના ઉતારામાં ઘુસી જઈ છાપો માર્યો, આથી તે ગભરાઈ જઈ જખમી થઈને નાકો ઈ. સ. ૧૬૬૨.

આજના મુંબઈની માફક તે વખતે સુરત પણ ચોરાસી બંદરનો વાવટો કહેવાતું તેથી શિવાજીએ ઈ. સ. ૧૬૬૪માં તે શહેર લુંટ્યું.

શિવાજી અને ઔરંગઝેબ—શિવાજીનું બળ અટકાવવા ઔરંગઝેબે પોતાના સરદાર જયસિંહ તથા દિવારખાનને મોકલું લશ્કર આપી દક્ષિણમાં મોકલ્યા. તેમની સાથે જયસિંહના સમન્નવાથી શિવા-જીએ સલાહ કરી અને પાદશાહે માન આપવા માટે તેને દિલ્હી તેડાવ્યો, આથી શિવાજી જયસિંહની ખાંહેધરીથી ત્યાં ગયો. જયસિંહે પોતાના

પુત્ર પર કાગળ લખી જણાવ્યું હતું કે શિવાજીને કાંઈ પણ 'જાતની હરકત થાય નહિ, તે આપણે જોશનું છે. આ સમયનો સદુપયોગ કરી શિવાજીને મેળવી લેવાનું જુદી ઔરંગઝેબે તેમને હર સભામાં અગમન કર્યું. પણ શિવાજીએ તે સહન કર્યું નહિ. આથી કંઈક ખોટું પરિણામ આવત પણ રજપૂતો શિવાજીના પક્ષમાં હતા. તથા ઔરંગઝેબની પુત્રી એમ ઉન્નિસા જે તે વખતે પડદામાંથી શિવાજીને જોતી હતી તેની લાગવગથી શિવાજીને પાદશાહે કંઈ પણ હરકત કરી નહિ ને કેદમાં રાખ્યો. આથી કપટીની સાથે કપટ કરવાનો શિવાજીએ વિચાર કર્યો. પ્રથમ તો તેણે જણાવ્યું કે મારા સિપાઇઓને અહીંનાં હવાપાણી માફક આવતાં નથી માટે સ્વદેશ જવાની રજા આપવી. આ વાત પાદશાહે ખુશી થઈને કબુલ રાખી. ત્યાર પછી શિવાજીએ માંદગીનો ડાળ કરી મિદાઇના કંડીઆ બાહ્યો ને સાધુઓને વહેંચવા માંડ્યા. શરૂઆતમાં તો આ બધા કંડીઆની બરાબર તપાસ થતી પણ કેટલાકે દિવસ પછી એ કામ ધીમું પડ્યું એટલે શિવાજી આગળ પાછળ મિદાઇના કંડીઆ રાખી વચ્ચેના બેમાં પોતે તથા પોતાના પુત્ર સંજીવજીને બેસાડી નાસી છુટ્યો. શિવાજીની પથારીમાં તેનો એક બહાદુર સરદાર સુતો હતો ને પણ કાંઈ ન જાણે તેમ નાસી છુટ્યો. તેમને પકડવા ઔરંગઝેબે ઘણાં ફાંફાં માર્યા પણ તેમાં તે ફાંચ્યો નહિ. તેમજ ત્યાર પછી તેણે ઘણી ક્ષાલ્લો આપી પણ શિવાજી સંપડ્યો નહિ.

રાંબ્યાભિષેક અને અંત—ત્યારબાદ ઇ. સ. ૧૬૭૦ માં તેણે બીજી વખત સુરત છુટ્યું અને ઇ. સ. ૧૬૭૪ માં પોતાના બાપ શાહજીના મરણ પછી રાયગઢમાં પોતાનો રાંબ્યાભિષેક કરાવ્યો. ત્યારપછી ઇ. સ. ૧૬૭૬ માં કલ્યાટક જત્યું. અને પોતાના ભાઈ વ્યંકાજીને તામિરની ગાંતી આપી. ઇ. સ. ૧૬૮૦ માં આ વીર ૨૦ વર્ષની ઉંમરે મૃત્યુ પામ્યો.

મુલકોના—આ મહાપુરુષે હિંદુ તરીકેનું અભિમાન જાગ્રત કરી. મરાઠા જેવી સાધારણ કોમને એકત્ર કરી હિંદુ ધર્મનું ઔરંગઝેબ જેવા ધર્મીયથી સ્થાપ્યું કર્યું. તે લાલચમાં રહે, હિંમતવાન તથા આરિમંત્રાન હતો. તેને ઔરંગઝેબ સાથે દુસ્મનાવટ હતી છતાં એક પણ મસીદ તોડી નથી, તેમ જ્યારે જ્યારે શત્રુની સીમા પહોંચે તેના કબજામાં આવતી ત્યારે તેમને માન આપી વગર હરકતે તેમના સ્થાને પહોંચાડતો. તેની છંદગી સાદી હતી, તેથી જણાય છે કે ખરેખર તે હિંદુ ધર્મના માર્ગે લડતો હતો.

રાજ્યવ્યવસ્થા—શિવાજી જેમ મુલકો જીતી જાયુંતો તેમ તેની ઉત્તમ રીતે વ્યવસ્થા પણ કરી જાયુંતો. તેણે અંગ્રેજ રાજ્યની માફક જુદાં જુદાં આંક ખાતાં સ્થાપી તેનો વહીવટ એક એક પ્રધાનને સોંપ્યો હતો. અને એ પ્રધાનોની સલાહથી પોતે કારભાર ચલાવતો. તેમો મુખ્ય પ્રધાન **પેશ્વા** કહેવાતો. તે મોટા અમલદારોને જાગીર ન આપતાં પગાર આપતો. તે પ્રજાને સુખી કરવા ઘણી કાળજી રાખતો.

પ્રેકરણ-૨

શિવાજી પછીના મરાઠા રાજાઓ

સંભાળ—શિવાજીને સંભાળ અને રાજારામ નામે બે પુત્રો હતા. તેમાંનો મોટો પુત્ર સંભાળ તેની પછી માદીએ બેઠો. પણ તે કુટુંબના નામે દુર્ગુણીને બસની બાહ્યાણની સોખતમાં પડી ખરાબ થયો. એક વખત તે કુટુંબના સાથે નશી કરી રત્નાગિરિ પાસે સંગમે જરના કિનારાંએ જાન સિંચતિમાં જઈ્યો હતો, તે વખતે પાંચસાહના

એક સરદારે આવી તેને પકડી લીધો અને ઔરંગજેબ આગળ હાજર કર્યો. તેણે તેને મુસલમાન થાય તો જીવતો રાખવાનું કહ્યું તેથી તેણે ગુરુસે ઘટને પેગંબરને ગાળો દીધી તથા ઔરંગજેબનું અપમાન કર્યું. આથી તેને ફૂર રીતે મારી નંખાવ્યો અને રાયગઢનો કિલ્લો તાબે કરી તેની રાણી તથા બાળકુંવરને કેદ કર્યા.

રાજરામ—ત્યાર પછી મંભાજીના પુત્રની વતી કારભાર કરવાને મંભાજીના ભાઈ રાજરામને ઇ. સ. ૧૬૮૯ માં ગાદીએ બેસાડ્યો. તેને મોગલો હેરાન ન કરે માટે જંજીરગઢમાં રાખ્યો હતો પણ ઔરંગજેબને ખબર પડવાથી એક સરદાર જીલ્દારખાને ત્યાં મોકલ્યો. આથી મરાઠા સરદારોએ લાંચ આપી રાજરામને નસાડી મૂક્યો. તે ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં મરણ પામ્યો.

શિવાજી ખીજે—રાજરામના મૃત્યુ પછી તેના મોટા કુંવર શિવાજીને ગાદીએ બેસાડી તેની મા તારાબાઈ કારભાર ચલાવવા લાગી પણ એ ઇ. સ. ૧૭૦૭ માં ઔરંગજેબના મરણ પછી તેના પુત્રે મંભાજીના પુત્ર શાહુને છુટો કરવાથી તેણે આવી ગાદી મંભાજી.

તારાબાઈ—એ મંભાજીના ભાઈ રાજરામની સ્ત્રી હતી. રાજરામના મરણ પછી ખરી રીતે તેજ કારભાર ચલાવતી હતી. ઔરંગજેબ સાથેની લડાઈ ચાલુજ હતી તેથી તેણે બહાદુરી અને અપમાનની લડાઈ ચલાવી મોગલોને હેરાન કરવા માંડ્યા. એનાથી ચાકીને ઔરંગજેબે સલાહનું કહેણ મોકલાવ્યું પણ મરાઠા સરદારોએ મોટી માગણીઓ કરી તે પાલન નહીં કરી નહિ. આથી મરાઠા તેની પાછળ પડ્યા. એક વખત તો ઔરંગજેબ કેદ પકડાઈ જવાની તૈયારીમાં હતો. ત્યારબાદ તે ઇ. સ. ૧૭૦૭માં મરણ પામ્યો.

ને શાહુ છુટો થયો. પણ તારાબાઈએ વાંધો ઉઠાવ્યો કે એ સંભાળતો ખરો પુત્ર નથી પણ કોઈ ધુતારો છે, પણ ઘણા સરદારો શાહુને જઈ મળ્યા. આથી તારાબાઈ કોલ્હાપુરમાં જતી રહી, તેથી મરાઠા રાજ્યના એ ભાગ થયા. મોટાનો વંશ સતારામાં અને નાનાનો કોલ્હાપુરમાં રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા.

શાહુ—એ મોગલ દરબારમાં ઉછરેલો હોવાથી મોજલો અને આજસુ થઈ ગયો હતો. તેનું નામ શાહુ એટલે શાહુકાર એવું ઔરંગઝેબે મશ્કરીમાં પાડ્યું હતું. કારણ કે તે તેના બાપ તથા દાદાની માફક કેદમાંથી નાસી ગયો નહોતો. તેને રાજ્ય અપાવવામાં બાલાજી વિશ્વનાથ નામે એક બ્રાહ્મણ અધિકારીએ ઘણી મદદ કરી હતી તેથી તેને ઇ. સ. ૧૭૧૪માં પેશ્વાની એટલે મુખ્ય પ્રધાનની જગા આપી તેનેજ બધો કારભાર સોંપ્યો. આ વખતથી રાજાને બદલે પેશ્વાજી ખરા રાજા થયા. આગળ જતાં ઇ. સ. ૧૭૨૦માં બાલાજી મરણ પામવાથી તેના પુત્ર બાજીરાવને તે જગા આપી વંશપરંપરાની કરી આપી, આથી પેશ્વાનો અને રાજાનો એવા એ વંશ ચાલવા માંડ્યા તે ઇ. સ. ૧૭૪૪માં મરણ પામ્યો.

રામરાજા—શાહુના મરણ પછી તેને પુત્ર નહિ હોવાથી રાજા-રામના દીકરા શિવાજીના પુત્ર રામરાજાને ગાદી મળી. આ વખતમાં પેશ્વાની કુલ સત્તા હોવાથી મરાઠા સરદારો તેમની સામે થયા. પણ અંતે તેમનું કંઈ આશ્ચું નહિ. તેથી રામ રાજાએ સતારાની આસપાસનો થોડો મુલક પોતે રાખી બાકીના પર પેશ્વાને રવતંત્રપણે અમલ ચલાવવા દીધો. પેશ્વાએ પોતાની ગાદી પુનામાં રાખી. મરાઠા રાજાનું કામ નવા પેશ્વાને પાંચડી બંધાવવાનું રહ્યું. તે ઇ. સ. ૧૭૭૮માં મરણ પામ્યો.

મુશ્કેલી રાજ્યની આખર—રામ રાજાને પુત્ર નહિ હોવાથી તેણે શાહુ નામે એક છોકરાને ફતક લીધો હતો, તેણે ખીજા શાહુના નામથી રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું. તેણે પેશ્વાથી સ્વતંત્ર થવા મહેનત કરી તેથી ઈ. સ. ૧૮૦૧માં પેશ્વાએ તેને તથા તેના બે છોકરાને કેદ કર્યા. શાહુ કેદમાંજ મરણ પામ્યો. પણ જ્યારે આગળ જતાં ઈ. સ. ૧૮૧૮માં પેશ્વાનું રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારે લઈ લીધું ત્યારે સતારાની ગાદીએ શાહુના દીકરા પ્રતાપસિંગને બેસાડ્યો. પણ ૧૮૧૭માં તેના પર ખંડ કરવાનું તહેામત આવવાથી તેના ભાઈ આપા શાહુખને બેસાડ્યો. તે અપુત્ર મરણ પામવાથી ઈ. સ. ૧૮૪૮માં અંગ્રેજ સરકારે તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. એ પ્રમાણે શિવાજીના વંશજોના રાજ્યની આખર આવી. તેમાંની કાલ્હાપુરની શાખાના હાથમાં આજે પણ રાજ્ય છે.

પ્રકરણ ૩

પેશ્વા

ખાલાજી વિઠ્ઠનાથ (ઈ. સ. ૧૭૧૪-૩૦)—શિવાજીના વખતથી મુખ્ય પ્રધાન પેશ્વા કહેવાતો પણ તે જગા ગમે તેને આપતો તેને બદલે શાહુના વખતથી ખરેખરો કારભાર પેશ્વાના હાથમાં આવ્યો. મરાઠાઓ એાધું ભણેલા હોવાથી તેમને પેશ્વાની મદદ સિવાય ચાલતું નહોતું. તેથી હવટે પેશ્વાના હાથમાં બંધી સત્તા આવી. તેણે દિલ્હીના પાદશાહના વજીર સૈયદહુસેન સાથે સંધી કરી મરાઠાની સ્વતંત્રતા કબુલ કરાવી અને દક્ષિણમાંથી ચોથ તથા સરદેશમુખ ઉધરાવવાનો હક્ક મેળવ્યો. તે ઈ. સ. ૧૭૨૦ માં મરણ પામ્યો.

બીજો પેશ્વા બાહ્યાણ (ઈ. સ. ૧૭૨૦-૪૦)— આ પેશ્વા બહાદુર હતો. તેણે સાધારણ પણ લાયક માણસોને ઉચ્ચ અધિકાર પર ચઢાવ્યા, તેમાં રાણોણ સિંધીયા તથા મલ્હારરાવ હોદ્દકર મુખ્ય હતા. તેણે ગુજરાતમાં મોગલાઈ સુખા વચ્ચે તકરાર ચાલતી હતી તેનો લાભ લઈ તે તાબે કર્યું. તેમજ સાળવાના સુબેદાર જયસિંહને સમજાવીને તે પણ તાબે કર્યું ઈ. સ. ૧૭૩૪. પેશ્વાનું બળ વધવાથી દક્ષિણ હૈદરાબાદના બાદશાહી સુખા નિઝામઉલ્મુલ્કને તેનો દ્વેષ થયો. આથી તેણે ગુજરાતના સુખા ત્રંબકજી દાખાડે તથા કાલ્હાપુરની શાખાવાળા મરાઠા રાજાને ઉશ્કેર્યાં. પણ બાહ્યાણે તેમને હરાવ્યા. પછી બાહ્યાણ મોટું લશ્કર જમાવી દિલ્હીના પાદશાહ સાથે લઢવા નીકળ્યો. પાદશાહની વતી નિઝામઉલ્મુલ્ક લઢવા આવ્યો તેને પેશ્વાએ લોપાળ આગળ હરાવ્યો. તેણે કેટલોક મુલક તથા અમુક રકમ આપવાની કરી પાદશાહની વતી સલાહ કરી, પણ દિલ્હી પર નાદીરશાહ ચઢી આવવાથી તે કરાર મંજૂર થઈ શક્યો નહિ. આ પેશ્વાના વખતમાં મરાઠાની સત્તા ખૂબ વધી. પૂર્વ તરફ કેટક સુધી જઈ રાધોણ ભોંસલેએ એથ ઉધરાવી તથા પેશ્વાના ભાઈ ચીમનાણ-એ પોર્ટુગીઝ સાથે લડીને વસાઈ તથા સાળી જીતી લીધાં. આ પ્રમાણે મરાઠી સત્તાનું માન વધારી તે ઈ. સ. ૧૭૪૦ માં મરણ પામ્યો.

એ બહાદુર લઢવ્યો, હોશિયાર, વિદ્વાન અને સ્વદેશપ્રેમી હતો. તેના વખતમાં ગાયકવાડ, હોદ્દકર, સિંધીયા ને ભોંસલે જેવા સરદારો જાગીરો પામ્યા ને મરાઠી રાજ્યનો વિસ્તાર ખૂબ વધ્યો.

ત્રીજો પેશ્વા બાહ્યાણ બાહ્યાણ (ઈ. સ. ૧૭૪૦-૬૧)
બાહ્યાણ પછીનો તેનો મોટો પુત્ર બાહ્યાણ પેશ્વા થયો. તે બાહ્યાણ

ખાજીરાવના નામથી ઝોળખાય છે. આના વખતમાં ઇ. સ. ૧૭૫૧ માં રામરાજાએ પેશ્વાને સ્વતંત્ર ગાદી સોંપી દીધી. વળી ગાયકવાડ, હોદકર, સિંધીયા, ને લોંસલે એ ચારે સરદારોએ પોત પોતાની જગીરમાં સ્વતંત્ર અમલ ચલાવવા લાગ્યા. એથી એ ચાર અને પેશ્વા મળી મરાઠી રાજ્યની કુલ પાંચ શાખાઓ થઈ. છતાં લદાઈ વખતે પાંચે શાખાઓ એકત્ર થતી.

તેણે ખાજીરાવના વખતમાં નિઝામની સાથે થયેલો કરાર દિલ્હીના પાદશાહ પાસે મંજૂર કરાવ્યો તથા અકોટનો નવખ તથા મૈસુરના રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી. અને ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં તેના ભાઈ ચીમનાજીના પુત્ર સદાશિવરાવભાઉએ ઉદ્ધીર આગળ નીઝામને મોટી હાર ખવડાવી. ગાયકવાડે ગુજરાતમાંથી મોગલ સત્તાનો નાશ કર્યો. ને પેશ્વાના ભાઈ રઘુનાથરાવે ઉત્તરમાં જઈ દિલ્હી તથા પંજાબ ઉપર નીમેલા અહમદશાહ અબદલ્લીના સુખાઓને હાંકી કાઢ્યા. એ પ્રમાણે આ સમયમાં મરાઠી રાજ્ય પ્રતાપી બન્યું.

પાણીપતનું છેલ્લું યુદ્ધ (ઇ. સ. ૧૭૬૧) — રઘુનાથરાવે અફઘાનિસ્તાનના સુલતાનના સુખાઓને હાંકી કાઢવાથી તે પાંચમી વખત હિંદ પર ચઢી આવ્યો. આ સમયમાં પેશ્વાની પણ પૂરી ચઢતી હતી. તેમના તરફથી લગભગ ૩ લાખ માણસનું લશ્કર લઈ તથા બધા સરદારોને એકત્ર કરી સદાશિવરાવ ભાઉ સરદારી લઈ લઢવા આવ્યો. આ વખતે બધા રજપૂતો તથા જરતપુરનો રાજા સુરજમલ પેશ્વાની મદદે આવ્યા. તથા અયોધ્યાનો નવાબ તથા શાહીલા લોકો અહમદશાહની મદદે આવ્યા. તેથી એક રીતે આ યુદ્ધને હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેનું મોટું અને છેલ્લું યુદ્ધ કહી શકાય.

બંને સૈન્યોએ પાણીપતના મેદાનમાં પડાવ નાખ્યો. મોટા મરાઠા સરદારોની ઇચ્છા શિવાજીની રીતે એટલે દુકડીઓમાં પડી જાપો મારી શત્રુને હેરાન કરવાની રીતે લલવાની હતી. પણ આગલે વર્ષે નિઝામને હરાવવાથી પ્રભાઈ ગયેલા ભાઈએ આ વાત માની નહિ. અને હોલકર વગેરે સરદારોનું અપમાન કર્યું. આથી મરાઠાઓમાં અંદર અંદર દીકા ઉંચા થયાં. પરિણામે મેદાનમાં લલવાનો અનુભવ નહિ હોવાથી મરાઠાની મોટી હાર થઈ અને દિલ્હીની ગાદીએ દિલ્હી રાજ્યની સ્થાપના કરવાની નેમની ઇચ્છા નાશ પામી.

આ લઢાઈના સમાચાર દક્ષિણમાં પહોંચતાં સત્તરે શોક છવાઈ ગયો. તેમાં જે લાખ મરાઠા લશ્કર તથા પેશ્વાનો પુત્ર વિશ્વાસરાવ, સદાશિવરાવ ભાઉ ને સિંધીયા મરણ પામ્યા. આથી પેશ્વાની સના ખૂબ નયગી પડી ગઈ. આ માટે સમાચાર સાંભળી પેશ્વા પણ ઇ. સ. ૧૭૬૧માં મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૪

પેશ્વાનો અંત

ચોથો પેશ્વા માધવરાવ (ઇ. સ. ૧૭૬૧-૭૨) બાલાજીના મરણ પછી તેનો મોટો દીકરો માધવરાવ પેશ્વા થયો. આ વખતે તેની ઉંમર માત્ર ૧૭ વર્ષની હતી તેથી સવળા કારભાર તેનો કાંઈ રઘુનાથરાવ ચલાવતો, પણ પેશ્વાને તેના તાબામાં રહેવું ગમતું નહિ. આથી અંદર અંદર કુસંપ થયો. આ તકનો લાલ લઈ નિઝામે પુના પર સ્વારી કરી તે હુટ્યું. આથી મરાઠા સરદારોએ એકત્ર થઈ તેને હરાવ્યો. આ લઢાઈમાં પેશ્વાએ બહુ બહાદુરી ખતાવી. એવામાં મૈસુ-

રના સુલતાન હૈદરઅલીએ મરાઠી રાજ્ય પર ચડાઈ કરી પણ માધ-
વરાવે તેને હરાવી ખંડણી ભરવાનું કચ્છ કરાવ્યું.

હૈદરઅલી—મૈસુરમાં પ્રથમ હિંદુ રાજાનું રાજ્ય હતું. તેના
લશ્કરમાં એક પંજાબી ફકીરનો છોકરો ફતેહઅહમદ નાયક હતો. તેને
હૈદરઅલી ને શાખાશઅલી નામે બે છોકરા હતા. હૈદરનો જન્મ ઇ.
સ. ૧૭૦૨માં થયો હતો. તે મોટો થયો એટલે રાજ્યની નોકરીમાં
રહ્યો. તેણે પોતાના સારા ગુણોને લીધે દિવાનની મહેરબાની મેળવી.
પછી ધીમે ધીમે તેણે પોતાની ટુકડીમાં શિવાજીની માફક પરાક્રમી
અને સાહસિક માણસો દાખલ કર્યા. તેમની મદદથી તેણે લુંટ ચલાવવા
માંડી. લુંટમાંથી અર્ધો ભાગ પોતે લેતા ને અર્ધો સિપાઈઓને વહેંચી
આપેતા. આથી પગાર આપવો પડતો નહિ. ત્યાર પછી એણે રાજ્ય
અને દિવાન વચ્ચેની ખટપટમાં દિવાનનો ખચાવ કરી તેનો વિશ્વાસ
મેળવ્યો. પછી વિશ્વાસઘાત કરી પોતે દિવાન થયો ને આખરે ઇ. સ.
૧૭૬૧માં રાજ્યને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકી પોતે રાજ થયો. ત્યાર પછી
પણ આસપાસના નાનાં રાજ્યો જીતી પોતાનું રાજ્ય બળવાન બનાવ્યું.

મરાઠા સરદારો—પેશ્વાની ઉમ્મર નાની હોવાથી આ વખતમાં
પાછું મરાઠા સરદારોએ બ્રાહ્મણની સત્તા તોડવા યત્ન કર્યો પણ
તેમાં તે ફાળ્યા નહિ,

અહલ્યાબાઈ—મલ્હારાવ હોલ્કર ઇ. સ. ૧૭૬૬ માં મરણ
પામ્યો અને તેનો પુત્ર તો તેના પહેલાંજ મરણ પામ્યો હતો, તેથી
તેનો પૌત્ર તેની ગાદીએ આવ્યો. પણ તે ટુંક સુદતમાં મરણ પામ-
વાથી તેની મા અહલ્યાબાઈ રાજ ચલાવવા લાગી. શરૂઆતમાં
રઘુનાથરાવ તથા ખીજા કેટલાક તેના કારભારમાં અડચણો નાખવા
યત્ન કર્યો પણ તેમાં તેણે કાઈને ફાવવા દીધા નહિ. અને સારી

દીવે રાજ્યકારભાર ચલાવી પોતાની રૈયતને સુખી કરી. તેણે સેના-પત્તિ તરીકે તુકાજીને પસંદ કર્યો હતો તે પણ બહુજ લાયક હતો આગળ જતાં તેને દત્તક લઈ વારસ ઠરાવ્યો.

આ બાઈ નાની ઉંમરમાં વિધવા થયેલી હતી અને રાજ્ય કારભાર લાયકમાં આવવા છતાં તે બહુ પવિત્ર અને ધાર્મિક રહી. તેણે હામ હામ ધર્મક્ષેત્રો બંધાવ્યાં હતાં. તે ઉપરાંત તે ભણેલી, દયાળુ ને હિંમતવાન હતી. તેણે પ્રજાને પુત્રવત્ પ્રાણવાધી આજે પણ તે દેવી તરીકે પૂજાય છે.

મરાઠા રાજ્યની ફરીથી ચઢતી—અંદર અંદરના ઝગડા પનાતીને બધા મરાઠા સરદારોએ ઉત્તર દિશામાંથી ગયેલી આબર પાછી મેળવવા મહેનત કરી. તેમણે રજપૂત, જાટ વગેરે લોકો પાસેથી ખંડણી લીધી અને રોહીલાને હરાવ્યા. ઉપરાંત દિલ્હી તથા આગ્રા છતી લઈને ઈ. સ. ૧૭૭૧ માં શાહઆલમ પાદશાહ જે અંગ્રેજોને આશ્રયે હતો તેને પોતાના આશ્રયમાં લીધો. એવામાં દક્ષિણમાં હૈદર આલેમ થયો તેથી પેશ્વાએ તેને હરાવ્યો. ને તે જ વર્ષમાં પેશ્વા ક્ષયથી મરણ પામ્યો.

પહેલો મરાઠી વિગ્રહ—રાધોબાએ ગાદી લીધી એ જ વર્ષમાં નારાયણરાવની સ્ત્રીને પુત્ર અવતર્યો. એથી નાનાફડનવીસ વગેરે કારભારી ને સરદારોએ તેને ગાદીએ બેસાડ્યો ને બધા રાધોબાના સામા ઉઠ્યા. બંને પક્ષે અંગ્રેજોની મદદ માગી. અંતે નારાયણરાવના પુત્ર સવાઈ આધવરાવ કે આધવરાવ નારાયણરાવને પેશ્વા ઠરાવી રાધોબાને પેન્શન બાંધી આપવાની સલાહ થઈ. આ વિગ્રહની સંપૂર્ણ હારીકત આગળ અંગ્રેજ રાજ્યમાં આવશે.

નાના ફડનવીસ—એ મરાઠા સરદારોમાં છેલ્લામાં છેલ્લો ચતુર

અને રાજનીતિને જાણનાર પુરૂષ હતો. તેણે મરાઠાઓમાં ઐક્ય ને સ્વતંત્રતા જાળવવા ખૂબ મહેનત કરી હતી, પણ તેની યોજનાઓમાં મહાદેવ સિંધીયા આડે આવતો હતો છતાં પોતાના મરણ સુધી પેલાંદનો કારભાર ચલાવ્યો ને સ્વતંત્રતાનો નાશ થવા દીધો નહિ. તે ઇ. સ. ૧૮૧૧માં મરણ પામ્યો.

મહાદેવ સિંધીયા—પેલાંદના અંત વખતે જે થોડા બહાદુર મરાઠા સરદારો હતા, તેમાં મહાદેવ સિંધીયા ગણાય છે. તે ચતુર ને શૂરો હતો, પણ બ્રાહ્મણોની સત્તાને ધિક્કારનારો હતો. તેથી નાના ફૂડનવીસના કામમાં અડચણો નાખતો. પહેલી મરાઠી વિગ્રહની સલાહ તેના મધ્યસ્થપણથી થઈ હતી. તેથી તેનું માન વધ્યું હતું. તે ઇ. સ. ૧૭૯૪માં મરણ પામ્યો.

પેલાંદનો આપઘાત—મહાદેવના મરણ પછી નિઝામે કબુલ કરેલી ખંડણી આપી નહિ, આથી ઇ. સ. ૧૭૯૫માં નાનાફૂડનવીસના બોલાવ્યાથી બધા મરાઠા સરદારો એકત્ર થયા ને તેમણે ખરડાની લઢાઈમાં નિજામને હરાવ્યો.

આ વખતમાં ખરી સત્તા નાનાફૂડનવીસની હતી. તેનાથી પેલાં સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છતો હતો, પણ સ્વતંત્રતા નહિ મળવાથી તેણે ઇ. સ. ૧૭૯૫માં અગાસીમાંથી પડતું મુકી આપઘાત કર્યો.

છેલ્લો પેલાં **આશુરાવ બીજો** (ઇ. સ. ૧૭૯૫-૧૮૧૧) સવામી માધવરાવના મરણ પછી રઘુનાથરાવ કે રાધોબાનો પુત્ર **આશુરાવ બીજો** પેલાં થયો ને આયલો અવિચારી હતો ને તેથીજ તેના અવગુણ પેલાંમાં આવે નહિ માટે નાનાઓ બંનેને અલગ રાખ્યા હતા. આ વખતે પણ નાનાફૂડનવીસની ઇચ્છા તેને ગાદી આપવાની નહોતી પણ તેની ઇચ્છા સફળ થઈ નહિ ને આ જ પેલાંના વખતમાં પેલાંદનો અંત આવ્યો.

પેશ્વાઈનો અંત—ઈ. સ. ૧૮૦૦ માં નાના ફઝનવીસનું મરણ થયું ત્યારપછી ૧૮૧૨ માં પેશ્વાએ અંગ્રેજો સાથે સલાહ કરી તેમનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું. આખરે ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં અંગ્રેજો સાથે તેને લઢાઈ થઈ તેમાં તે હારવાથી તેનું રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારે લઈ લીધું ને તેને દર વરસે ૧૮ લાખનું પેન્શન આપી આપ્યું. એ રીતે નાનાના મરણ પછી ૧૮ વર્ષમાં પેશ્વાઈનો અંત આવ્યો. બાહુરાવના દત્તક પુત્ર નાના સાહેબને તેના આપનું વર્ષાસન અંગ્રેજો આપ્યું નહિ ને એ રીતે પેશ્વાઈનું નામ નિશાન પણ રહ્યું નહિ.

ગુજરાતની સ્થિતિ—મોગલાઈ અમલ દરમ્યાન પાછળના ભાગમાં સુબાઓની તકરારોથી ગુજરાતની ખરાબ સ્થિતિ થઈ હતી. પણ ગાયકવાડે બધી સત્તા લઈ લેવાથી ફરીથી ગુજરાત સુખી થયું. આ સમય દરમ્યાન કેટલોક મુલક પેશ્વાનો અને ઘણો ગાયકવાડનો હતો.

મરાઠી રાજ્યની પડતીનાં કારણો—(૧) શિવાજી પછીના રાજાઓ નબળા થયા (૨) શિવાજીની રાજ્ય વ્યવસ્થા ભંગ થઈ (૩) પેશ્વાઈ વંશપરંપરાની થવાથી યોગ્ય પુરૂષો તે જગાએ આવી શક્યા નહિ. (૪) એક મરાઠા રાજ્યના ઘણા ભાગ થયા (૫) મરાઠા ને આઘાણોની સત્તાને માટે એક બીજાની અદેખાઈ (૬) ઈ. સ. ૧૭૬૧ ની પાણીપતની લઢાઈથી પેશ્વાઈ ઘણી નબળી પડી ગઈ (૭) નાના ફઝનવીશ જેવા કારભારીઓની ખામી (૮) અંદર અંદર કુર્બ થયો. (૯) હેલ્લો પેશ્વા બીજા બાહુરાવ તફ્ત નાલાયક હતો. (૧૧) અંગ્રેજ રાજ્યની યુક્તિ ભરી તાબેદારી સ્વીકારવાથી પણ પેશ્વાનો નાશ થયો.

પ્રશ્નો

- ૧ શિવાજીનું જીવનચરિત્ર લખો.
 - ૨ શિવાજીની લઢાઈની રીત અને રાજ્યવ્યવસ્થાનું વર્ણન કરો.
 - ૩ મરાઠી રાજ્યના ભાગ કેવી રીતે પડ્યા ?
 - ૪ પાણીપતના છેલ્લા યુદ્ધનું વર્ણન કરો.
 - ૫ હૈદર, અહલ્યાબાઈ નાના ફઝવીસ ને મહાદજી સિંધીયા વિષે શું જાણો છો ?
 - ૬ ‘ માધવરાવે પેશ્વાઈનો પુનરુદ્ધાર કર્યો ’ એ વાક્ય સમજાવો.
 - ૭ “ નાનાફઝવીસ એ છેલ્લો મરાઠી રાજ્યનીતિસ પુરૂષ હતો ” એ સાબીત કરો.
 - ૮ મરાઠી રાજ્યની પડતીનાં કારણો આપો.
-

વિભાગ ૪ થી

અંગ્રેજ કંપનીના સમય

પ્રકરણ-૧

યુરોપ અને હિંદ વચ્ચે શરૂઆતના વેપાર.

જુના વેપાર માર્ગો—હિંદ અને યુરોપ વચ્ચે ધણા જુના કાળથી વેપાર ચાલતો. ગરમ મસાલો તેજના, જવાહીર, સુંદર સુતરાઉ કાપડ વગેરે ધણો માલ અહીંથી યુરોપ જતો. ઈ. સ. ના પંદરમા સૈકા સુધી આ વેપાર નીચેના રસ્તે ચાલતો.

- (૧) હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારાનાં બંદરેથી અરબી સમુદ્રમાં થઈ અલેક્ઝાંદ્રીયા બંદર મારફતે.
- (૨) હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારાનાં બંદરેથી દરની અખાતમાં થઈ તેમીસેને યુફ્રેટીસ નદીઓ આગળ થઈ એસિયાના જુમખ્ય સમુદ્રના કિનારે આવેલાં બંદરો મારફતે.
- (૩) હિંદુસ્તાનના વાવવ્ય ખુણામાં ખેળરઘાટમાં થઈ, આમુદ્ધી નદી આગળ થઈ, કોસ્પીઅન અને કાળા સમુદ્ર આગળ થઈ કોન્સ્ટન્ટીના પહોં મારફતે.

આ માલ વેનીસ અને જનોઆના વેપારીઓ આખા યુરોપમાં વેચતા. પણ પંદરમી સદીના અંતમાં એશિયાનો પશ્ચિમ ભાગ તથા ખૂબ વગેરે દેશો મુસલમાનોએ કબજે કર્યા તેથી ત્રણે માર્ગો લય ભરેલા થઈ પડ્યાં. આથી યુરોપના લોકોને બીજાં જગ્યાનાં રીલેવાની જરૂર પડી.

શરૂઆતના પ્રયાસો—હિંદુસ્તાન શોધવા નીકળેલા કોલંબસે ઇ. સ. ૧૪૮૨ માં અમેરિકા ખંડ શોધી કાઢ્યો એથી થોડાં વર્ષ પછી ઇ. સ. ૧૪૯૮ માં પોર્ટુગીઝ વહાણવટી વાસ્કોડીગામા હિંદના પશ્ચિમ કિનારે કાલીકટ બંદરે આવી પહોંચ્યો.

પોર્ટુગીઝ લોકોનો વેપાર (ઇ. સ. ૧૫૦૦-૧૬૦૦) કાલીકટનો રાજા ઝામેરીન કહેવાતો તેણે પોતાના રાજ્યમાં પોર્ટુગીઝોને રહેવાની તથા વેપાર કરવાની છૂટ આપી. આથી તેમણે કાલીકટમાં કાઠી નાખી, તેજ પ્રમાણે કાચીન અને કાનાનુરનાં રાજ્યોમાં તેમનો પગ પેઠો. પણ ત્યાંના આરબ વેપારીઓને પોર્ટુગીઝો સાથે અણ-ખનાવ થયો. આથી વાસ્કોડીગામા વહાણ ભરી પોતાના દેશ આવ્યો ગયો.

ત્યાર પછી બીજો પોર્ટુગીઝ સરદાર મોટા લસકર સાથે આવ્યો પણ કાચો નહિ, તેથી તેઓ હિંદ સાથે વેપાર ચલાવી શક્યા નહિ. ત્યાર પછી પણ વાસ્કોડીગામા તથા આલ્બુકર્કની સરદારી નીચે બીજા બે સ્વારીઓ આરબો સામે મોકલાવી તેમાં પણ કાચા નહિ. આખરે આલ્મોડા નામે એક પોર્ટુગીઝ ગવર્નરે આવી આરબોને ઇ. સ. ૧૫૦૫ માં હરાવ્યા. તે ઇ. સ. ૧૫૧૦ માં ગોવા મંસ્થાન સ્થાપ્યું. તે આજ પણ પોર્ટુગીઝોનું મુખ્ય મંસ્થાન છે. ત્યાર પછી તેમણે હિંદમાં જુદા જુદા જગાએ મળી કુલ ૩૦ કાઠીઓ ખાંધી તેમને ફરતા કિલ્લા બાંધ્યા. તે આફ્રિકા ફરીને કેપ ઓફ ગુડ હોપનો રસ્તા જ તેમણે શોધી કાઢ્યો તે માર્ગે બીજાને ન આવવા દેવાથી તથા તેમ ફરીને હિંદનો વેપાર પોતાજ કરવાની ઇચ્છા કરી. આ સમય દરમ્યાન આલ્બુકર્કની જીલ્દિ અને શક્તિથી પોર્ટુગીઝોની ચઢતી થઈ. તે ઇ. સ. ૧૫૧૫ માં ગોવામાં મરણ પામ્યો. પણ

ત્યાર પછીથી તેમણે વસાઇ, સુરત, મુંબાઇ ને માંગલોર તાબે કં
આખરે ઇ. સ. ૧૫૮૬ માં સીલોન બેટ પણ તેમણે તાબે કરે
આ પ્રમાણે સોળમા સૈકાની આખર સુધી પોર્ટુગીઝોની સત્તા ચઢ
ગઇ પણ નીચેનાં કારણોથી સત્તરમા સૈકાથી તેટલીજ ઝડપ
પડતી થઇ.

(૧) યુરોપમાં પોર્ટુગલ દેશ સ્પેને જીતી લીધો આથી તેને
મોટા રાજ્યમાં હિંદના મુલક પર દેખરેખ રાખી શક્યા નહિ.

(૨) પોર્ટુગલમાં વસ્તી ઓછી હતી.

(૩) વલંદા, અંગ્રેજ વગેરે હરીફ ઉભા થવાથી તેમની સત્તા
નુકસાન થયું.

(૪) અલ્બુકર્કે પછીના પોર્ટુગીઝ ગવર્નરો લાયક નહોતા.

(૫) હિંદના લોકો પર ખ્રિસ્તિ ધર્મ પળાવવા જીલ્લમ ક્યે

(૬) અલ્બુકર્કના વખતમાં પોર્ટુગીઝોએ હિંદની સ્ત્રીઓ સા
લમ સંબંધ બાંધી એકતા કરવા માંડી હતી પણ ત્યાર પછી
પોર્ટુગીઝો અભિમાની ને શોખીલા થવાથી મુલક ખોઇ બેઠા.

હાલમાં માત્ર દીવ, દમણ ને ગોવા ત્રણ જ મસ્થા
તેમનાં છે

પ્રકરણ-૨

ડચ, ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ.

ડચ કે વલંદા (ઇ. સ. ૧૬૦૦-૧૭૦૦)—હિંદ સાથે
વેપારમાં પોર્ટુગીઝો પછી વલંદા કે ડચ લોકો ફાવ્યા. તેઓ કુશ
વહાણુવટી હતા, ઉપરાંત ઇ. સ. ૧૭મા સૈકામાં તેમની સત્તા વધાં

હતી. તેથી તેમણે ઇ. સ. ૧૬૦૨માં હિંદ સાથે વેપાર કરવા ‘ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ’ કંપની સ્થાપી. તેમને પોર્ટુગીઝ સાથે ઝગડો થયો. પણ દરિયા પર ડચ લોકોની સત્તા થયેલા હોવાથી તેમનાં લંકા, મલાયા ને સુમાત્રા જેવાં સંસ્થાનો ડચ લોકોના તાબામાં આવ્યાં. અને તેમણે મલાયા ટાપુમાં પોતાની મુખ્ય સત્તા રાખી ઠેકાણે ઠેકાણે વખાણ કરી છતાં લગભગ ૧૦૦ વર્ષમાં તેમની સત્તા હિંદમાંથી લગભગ નાશ થઈ. તેનાં કારણો:-

(૧) તેમની અતિશય લોભવૃત્તિને લીધે ખીજી પ્રજાઓ સાથે લડતું પડ્યું તેમાં તેઓ કાળ્યા નહિ.

(૨) એ લોકોને ફ્રેંચ સાથે લડાઈ થવાથી ત્રિવિધાઈ લશ્કર ઘટાડી જમીનનું વધાર્યું તેથી અંગ્રેજો તેમની સામે કાલી શક્યા.

ફ્રેંચ લોકો—ફ્રેંચ લોકોએ પણ પૂર્વના દેશો સાથે વેપાર કરવા એક કંપની ઇ. સ. ૧૬૧૫માં સ્થાપી. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૬૬૬માં તેમણે સુરત પર સ્વારી કરી અને ઇ. સ. ૧૬૬૬માં મહમ્મદપુરમાં વખાણ ધાલી. પછી તેમણે ઇ. સ. ૧૬૭૪માં પોંડીચરી વસાવ્યું. ને હિંદનો પૂર્વ કિનારો ઘણી કોડીઓ સ્થાપી. ઇ. સ. ૧૭૨૫માં હુમાસ નામે ફ્રેંચ ગર્વનર હિંદમાં આવ્યો. તેને દેશી રાજ્યોમાં લાથ ધાલી ફ્રેંચ સત્તા સર્વોપરી બનાવવાનો વિચાર થયો તેથી તેણે તે માટે ખટખટ શરૂ કરી. તે ઇ. સ. ૧૭૪૧માં ક્રાન્સ ગયો ને તેની જગ્યાએ ફ્રેંચ ગર્વનર તરીકે નીમણુંક થયું. તેણે હુમાસના વિચાર અમલમાં મૂકવા ચતન કર્યો પણ અંગ્રેજો આગળ તે કાલી શક્યો નહિ. એ આખન આગળ આવશે.

અંગ્રેજ લોકો—હિંદ આવી ગયેલા કેટલાક અંગ્રેજોનાં લખા-ઓથી, પોર્ટુગીઝ, વલંદ અને ફ્રેંચોને હિંદ સાથે વેપાર કરના જોઈને.

દરિયા પર પોતાની સત્તા વધેલી જોઈને તથા ડચ લોકોએ ઇ. સ. ૧૫૯૯માં મસાલાની કિંમત બમણી કરી મૂકી, તે જોઈને ઇ. સ. ૧૬૦૦માં લંડનના કેટલાક વેપારીઓએ હિંદ સાથે વેપાર કરવા “ઈંગ્લીશ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની” સ્થાપી તે તે વખતમાં રાણી ઇલીઝાબેથ પાસે હિંદ સાથે વેપાર કરવાનો ઇનરો મેળવ્યો. તે કંપનીએ સુરત, કાલિકટ ને મચ્છલીપટ્ટણમાં કોઠીઓ સ્થાપી. પછી શાહજહાંની પાસેથી તેમણે બંગાળામાં વેપાર કરવાની રજા મેળવી. આગળ જતાં તેમણે ત્રણ કિલ્લા ફોર્ટ સેંટ જ્યોર્જ (મદ્રાસમાં), ફોર્ટ સેંટ ડેવીડ (મદ્રાસની દક્ષિણે) ને ફોર્ટ સેંટ વિલિયમ (કલકત્તામાં) બાંધ્યા. આ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૭૦૨ સુધી વેપાર ચલાવ્યો. તે દરમિયાન ખીજ અનેક અંગ્રેજ કંપનીઓ સ્થપાઈ હતી તેમણે આ કંપની સાથે હરિકાષ કરવા માંડી. આથી બંધી એ જોડાઈ જઈ ૧૭૦૨માં “યુનાઇટેડ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની” ના નામથી વેપાર ચલાવવા માંડ્યો. ઇ. સ. ૧૭૪૪ સુધી એમનાં મુખ્ય ત્રણ મથક હતાં.

પ્રકરણ-૩.

અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ વચ્ચેની હરિકાષ.

સામાન્ય કારણ—શરૂઆતમાં બંને પ્રજાઓ વેપાર કરવા જ આવી હતી, પણ બંનેમાં સાથે જ રાજ્ય લોભ ઉત્પન્ન થયો, ઉપરાંત બંનેનો રસ્તો તેમજ વેપારની જગ્યા પણ એક જ હોવાથી તેમની વચ્ચે હરીફાઈ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ આગળ જતાં આ હરિકાષને મોટું સ્વરૂપ પકડ્યું અને બંનેએ સામ સામા પક્ષના નામ માટેના પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા.

એક બીજા પ્રત્યે વેરની લાગણી હતી જ, તેમાં ઇ. સ. ૧૭૦૨ માં ઇંગ્લાંડની રાણીએ કંપનીને લશ્કરની મદદ આપવાનું જાહેર કર્યું. એટલે તેમણે પોતાનું કામ આગળ વધારવા યત્ન કરવા માંડ્યો. તેમજ ઇ. સ. ૧૭૪૫ માં દુપ્લે ફ્રેંચ ગવર્નર થઇને આવ્યો. તેણે દેશી લશ્કરને યુરોપીયન રીત પ્રમાણે કેળવી પોતાના સૈન્યમાં વધારો કર્યો. આ પ્રમાણેની તૈયારી કરીને બંને પ્રજાઓ એક બીજા સાથે લડવાને તૈયાર થઇ રહી.

કર્ણાટકનો પહેલો વિગ્રહ (ઇ. સ. ૧૭૪૪-૪૮)—અંગ્રજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે જે યુદ્ધો થયાં તે કર્ણાટકમાં થયેલાં હોવાથી તેને કર્ણાટકના વિગ્રહો કહેવામાં આવે છે.

કારણ—ઉપર જણાવ્યું તે સામાન્ય કારણ તો દરેક વિગ્રહમાં હતું જ ઉપરાંત દરેક વખતે ખાસ ખાનું આગળ ધરીને લઢાઈ શરૂ કરવામાં આવે છે, તેમ યુરોપમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ વચ્ચે લઢાઈ સળગવાથી અહીં પણ બંનેએ લઢાઈ શરૂ કરી.

લઢાઈ—ફ્રાન્સથી લાખરડોન નામે એક સરદાર હિંદમાં લશ્કર લઈ આવ્યો. કે તરતજ ઇ. સ. ૧૭૪૬ માં દુપ્લેએ મદ્રાસ જીતી લીધું ને જે અંગ્રેજ વેપારીઓ પકડાયા તેમને પોંડીચરીમાં કેદ કર્યા. ત્યાર પછી તેણે ફોર્ટ સેંટ ડેવિડ પર હાલો કર્યો, પણ ઇંગ્લાંડથી બીજું સૈન્ય આવી પહોંચવાથી ફ્રેંચ ફ્રાન્સ નહિ, અંગ્રેજોએ પણ આવેલા સૈન્ય વડે પોંડીચરી જીતી લેવા ચઢાઈ કરી તેમાં ફ્રાન્સ નહિ.

સલાહ—ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં યુરોપમાં એલેક્ઝાન્ડર નામના શહેરમાં બંને વચ્ચે સલાહ થવાથી અહીં પણ બંને પ્રજાઓને સલાહ

કરવી પડી ને એક બીજાનો લીધેલો મુલક પાછો આપવો પડ્યો. ને કેદીઓને છુડા કર્યા.

પરિણામ—આ લઢાઈથી જંને પ્રજાને કંઈ ખાસ નુકસાન કે લાભ થયો નહિ પણ દુષ્ટોને પોતાની શક્તિનું લાભ થયું ને દેશી રાજાઓમાં ફેંચ સત્તાનું માન વધ્યું.

કર્ણાટકનો બીજો વિગ્રહ (ઈ. સ. ૧૭૫૧-૫૫)

કારણ—ઈ. સ. ૧૭૪૮ માં નિજમ ઉલમુલ્ક મરણ પામ્યો. તેથી તેની ગાદી માટે તેનો પુત્ર નાસીરજંગ અને નાસીરજંગનો પૌત્ર મુઝફ્ફરજંગ એમ બે ઉમેદવાર ઉભા થયા.

કર્ણાટકની ગાદીએ અનવરૂદ્દીન નામે નવાબ હતો. પણ તેની પહેલાંના નવાબનો જમાઈ ચંદાસાહેબ મરાઠાઓની કેદમાં હતો. તેને દુષ્ટોએ ૭ લાખ રૂપિયા આપી છોડાવ્યો. અને તેણે ગાદી મેળવવા યત્ન કરવા માંડ્યો.

આ જંને રાજાઓની ખટપટમાં પડી અંગ્રેજ અને ફ્રેંચોએ સામ-સામે પક્ષ લીધો.

લઢાઈ—ચંદાસાહેબ કેદમાંથી છુટ્યો તેને મુઝફ્ફરજંગ અને દુષ્ટે મળ્યા. ત્રણનાં લશ્કરોએ પ્રથમ કર્ણાટક ઉપર ચઢાઈ કરીને નવાબ અનવરૂદ્દીનને ઈ. સ. ૧૭૪૯ માં અંબુરની લઢાઈમાં માર્યો. આથી દુષ્ટોએ ચંદાસાહેબને કર્ણાટકનો નવાબ બનાવ્યો. તેણે ફ્રેંચોને ૮૫ ગામ આપ્યાં. રાજધાનીનું શહેર અર્કાટ કબજે થવાથી અનવરૂદ્દીનનો પુત્ર મહુમદ અલી નાસીને ત્રિચિનોપલ્લીના કિલ્લામાં ભરાયો, તેને ચંદાસાહેબે ઘેરો બાંધ્યો તેથી તેણે અંગ્રેજોની મદદ માગી.

ત્યાર પછી ત્રણે લશ્કરો મુઝફ્ફરજંગને મદદ કરવા નીકળ્યાં ને નાસીરજંગને આગ્રી તેને ગાદીએ બેસાર્યો. પણ થોડા વખતમાં

તેનું ખૂન થવાથી ફ્રેંચ સરદાર યુસીએ સલાખતનંગને નિકામની ગાદીએ બેસાડ્યો.

અંગ્રેજો પાસે મોટું લશ્કર નહોતું છતાં રોબર્ટ કલાઈવ નામે એક બહાદુર માણસે યુક્તિ બતાવી કે જો અર્કાટ કબજે કરવામાં આવશે તો તે રાજધાની હોવાથી ચંદા સાહેબ ત્યાં આવશે ને મહા-મદઅલી છુટો થશે. આથી તેને ૨૦૦ અંગ્રેજ અને ૩૦૦ દેશી સિપાઈઓનું નાનું લશ્કર આપ્યું તેવડે તેણે ચંદાસાહેબની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ અર્કાટ કબજે કર્યું. આથી ચંદાસાહેબે પોતાના પુત્ર રાજ સાહેબને મોટું લશ્કર આપી અર્કાટ મોકલ્યો. તેણે અર્કાટને ઘેરો ઘાલ્યો. આ ઘેરો ૫૩ દિવસ ચાલ્યો પણ કલાઈવ ડગ્યા નહિ આથી ઈ. સ. ૧૭૫૦ માં રાજ સાહેબ પાછો ફર્યો. કલાઈવે તેની પાછળ પડી સખત હાર ખવડાવી.

ત્યારબાદ મેજરલ્ડરેન્સ નામે મુખ્ય સરદાર અંગ્રેજ લશ્કર લઈને આવ્યો. તેણે કલાઈવ સાથે મળીને ત્રિચિનોપલી પર ચઢાઈ કરી, આથી ચંદાસાહેબ શ્રીરંગમ નાસી ગયો, ત્યાં પણ અંગ્રેજોએ ઘેરો ઘાલ્યો એટલે તે તાંબરના રાજ પાસે ગયો ત્યાં તેનું ખૂન થયું. અને અંગ્રેજોએ મહામદ અલીને કર્ણાટકનો નવાબ બનાવ્યો.

આમ દુપ્પેની બાજુ ઉંધી વળવા છતાં તે નાસીપાસ થયો નહિ અને ત્રિચિનોપલીને ઘેરો ઘાલ્યો. આથી બંને પ્રજાઓ વચ્ચે કેટલીક લડાઈઓ થઈ. એવામાં અંગ્રેજોના સમજાવ્યાથી ફ્રેંચોએ દુપ્પેને પાછો બોલાવી લીધો આથી લડાઈ અંધ થઈ.

સલાહ—ઈ. સ. ૧૭૫૫ માં બંને વચ્ચે પોંડીચરીમાં સલાહ થઈ. તેમાં અહમદઅલી કર્ણાટકનો ખરો નવાબ છે એમ નક્કી થયું તથા એક બીજાનો લીધેલો મુલક પાછો આપવો ને દેશી રાજ-ઓના કજીઆમાં કોઈએ માયું મારવું નહિ એમ નક્કી થયું.

પરિણામ—આ વિગ્રહથી ફ્રેંચોની સત્તા નરમ પડી ને અંગ્રેજોને તોર પર આવ્યા. અર્કાટના પ્રખ્યાત ઘેરાથી ક્લાઈવની આખર વધી.

કર્ણાટકનો ત્રીજો વિગ્રહ. (ઈ. સ. ૧૭૫૮-૬૦)

કારણ—ઈ. સ. ૧૭૫૬માં જંને પ્રજાઓ વચ્ચે યુરોપમાં લઢાઈ સળગવાથી હિંદમાં પણ લઢાઈ સળગી. ઈ. સ. ૧૭૫૬માં ક્લાઈવ ફોર્ટ સેન્ટ ડેવીડનો ગવર્નર બનીને મોટું લશ્કર લઈ હિંદ આવ્યો. અને ઈ. સ. ૧૭૫૮ માં **લાલી** નામે ફ્રેંચ ગવર્નર પણ મોટું લશ્કર લઈ આવ્યો અને તેણે લઢાઈ શરૂ કરી.

લઢાઈ—લાલીએ ફોર્ટસેન્ટ ડેવીડ જીતી લીધું અને નિગ્મમના રાજ્યમાંથી બુસીને પાછો બોલાવ્યો. જંનેએ મળી અર્કાટ જીતી લીધું અને મદ્રાસને પણ ઘેરા ઘાલ્યો. પણ અંગ્રેજોએ તેમને હરાવ્યા. ત્યાર બાદ ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં વાંદીવાસમાં સર આયર ફૂટે ફ્રેંચોને સખત હાર ખવડાવી. ત્યાર પછી અંગ્રેજોએ પોંડીચેરી જીત્યું ને ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં બીજો પણ કેટલાંક ફ્રેંચ સંસ્થાનો જીત્યાં.

સલાહ—યુરોપમાં ઈ. સ. ૧૭૬૦ માં પેરીસમાં સલાહ થવાથી હિંદમાં પણ જંને વચ્ચે સલાહ થઈ ને પોંડીચેરી ફ્રેંચોને પાછું મળ્યું.

પરિણામ—નિગ્મમના રાજ્યમાંથી બુસીને બોલાવી લેવાથી ત્યાંથી ફ્રેંચોની સત્તા ઊડી ગઈ ને તેમને બદલે અંગ્રેજોની સત્તા ત્યાં થઈ. આથી ઉત્તર સરકાર અંગ્રેજોને કબજે આવ્યો. ફ્રેંચોની આખર નાશ પામી અને ફરીથી તેમણે અંગ્રેજ સામે થવાની અને હિંદમાં ફ્રેંચ રાજ્ય સ્થાપવાની ઇચ્છા કરી નહિ. હાલમાં પોંડીચેરી, ચંદ્રનગર, કારીકલ ને માહી એ ચાર સંસ્થાનો તેમનાં હિંદમાં છે.

ફ્રેંચોની પડતીનાં કારણો—(૧) ફ્રેંચ અમલદારોમાં મુંબ નહોતો (૨) અંગ્રેજ સરકાર તરફથી તે પ્રજાને મદદ મળતી પણ ફ્રેંચોને તેમની સરકાર મદદ આપતી નહિ. (૩) નિઝામના રાજ્યમાંથી શુસ્સીને બોલાવી લેવાથી દેશી રાજ્યોમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા રહી નહિ. (૪) અંગ્રેજોના મુકાબલે ફ્રેંચ સરદારોમાં યુદ્ધ કૌશલ્ય ઓછું હતું. (૫) બંગાળમાં અંગ્રેજોને જય મળવાથી તેઓ ખૂબ જોરમાં આવ્યા.

દુપ્પે—એ ઇ. સ. ૧૭૪૧માં ફ્રેંચ ગવર્નર નીમાઇને લિંદ આવ્યો હતો. બધા ફ્રેંચ ગવર્નરો કરતાં તે વધારે લાયક હતો. તેણે પોતાની શુદ્ધિ અને શૌર્યથી દેશી રાજાઓ પર સારી છાપ પાડી હતી. દેશી સિપાઇઓને યુરોપીયન રીતે કળવવાની તેણે શરૂઆત કરી હતી. તેનો સ્વદેશ પ્રેમ ઘણો જ હતો. તેથી પોતાનાં ઘરનાં નાણાં વાપરીને પણ તેણે ફ્રેંચ સત્તા સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો. છતાં ફ્રેંચ સરકારે ઉતાવળ કરીને અણીને પ્રસંગે તેને બોલાવી લીધો, એથી દુપ્પેની ધારણા નિષ્ફળ નીવડી.

પ્રકરણ ૪

બંગાળમાં અંગ્રેજી રાજ્ય

નવાબ સાથે વાંધો—ઇ. સ. ૧૭૫૬માં અંગ્રેજોનો મળતીઓ બંગાળનો નવાબ અલીવર્દીખાન મરણ પામ્યો અને તેની ગાદીએ સિરાજ ઉદ્દૌલા આવ્યો. આ સમયમાં અંગ્રેજો કલકત્તાનો કિલ્લો સુધરાવતા હતા. તેમને તેણે ના પાડી. છતાં અંગ્રેજોએ ન માન્યું. આ સિવાય તેના ભત્રીજાના દિવાનનો પુત્ર અંગ્રેજને શરણે આવ્યો હતો તેને તેણે પાછો માગ્યો તે પણ ન આપ્યો. આથી તેણે ગાદીએ બેઠો

વર્ષમાં ચઢાઈ કરી કલકત્તા કબજે કર્યું. કેટલાક અંગ્રેજો હોડીમાં
 ૧ નાસી ગયા. ને આકીનાઓએ બચાવ કર્યો. પણ નવાબ આગળ
 નું કંઈ ચાલ્યું નહિ ને કંદ પકડાયા. આ લોકો દારૂ પીને તોફાન
 ૧ લાગ્યા તેથી નવાબે તેમને એક નાની કોટડીમાં પુર્યા. આથી
 ૧ જાનો સખત તાપ, ખરાબ હવા ને પાણી વગર સવાર સુધીમાં
 ૧ ના ૧૨૩ જણ મરી ગયા ને ૨૩ જીવતા નીકળ્યા, તેમને પકડીને
 ૧ દિવાદ લઈ ગયો. આ બનાવ ઇતિહાસમાં 'કલકત્તાના કારાગૃહ'
 ૧ નામે ઓળખાય છે. પણ ખરેખર આમ બન્યું હશે કે કેમ ? એ
 ૧ મતમાં ઘણા મતભેદ છે. હાલમાં કારાગૃહ તરીકે જે કોટડી બતા-
 ૧ છે તેમાં ૧૪૬ માણસ સમાવાં એ અસંભવિત નહિ તે મુશ્કેલ
 ૧ છે જ.

આ સમાચાર મદ્રાસ પહોંચ્યા એટલે જમીન માગે કલાઈવ ને
 ૧ યા માર્ગે વોટસન કલકત્તા આવવા નીકળ્યા. તેમણે આવી કલકત્તા
 ૧ જે ક્યું ને નવાબ જોડે સલાહ કરી. આથી અંગ્રેજોને નુકશાનનો
 ૧ લો મળ્યો.

પ્લાસીનું યુદ્ધ—(ઇ. સ. ૧૭૫૭) અંગ્રેજો સાથે સલાહ
 ૧ પછી પણ નવાબ ફ્રેંચ સાથે મળીને અંગ્રેજોને કાઢવાની ખટપટ
 ૧ રહ્યા હતા. આથી કલાઈવે ફ્રેંચનું મુખ્ય મથક ચંદ્રનગર જીતી
 ૧ નું અને નવાબના સેનાપતિ **મીરજાફર** સાથે મળીને છુટું કા-
 ૧ રું કર્યું. તેમાં નક્કી થયું કે અંગ્રેજો ને નવાબ લઢે ત્યારે મીરજાફર
 ૧ પ્રેરેને મળી જવું તેના બદલામાં મીરજાફરને નવાબ બનાવવો અને
 ૧ પ્રેરેને અમુક રકમ આપવી, આ બાબતનો દસ્તાવેજ થયા પછી
 ૧ ત્રિચંદ નામના એક દલાલને ખબર પડી, આથી તેણે વાત ઉઘાડી
 ૧ જ્વાની ધમકી આપી, આથી કલાઈવે તેને ખોટો દસ્તાવેજ કરી
 ૧ પી અમુક રકમ તેને આપવાની જણાવી તેને ટાઢો પાડ્યો.

ઉપર મુજબની તૈયારી કર્યા પછી કલાઈવે મીરજીરને મળી કાસીમ બજારને ઘેરો ધાલ્યો, આથી નવાબે ૭૦ હજાર લશ્કર તથા ૫૦ તોપો સાથે ખાસીના મેદાનમાં પડાવ નાંખ્યો. કલાઈવ તેની સામે ગયો તેની પાસે લગભગ ૩૦૦૦ માણસો હતાં, લઢાઈ દરમ્યાન મીરજીર કલાઈવને મળી ગયો અને નવાબનો મુખ્ય સેનાપતિ મીરમદીખાન મુઓ. આથી નિરાશ થઈને નવાબ લઢાઈની જગા છોડી નાસી ગયો તે અંગ્રેજોને જીત મળી. નવાબને મીરજીરના પુત્ર મિરાને મારી નાંખ્યા.

મીરજીર—ખાસીના યુદ્ધ પછી કરાર પ્રમાણે કલાઈવ મીરજીરને અંગાળાનો નવાબ બનાવ્યો. પણ અમીચંદને પોતાની દલાલી મળી નહિ. આથી તે ગાંડો થઈ મરણ પામ્યો. મીરજીરે કંપનીને એક કરોડ રૂપિયા તથા કલાઈવને ૩૦ લાખ રૂપિયા આપ્યા. ઉપરાંત ૧૧ લાખની વાર્ષિક ઉપજનો મુલક તથા એવીસ પરગણાંનો વહીવટ કંપનીને આપ્યો. આ રીતે અંગાળામાં અંગ્રેજ સત્તા સ્થપાઈ.

કલાઈવનું બીજું કામ—(ઇ. સ. ૧૭૫૭-૬૦) ચારપછી કલાઈવે મોગલ પાદશાહે પટણાને ઘેરો ધાલ્યો હતો તે છાંડવ્યો, ચીન્સુરા આગળ વસંતને હરાવ્યા ને મીરજીરને અંગ્રેજ વિરુદ્ધ ખટપટ કરતો હતો તેને વશ કરી કલાઈવ ઇ. સ. ૧૭૬૦માં ઇંગ્લાંડ ગયો.

મીરકાસીમ—કલાઈવના ગયા પછી અંગાળાનો અધિકાર વોન્સી ટાઈના હાથમાં આવ્યો. તેણે તે મીરજીરને પદબ્રષ્ટ કરી તેના જમાઈ **મીરકાસીમ**ને નવાબ બનાવ્યા તેણે તે બદલામાં રોકડ રકમ ઉપરાંત અરદાન, ચીનાગોંગ ને મેદનીપુર એ ત્રણ પરગણાં કંપનીને આપ્યાં. આથી અંગ્રેજોની લગભગ અર્ધા અંગાળા પર સત્તા થઈ.

શરૂઆતમાં તો મીરકાસીમે રાજ્ય વ્યવસ્થામાં સુધારો કર્યો ને મીરજીરનું દેવું પતાવ્યું. પણ તે સ્વતંત્ર પ્રકૃતિનો માણસ હતો, તેથી તેને

અંગ્રેજોના તાબામાં રહેવું ગમ્યું નહિ. તેથી તેણે પોતાની રાજધાની મુર્શીદાબાદથી બદલીને કલકત્તાથી દુર મોંગીરમાં રાખી ને પોતાના લશ્કરને યુરોપીયન રીતે કેળવવા માંડ્યું.

મીરજીરના વખતથી પડેલી ટેવ પ્રમાણે કંપનીના માલસોએ નની પાસે પૈસા માગ્યા. ઉપરાંત તેઓ પોતાનો માલ મીરજીરે આપેલી છુટ મુજબ દાણ આપ્યા વગર લઈ જતા, તેની સાથે ખીમ્મનો માલ પણ લાંચ ખાઈને પોતાના નામે લઈ જવા લાગ્યા. આથી મીરકાસમે તે બંધ કરવા કેટલાક ઉપાય અજમાવ્યા પણ તેમાં નહિ ફાવવાથી તેણે બંગાળામાંથી બધાનું દાણ માફ કર્યું.

આ કારણથી અંગ્રેજોએ મીરકાસમ સાથે લઢાઈ જોડી. તે મીરકાસીમ અયોધ્યાના નવાબ શુજાઉદ્દૌલા અને દિલ્હીના પાદશાહ શાહ-આલમ સાથે મળીને સામે થયો. આથી કલકત્તાના ગવર્નરે તેને પદબ્રજ કરી મીરજીરને ફરીથી નવાબ બનાવ્યો. અંગ્રેજ લશ્કરે એક બે જગ્યાએ મીરકાસમને હરાવ્યો, પછી તે લશ્કર મોંગીર તરફ ગયું. આથી મીરકાસમે જણાવ્યું કે “ જો હવે તમે આગળ વધશો તો પટણામાં પકડાએલા તમામ અંગ્રેજ કેદીઓને મારી નાખીશ ” આ ધમકીને નહિ ગણકારી અંગ્રેજ સરદાર આગળ વધ્યો તેથી મીરકાસમે લગભગ ૧૫૦ અંગ્રેજ કેદીઓની કતલ કરાવી. આ બનાવને પટણાની કતલ કહેવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૭૬૩

આથી અંગ્રેજોએ જોર પર આવીને પટણા પણ લઈ લીધું અને શાહઆલમ, શુજાઉદ્દૌલા તથા મીરકાસમનાં લશ્કરોને બકસાર આગળ ઇ. સ. ૧૭૬૪માં સખત હાર ખવડાવી, આથી શુજાઉદ્દૌલા અંગ્રેજોને શરણે આવ્યો ને મીરકાસમ નાસી ગયો. આથી અંગ્રેજ સત્તા ઉત્તર હિંદમાં કાયમની થઈ.

કલાધવ છઠ્ઠી વાર—(છ. સ. ૧૭૬૫-૬૭)—હિંદમાંના અંગ્રેજ અમલદારો લાંચ વગેરેથી પોતાનાં ગજવાં ભરતા હતા, તેથી તેમાં સુધારો કરવાની જરૂર હતી. તેવામાં પટણાની કતલના સમાચાર ઈંગ્લાંડ પહોંચ્યા એટલે કંપનીએ કલાધવને લોડનો ખિતાબ આપી તથા અંગાળાનો ગવર્નર ને સેનાપતિ બનાવીને ત્રીજી વખત હિંદ મોકલ્યો.

તે કલકત્તે પહોંચ્યો ત્યારે તો મીરકાસમ અને શુબ્હદૌલા હારી ચુક્યા હતા ને શાહઆલમ પણ શરણે આવવાને તૈયાર હતો. તેથી કલાધવ તેની સાથે અલાહાબાદમાં કરાર કર્યો. આથી કંપનીને ગંગા ને જમના વચ્ચેનો પ્રદેશ ને અંગાળા બિહાર ને ઓઢી-આની દિવાની એટલે લગભગ અધી જતના કર ઉધરાવવાની સત્તા મળી. ખદલામાં શાહઆલમને પાદશાહ તરીકે કંપનીએ વાર્ષિક રૂપ લાખ રૂપીઆ આપવાના દરાવ્યા. આથી અંગ્રેજો રીતસર અંગાળાના ધણી થયા. તેમણે નવાબ પાસેથી અધી સત્તા લઈ લીધી અને ન્યાયના તથા બીજા અર્થ પેટે વાર્ષિક ૫૩ લાખ રૂપીઆ આપવાના દરાવ્યા, આ કરાર છ. સ. ૧૭૬૫ માં થયા.

કલાધવના સુધારા—(૧) કંપનીના નોકરોને ખાનગી વેપાર કરવાની તથા દેશીઓ પાસેથી નજરાણાં લેવાની મના કરી. (૨) નોકરોનો પગાર બમણો કરી આપ્યો. (૩) લઢાઈના વખતમાં લશ્કરને પગાર ઉપરાંત ભથ્થું મળતું તે અંધ કર્યું. ઉપર પ્રમાણે સુધારા કર્યા આથી લશ્કરમાં અગત્યપ ફેલાયો હતો ને શાંત પાડ્યો.

દિરાજ પદ્ધતિ—અલહાબાદના કરાર પ્રમાણે અંગાળામાં અંગ્રેજોને સત્તા મળી હતી એથી (૧) લશ્કરી એટલે સુખ, શાન્તિ અને બંદોબસ્તની સત્તા અંગ્રેજોના હાથમાં સોંપાણી અને (૨) ન્યાય તથા

મહેસુલનું કામ નવાખના દિવાન તથા અમલદારોને સોંપાયું. આ પ્રમાણે અંગ્રેજ અને નવાખ બંનેની સત્તા હોવાથી આ પદ્ધતિ દ્વિરાજ પદ્ધતિ કહેવાય છે. આથી અંગ્રેજોને વાર્ષિક ૪ કરોડ રૂપિયા મળતા હતા. આ પ્રમાણે કલાઈવ પોતાનું કામ પુરું કરી ઇ. સ. ૧૭૬૭ માં ઇંગ્લાંડ ગયો.

કલાઈવનું જીવન—તે ઇંગ્લાંડમાં ઇ. સ. ૧૭૨૪ માં જન્મ્યો હતો. અને નાનપણમાં બહુ તોફાની હોવાથી તેના વડીલે ઇ. સ. ૧૭૪૪માં કંપનીના કારકુન તરીકે હિંદમાં મોકલ્યો. એનો સ્વભાવ તરવારને અનુકુળ હોવાથી તેણે લશ્કરી ખાતામાં નોકરી માગી લીધી ને ‘અર્કાટનો ઘેરો’ અને ‘પ્લાસીનું યુદ્ધ’ એ બે પ્રખ્યાત લઢાઈઓમાં વિજય મેળવવાથી તેની નામના થઈ. અને ઉત્તરમાં તથા દક્ષિણમાં અંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો નંખાયો. છેલ્લી વખત લોર્ડ થઈને આવ્યો ત્યારે અસ્હાબાદના કાલકરાર કરીને અંગ્રેજ સત્તા દબ કરી. તે કુલ ત્રણ વખત હિંદમાં આવ્યો ને છેવટે પોતાનું કામ પુરું કરી ઇ. સ. ૧૭૬૭ માં છેલ્લી વખત ઇંગ્લાંડ ગયો ત્યાં ઇ. સ. ૧૭૭૪ માં ૫૧ વર્ષની ઉંમરે આપઘાત કરી મરણ પામ્યાં. એ ભુદ્ધિશાળી, હકુ શળ, સાહસિક ને રાજનિતિને બાળુનાર હતો, છતાં પોતાના લાભને ખાતર ગમે તેવું પાપ કરવાને અટકે તેવો નહોતો. તેણે પોતાના સમય દરમ્યાન દક્ષિણમાં ફ્રેંચ અને અંગાળામાં નવાખની સત્તાઓ તોડીને પોતાની માતૃભૂમિની ધણી સારી મેવા બળવી પણ અંગાળાની સત્તા મેળવતાં તેણે કેટલાંક અયોગ્ય કામ કરેલાં તે પર ટીકા થવાથી તેને જીંદગી પર કેટલો આવ્યો તેથી તેણે આપઘાત કર્યો.

કલાઈવ પછીના સમય (ઇ. સ. ૧૭૬૭-૭૨)—કલાઈવ-

ના ગયા પછી પાંચ વર્ષમાં બે ગવર્નરો થયા. તેમના કારભારમાં બંગાળામાં અંધેર ચાલ્યું. કલાઈવે જે સુધારા કર્યા હતા તે તુટી ગયા ને જીલ્લમ, અન્યાય ને લાગવગનું જોર વધી ગયું, કંપનીના નોકરો દેશી માણસો પાસેથી કાઠ પલુ રીતે પૈસા કઢાવી પોતાના ખીસ્સાં તર કરતા. એવામાં બંગાળામાં ઇ. સ. ૧૭૭૧ માં મોટા દુકાળ પડ્યો, એથી તેની ત્રીજી લાગની વસ્તી નાશ પામી. આ સમય દરમ્યાન દક્ષિણમાં અંગ્રેજોને હૈદર સાથે લઢાઈ થઈ તે મૈસુરી પહોંચે વિગ્રહ કહેવાય છે.

પહોંચો મૈસુર વિગ્રહ (ઇ. સ. ૧૭૬૭-૬૯):—

કારણ—હૈદરની સત્તા વધવાથી તેને વશ કરવા માટે મરાઠા તથા નિઝામ એકત્ર થયા. ને સાથે અંગ્રેજોને પણ બેળગ્યા.

ચુક—શરૂઆતમાં અંગ્રેજ સૈન્યે નિઝામના લશ્કરને સાથે લઈ બંગલોર કબજે કર્યું, પણ હૈદરે મરાઠાને પૈસા આપીને તથા નિઝામને કર્ણાટક જીતવામાં મદદ આપવાનું કહીને છુટા પાડ્યા. આથી અંગ્રેજ એકલા રહ્યા. પણ કર્નલ રિમથ નામે સરદાર હતો તે જરા પણ ગભરાયો નહિ.

હૈદરે પોતાના મોટા લશ્કર વડે નિઝામ સાથે મળીને કર્ણાટક પર ચઢાઈ કરી. આથી પ્રથમ અંગ્રામ આગળ ને ત્યાર પછી ત્રિનોમાળી આગળ તેને અંગ્રેજોએ હરાવ્યો. આથી નિઝામ અંગ્રેજો સાથે મળી ગયો.

હૈદરે પછી અંબુરને ઘેરો લાવ્યો. પણ અંગ્રેજોએ તેને ત્યાંથી નસાડ્યો. ત્યારબાદ હૈદર એકાએક મદ્રાસ ઉપર ચઢ્યો આથી મદ્રાસની સરકારે ગભરાઈ તેની સાથે ઇ. સ. ૧૭૬૯ માં સલાહ કરી.

સલાહ—આ સલાહ ઇ. સ. ૧૭૬૯ માં મદ્રાસમાં થઈ. એથી એક બીજાનો જીતેલો મુલક પાછો આપવો ને કોઈ શત્રુ ચાલી આવે તો લડાઈ પ્રસંગે એક બીજાને મદદ કરવાનું નક્કી થયું.

પરિણામ—આ સલાહ કરવામાં ઉતાવળ થઈ હતી. કારણ કે લડાઈ વખતે મદદ આપવાનું ઠરેલું હોવાથી હૈદર મરાઠા સાથે યુદ્ધ કરે ત્યારે અંગ્રેજો મદદ કરે તો તેમને નુકસાન થાય. પણ લાચારીથી તેમ થયું હતું.

પ્રકરણ-૫

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ. પહેલો ગવર્નર જનરલ (ઇ. સ. ૧૭૭૪-૫૮)

અંગાળામાં ગવર્નર તરીકે—કલાઇવના ગયા પછી ને અંધેર ચાલતું હતું તે મટાડવા માટે કંપનીએ ઇ. સ. ૧૭૭૨ માં વૉરન હેસ્ટિંગ્સને અંગાળાનો ગવર્નર બનાવ્યો. તે નાનપણમાં ગરીબ સ્થિતિમાં હતો તેથી ઇ. સ. ૧૭૫૦ માં ૧૭ વર્ષની ઉંમરે કંપનીના ગુમાસ્તા તરીકે લોંદમાં આવ્યો હતો. ને ઇ. સ. ૧૭૬૪ માં પાછો જઈ ફરીથી ઇ. સ. ૧૭૬૯ માં કલકત્તા આવ્યો. ને પછી ગવર્નર થયો.

દ્વિરાજ્ય પદ્ધતિનો અંત—કલાઇવે ચલાવેલી દ્વિરાજ્ય પદ્ધતિ સાત વર્ષ ચાલી, દરમ્યાન અંધેર હોવાથી જોઈએ તેવી તે ફતેહ મેદ થઈ નહિ. આથી તેણે નવાબના દિવાનો પાસેથી સત્તા લઈ લીધી અને બધી સત્તા અંગ્રેજ અમલદારોને સોંપી અને દિવાનો ઉપર કામ ચલાવી લાંચ લઈ તેમને છુટા કર્યા. આથી હિંદીઓની બધી સત્તાનો અંત આવ્યો.

આને બદલે એણે જમીનદારોને પાંચ વર્ષના પટે જમીન ગણોતે આપવાનો રિવાજ રાખ્યો. તે જાહેર હરાજીથી આ ઇજારો અપાતો નથી ગમે તેવા માણસો પણ વધારે પૈસા આપી આ ઇજારો રાખતા તે રૈયતને કનડતા.

ન્યાયખાતામાં સુધારો—દેશી દિવાનો પાસેથી બધી સત્તા લઈને તેણે ન્યાય ચલાવવાનું પણ મહેસુલ ઉધરાવનાર કલેક્ટરોને સોંપ્યું. ઈલાકાના વિભાગ પાડી દરેક જિલ્લામાં દિવાની અને ફોજદારી કચેરીઓ સ્થાપી. ઉપરાંત કલકત્તામાં પણ બે કોર્ટો તે માટે સ્થાપી ઉપરાંત તેણે કંપનીના નોકરોને ખાનગી વેપાર કરવાની મના કરી.

રેગ્યુલેરીંગ એક્ટ—ઈ. સ. ૧૭૭૩ માં વિલાયતની પાર્લામેન્ટ-માં કંપનીની રાજ્યવ્યવસ્થા બરાબર ચાલે તેટલા માટે એક કાયદો પસાર થયો. તે રેગ્યુલેરીંગ એક્ટ કહેવાય છે. એ કાયદા પ્રમાણે (૧) બંગાળના ગવર્નરને ગવર્નર જનરલ કહેવો, તેની નીમણુક કંપની ન કરે પણ વિલાયતની સરકાર કરે. (૨) મુંબઈને મદ્રાસના ગર્વનર બંગાળના ગવર્નરના તાબામાં રહીને કામ કરે એટલે તેઓ તેની મંજૂરી સિવાય કાર્ગની સાથે લઢાઈ કે સલાહ કરી ન શકે. (૩) ગવર્નર જનરલને મદદ કરવા જે ચાર સલામતોની એક કૌંસિલ નીમી, તેની નીમણુક પણ વિલાયતની સરકારે પોતાના હાથમાં રાખી. (૪) કલકત્તામાં ન્યાય આપવા માટે એક વડી અદાલત (સુપ્રીમકોર્ટ) સ્થાપી તેના મુખ્ય ન્યાયાધીશની નીમણુક પણ વિલાયતની સરકારે પોતાના હાથમાં રાખી.

આ પ્રમાણે કંપનીના વડીવટમાં બ્રિટીશ સરકારે પહેલ વહેલો હાથ લાગ્યો. કારણકે આજ સુધીને કારણાર નિદવા લાયક અર્થ ગયો હતો.

પહેલા મરાઠા વિગ્રહ—(ઇ. સ. ૧૭૭૫-૮૨):—

કારણ—રાધાબાએ નારાયણરાવ પેશ્વાનું ખૂન કરાવ્યું અને પોતે પેશ્વા થયો. આથી નાનાફડનવીસ વગેરે મોટા સરદારો પેશ્વાના બાળક પુત્ર સવાઈ માધવરાવનો પક્ષ લઈ તેની સામે થયા. તેથી રાધાબાએ સુરત મુકામે મુંબઈના ગવર્નર સાથે પોતાને મદદ મળે માટે ઈ. સ. ૧૭૭૫માં સલાહ કરી. આથી મુંબઈના ગવર્નરે રાધાબાને ૩૦૦૦ માણસનું સૈન્ય આપવાનું કરાવ્યું. તેના બદલામાં રાધાબાએ સાલસેટ ને વસાઈ ટાપુ તથા ગુજરાતમાંના કેટલોક મુલક આપવાનું કરાવ્યું. આથી મુંબઈના ગવર્નરે રાધાબાને મદદ આપી. પણ રેઝ્યુલેશીન એક્ટ પ્રમાણે તેણે બંગાળના ગવર્નરની મંજૂરી માગવી જોઈએ તેમ ન કર્યું આથી વોરન હેસ્ટિંગ્સે નાનાફડનવીસ સાથે પુરંદરમાં લગભગ સુરત જેવીજ સંધી કરી.

લઢાઈ—શરૂઆતમાં મુંબઈના લશ્કરે ગુજરાતમાં જીત મેળવી પણ બીજી વખત સખત હાર ખાધી અને વડગામ આગળ સલાહ કરી આપી. એવામાં વિલાયતથી સુરતની સલાહ મંજૂર થઈને આવી તેથી નાનાફડનવીસ ફ્રેંચો સાથે સંબંધ રાખે તે જણાવી બંગાળના ગવર્નર જનરલે પણ રાધાબાને મદદ કરવા લશ્કર મોકલ્યું. અને વડગામની સંધી કબુલ ન કરતાં લઢાઈ કરી આમાં બંને પક્ષની કેટલીક હાર જીત થઈ આખરે ઈ. સ. ૧૭૮૨માં સાલબાઈ મુકામે સલાહ થઈ.

સલાહ—ઇ. સ. ૧૭૮૨માં સાલબાઈ મુકામે અંગ્રેજ ને મરાઠા વચ્ચે સલાહ થઈ તેથી પહેલા મરાઠી વિગ્રહનો અંત આવ્યો, તેમાં નીચે મુજબ શરતો થઈ. (૧) અંગ્રેજોએ રાધાબાનો પક્ષ કરવો નહિ અને તેણે પેશ્વાનું લઈને શાંત રહેવું. (૨) સાદી બેટ અંગ્રેજને મળ્યો. (૩) સવાઈ માધવરાવને પેશ્વા તરીકે કબુલ રાખવો (૪) પરસ્પર લઢાઈ વખતે મદદ આપવી.

પરિણામ—અંગ્રેજોએ મરાઠી સંતાની કાટકુટ ગોઈ લીધી ને તેમનામાં યગ પોસારો કર્યો જેથી આગળ જતાં તેઓ કાવી શક્યા.

બીજી મિયુર વિગ્રહ (ઇ. સ. ૧૭૮૦-૮૪) :—

કારણ—(૨) હૈદરે મરાઠા સાથેની લડાઈમાં મદ્રાસના કરાર પ્રમાણે અંગ્રેજોની મદદ માગી તે તેમણે આપી નહિ. (૨) ઇ. સ. ૧૭૭૯માં ફ્રેંચોનું માહી બંદર અંગ્રેજોને જીતી લીધું તેથી તે બંદર મારફતે હૈદરને લડાઈનો સમાન મળતો બંધ થયો. આ બે કારણોથી હૈદરે અંગ્રેજો સાથે લડાઈ જોડી.

લડાઈ—શરૂઆતમાં હૈદરે મોટું લશ્કર લઈ કર્ણાટક ઉપર ચડાઈ કરી, અને પોલીલોર આગળ અંગ્રેજોને સખત હાર ખવરાવી તેમનાં લગભગ ૨૭૦૦ માણસોને કાપી નાખ્યાં. આથી વોરન હેસ્ટીંગ્સે ભોંસલેની મદદ લઈ એક જમીન રસ્તે ને બીજું દરિઆઈ રસ્તે એવાં બે લશ્કર મદ્રાસ તરફ મોકલ્યાં. દરિઆ માર્ગે વાંદીવાસનો વીર સર આ-યર ક્રૂટ આવ્યો હતો તેણે ઇ. સ. ૧૭૮૧માં પોટોનોવો, પોલીલોર ને સૌક્ષીગંગની લડાઈઓમાં હૈદરને હરાવ્યો. ને ઇ. સ. ૧૭૮૨માં આર્નીની લડાઈમાં હૈદરની સખત હાર થઈ ને હૈદર તે જ વર્ષમાં મરણ પામ્યો.

ત્યાર પછી તેના પુત્ર ટીપુએ લડાઈ ચાલુ રાખી. અંગ્રેજોએ તેની સામે પણ કેટલીક જીત મેળવી. તેવામાં મદ્રાસના ગવર્નરે હેસ્ટી-ંગ્સની મરજી વિરૂદ્ધ સલાહ કરી.

સલાહ—ઇ. સ. ૧૭૮૪માં ટીપુ અને અંગ્રેજો વચ્ચે આંગલો-મરાઠી સલાહ થઈ. આથી (૧) દરેક પક્ષે મોતમોતના તાખાના કેદીઓને છુટા કરવા (૨) એક બીજાનો જીતલો મુલક આછો આપવો એમ હતું.

પરિણામ—આથી ટીપુને પોતાનો ગુમાવેલો મુલક પાછો મળ્યો.

જણુ અગ્નિને કંઈ લાભ થયો નહિ ને તેમની મહેનત નકામી ગઈ.

હેસ્ટીંગ્સના અન્યાય—કંપની તરફથી ચારવાર નાણાંની માગણી આવતી તે પુરી પાડવા હેસ્ટીંગ્સે કેટલાક નાણાં સંબંધી તથા કેટલાક બીજા નીચે મુજબના અન્યાય કર્યા. (૧) મોગલ પાદશાહ શાહઆસમ દિલ્હીમાં સિંધીયાના આગ્રયે ગયો એથી અંગાણાની દિવાનીના બદલામાં તેને દર વર્ષે અપાતા ૨૬ લાખ રૂપીઆ બંધ કર્યા. (૨) અલ્લાખાદને કારા પ્રાંતો જે પાદશાહના હતા તે અયોધ્યાના નવાબને પરાણે વેચી માર્યા (૩) પૈસા મેળવવા રોહીલાનો નાશ કર્યો. (૪) અયોધ્યાની બેગમો ઉપર જીલ્લમ કરી હુંટ ચલાવી, (૫) કાશીના રાજા ચૈયતસિંહને પૈસાની ખાતર પદબદ્ધ કર્યો. (૬) રાજા નંદ કુમારને ફાંસીની શિક્ષા કરાવી.

રોહીલાનો નાશ—અયોધ્યાની ઉત્તરે રોહીલા લોકો સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો કારભાર ચલાવતા હતા. તેમના પર પૈસાની ખાતર અયોધ્યાના નવાબની સાથે મળીને ગવર્નર જનરલે ચઢાઈ કરી. તેમનો નાશ કર્યો. માત્ર રામપુરની જગીર તેમના એક સરદારને આપી. બાકીનો મુલક અયોધ્યાના નવાબને આપી તે બદલ હેસ્ટીંગ્સે ૪૦ લાખ રૂપીઆ લીધા. આ લઢાઈમાં હજારો નિર્દોષ રોહીલાનો નાશ થયો.

કાશીના રાજા ચૈયતસિંહ—કાશીનો રાજા પ્રથમ અયોધ્યાના નવાબના તાબામાં હતો તેને કંપનીએ પોતાની સત્તામાં લીધો. અને તેના મુલકનું રક્ષણ કરવા ત્યાં અંગ્રેજ સૈન્ય રાખ્યું. તેનું ખર્ચ ત્યાંના રાજા ચૈયતસિંહ જેમ તેમ કરીને આપતો હતો તે ઉપરાંત બીજાં વધારાનું લશ્કર રાખવાને હેસ્ટીંગ્સે લખ્યું. તે ૫ લાખ રૂપીઆ માગ્યા. તે ચૈયતસિંહે આપવાની ના પ્રાપ્તી આથી તેના ૫૦ લાખ રૂ. કર્યો અને તે દેડ વસુલ કરવા હેસ્ટીંગ્સ જાતે ગયો. આથી કાશીની અમલ ઉશ્કેરાઈ ગઈ. તેથી હેસ્ટીંગ્સ મહા મુશીબતે ખચ્યો. ચૈયતસિંહ

પોતાનો ખાનગી ખજાનો લઈ જ્વાલીઅર નાસી ગયો ને દર વરસે ૪૦ લાખ લેવાના કરી તેના ભત્રીજાને કાશીની ગાદી આપી.

અયોધ્યાની બેગમો—પછી હેસ્ટિંગ્સે અયોધ્યાના નવાખ પાસે પૈસા માગ્યા તેથી તેની ના પાડવા નવાખ સામે આવ્યો. એટલે યુનારગઢમાં ગવર્નર જનરલે તેની પાસે લખાવી લીધું કે “ મારી મા તથા દાદી પાસેથી ખૂબ મીઠકત છે તેમાંથી પૈસા વસુલ કરો. ” પછી બેગમોએ ચૈયતસિંહને મદદ આપી હતી એવો આરોપ મૂકી તેમને તથા તેમના નોકરોને ઘણો ત્રાસ આપી ગવર્નર જનરલે ૧ કરોડ ને ૨૦ લાખ રૂપિયા વસુલ કર્યા.

રાજા નંદકુમારને ફાંસી—રાજા નંદકુમાર ગંગાનાનો એક જમીનદાર હતો. તેણે હેસ્ટિંગ્સ પર લાંચ લીધાના અને ખીજા ફેટલાક આરોપો મૂક્યા ને તે સાબિત કરી આપવાનું પણ જણાવ્યું આથી કલકત્તાની વડી અદાલતનો ન્યાયાધીશ જે હેસ્ટિંગ્સનો મિત્ર હતો તેની આગળ ખનાવટી તહેામત રજુ કરી નંદકુમારે કોઈક દસ્તાવેજ પર ખોટી સહી કરી છે એવું સાબિત કર્યું. અને તે ગુહના માટે વિલાયતમાં હરાવેલી ફાંસીની શિક્ષા કરાવી.

આરોપ—હેસ્ટિંગ્સની ફાંસીલમાંના બે જણ તેના આ દરેક કામમાં સામે થયા હતા. અને જ્યારે તે પોતાની જગા છોડી ઈ. સ. ૧૭૮૫ માં વિલાયત ગયા ત્યારે તેના પર આ બધાં નિંદવા લાયક કામો માટે કામ ચલાવવામાં આવ્યું. ફક્ત ૧૭ વર્ષ ચાલ્યો. તેના જ માંના ઉત્તમ વક્તાઓએ તેની વિરુદ્ધ ભાષણો કર્યા. આમાં હેસ્ટિંગ્સનું બહું ધન ખરચાઈ ગયું પણ છેવટે તેણે રાજ્યનું લાલું કરેલું હોવાથી નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂક્યો ને કંપનીએ તેને વાર્ષિક ૪૦૦૦ પૌંડનું પેન્શન આપી આપ્યું. તે ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં મરી ગયો. આજ પ્રમાણે

કલાઈવ ઉપર પણ આરોપ મૂકાયા હતા ને તેમાં તેને છોડી મૂક્યો હતો.

હેરિંગ્સને કારભાર—કલાઈવે અંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો નાખ્યો હતો. તે હેરિંગ્સે મજબુત બનાવ્યો. જો કે તેણે મુલકોમાં વધારો કર્યો નથી પણ રાજ્યની મજબુતી સારી કરી. પૈસા મેળવવા કરેલાં કામો ને નંદકુમારની ફાંસીની વાત બાદ કરીએ તો તે બાહોશ અધિકારી કહેવાય. આના વખતમાં મદ્રાસનો કારભાર ખરાબ રીતે ચાલતો હતો પણ તેમાં તેનો વાંક નહતો.

પીટનું હોદ્દો બીલ—કંપનીના કારભાર વિરૂદ્ધ વિલાયતમાં ખૂબ ચર્ચા થવાથી ઈ. સ. ૧૭૮૪ માં પીટ નામના પ્રધાને પાર્લામેન્ટમાં સુધારાનો એક કાયદો પસાર કરાવ્યો તે “પીટનું હોદ્દો બીલ” ના નામે ઓળખાય છે. તેમાં નીચેની મુખ્ય વિગતો હતી (૧) કંપનીના ડીરેક્ટરોના હાથમાંથી બંધી રાજકીય સત્તા લઈ લઈને ૬ સભાસદોની બનાવેલી ‘હોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલ’ નામની સભાને સોંપી. ને તેની મંજુરી સિવાય ગવર્નર જનરલ કોઈ પણ સદાઈ કે સલાહ કરી ન શકે તેમ દરાખ્યું. (૨) ગવર્નરો ને ગવર્નર જનરલની નીમજબુક ઉપર ઈજ્જાડના રાજની સત્તા-વધારી (૩) ગવર્નર જનરલને ગવર્નરો ઉપર વધારે સત્તા ભોગવવાની આપી અને અગત્યની બાબતમાં તેને પોતાની ફાંસીલથી પણ સ્વતંત્ર રીતે વર્તવાની રજા મળી. (૪) કલકત્તાની ફાંસીલના સભાસદોની સંખ્યા ૩ ની કરી ને મુખર્જી તથા મદ્રાસના ગવર્નરોને એક એક ફાંસીલ આપી. આ કાયદાથી કંપનીને બદલે બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલ ખરી રાજકર્તા થઈ, તેના હાથમાં ઈ. સ. ૧૮૭૬ સુધી કારભાર રહ્યો.

મકરણુ ૬

લૉર્ડ કૉર્નવાલીસ (ઇ. સ. ૧૭૮૬-૯૩)

નીમણુક—હેરિટ્જ પછી તેની જગાએ લૉર્ડ કૉર્નવાલીસની નીમણુક થઈ પણ તે અમેરિકા સાથેની લઢાઈમાં રોકાએલો હોવાથી બંગાળાની કૉંસીલના એક સભાસદે ૨૦ મહીના કારભાર ચલાવ્યો, કૉર્નવાલીસે તેના કારભારની ટીકા કરી છે.

કૉર્નવાલીસ ઉંચા કુટુંબનો ને મોટા અધિકારીઓનો મિત્ર હતો. વળી હિંદથી અબ્બરવો હોવાથી પક્ષપાત વગર કારભાર ચલાવશે એમ ધારી તેની નીમણુક થઈ હતી.

સુધારા—(૧) ન્યાયખાતું અને મહેસુલખાતું જુદાં પાડ્યાં, ને કેટલીક નવી કચેરીઓ સ્થાપી (૨) પોલીસ ખાતામાં કેટલોક સુધારો કર્યો (૩) કંપનીના અધિકારીઓને ખાનગી વેપાર કરવાની મના કરી ને તેમનો પગાર વધારી આપ્યો (૪) બંગાળામાં કાયમની જમાબંધી કરી. (૫) એણે હીંદી સીવલી સર્વીસ કે સનંદી નોકરીની સંસ્થા ઉભી કરી તે જગા અંગ્રેજોને આપવાનું કરાવ્યું એથી હિંદીઓને નુકસાન થયું. (૬) વકીલોની પરીક્ષા તથા ફેશનિકાલની શિક્ષા પણ તેણે શરૂ કરી.

બંગાળામાં કાયમની જમાબંધી—હેરિટ્જની કામ ચલાઉ જમીનદારીની પદ્ધતિથી લોકો દુઃખી થતા હતા ને કંપનીને બરાબર મહેસુલ મળી શકતું નહતું. તેથી જે જમીનદારો જમીન મહેસુલ ઉધરાવતા હતા તેમને તેજ જમીન કાયમને માટે સોંપી દીધી અને તેમણે સરકારમાં ભરવાની રકમ હંમેશને માટે નક્કી થઈ.

આ રીત એકંદરે પ્રગ્વના લાલની હતી. પણ તે દાખલ કરવામાં તે વખતે સરકારને વધારે લાભ હતો. કારણકે (૧) મહેસુલ બરાબર

વસુધ થઈ નહોતું તે કાયમના જમીનદાર થવાથી નિયમિત વસુધ થવા લાગ્યું ને તેની રકમ પણ લગભગ ખમણી થઈ. વળી (૩) જમીનદારોને કંઈ આ હક દાનમાં નથી મળ્યો કારણકે એ બધા અંગ્રેજી રાજ્ય પહેલાં પોતાની જમીનદારીમાં રાજના જેટલાજ બધા હક ભોગવતા હતા તે માત્ર મહેસુલ ઉધરાવવાનું જ રહ્યું. (૩) આ જમીનદારો પોતાની સત્તા જશે એ બીકથી હંમેશાં રાજ્યને વફાદાર થયા (૪) પડતર જમીન ખેડાવાથી દેશ વધારે આબાદ થયો માત્ર નાના ખેડૂતના કેટલાક હક ફળ્યા છતાં આ રીત હિંદના ખીજા પ્રાંતો કરતાં ઘણી સારી છે.

ત્રીજો મૈસુર વિગ્રહ (ઇ. સ. ૧૭૬૦-૬૨) :—

કારણ (૧) કાર્નવાલીસે નિઝામની સાથે કરાર કર્યા તેમાં સંતુ આમેની લઢાઈમાં મદદ કરવાનું કહ્યું ને મિત્રોની યાદીમાં ટીપુનું નામ નહોતું (૨) મલખારમાંના ટીપુના એક તાબેદાર રાજા પર કંપનીએ પોતાનું લેણું વસુલ કરવા ચઢાઈ કરી. (૨) અંગ્રેજના મિત્ર ત્રાવણકોરના રાજા પર કેટલાંક કારણ સર ટીપુએ ચઢાઈ કરી. લઢાઈ—ઉપરનાં કારણોથી મૈસુરનો ત્રીજો વિગ્રહ શરૂ થયો. અંગ્રેજોએ નિઝામ ને મરાઠાને પોતાની સાથે સલાહ કરીને લડવા લીધા ઈ. સ. ૧૭૬૦

અંગ્રેજ સરદારોએ, મલખાર પ્રાંત જીતી લીધો પણ પશ્ચિમમાં ટીપુ ફાળ્યો. મદ્રાસના ગવર્નરે તથા કાર્નવાલીસે જાતે પણ કેટલીક જીત મેળવીને ટીપુને હરાવ્યો. વળી મરાઠા તથા નિઝામના સરદારોએ પણ કેટલોક મુશ્કેલ જીત્યો. પછી એ ત્રણે લશ્કરો ઉપરાંત કુર્બનો રાજા પણ સાથે મળ્યો ને બધાએ મળી રાજધાની શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરો ઘાલ્યો, આથી ટીપુએ સલાહ કરી.

સલાહ—શ્રીરંગ પટ્ટણમાં ઈ. સ. ૧૭૬૨માં આ વિગ્રહની સલાહ

ઈ. તેથી (૧) લગભગ પોતાના ત્રીજા ભાગનું રાજ્ય આપી દીધું. માંથી અંગ્રેજોને લાગ મલખાર ને ખીજો મુલક આવ્યો. (૨) કુર્ગનો જ ટીપુની તાબેદારીમાંથી છુટો થઈ અંગ્રેજોને આશ્રિત થયો (૩) વણકારના રાજ્યને તેનો બધો મુલક પાછો મળ્યો. (૪) ટીપુએ પનીને ૩ કરોડ રૂપિયા દંડના આપવાના કરાવ્યા ને તે ન ભરી શકે ત્યાં ધીમાં પોતાના બે શાહજાદા બાંહેધરીમાં આપ્યા.

પરિણામ—આ લઢાઈથી ટીપુ બહુજ નબળો પડી ગયો ને રાણા, નિઝામ તથા કંપની નેરાવર થયાં. મૈસુરના રાજ્યમાં થઈને પનીને વેપાર માટે જવાની છુટ મળી. ટીપુ પાસે માંગલોર સિવાનું એકે બંદર રહ્યું નહિ.

કંપનીનો નવો પટો—રેગ્યુલેટીંગ એક્ટમાં જણાવ્યા મુજબ પટાની ૨૦ વર્ષની મુદત પુરી થઈ, તેથી ઈ. સ. ૧૭૯૩માં કંપનીને નો પટો મળ્યો. તેથી (૧) બોર્ડ ઓવ કન્ટ્રોલમાં પ્રીવીકૌંસીસ ત્રાયના માણસોમાંથી પણ બે માણસો આવી શકે. (૩) એશિયા-ડમાં ૩૦૦૦ ટન સુધીનો વેપાર કરવાની કંપની સિવાયના માણસોને અમુક બંધનોથી છુટ મળી, આજ વર્ષમાં લોર્ડ કોર્નવાલીસ જાણ ગયો.

સર જોન શોર (ઈ. સ. ૧૭૯૩-૯૮)

કોર્નવાલીસ પછી ત્રીજા ગવર્નર જનરલ તરીકે સર જોન શોરની ભણક થઈ. તેને દેશી રાજ્યોમાં હાથ ધાલવાની મના કરી હતી થી તેણે તટસ્થ પદ્ધતિ સ્વીકારી.

નિઝામ—મરાઠાઓએ નિઝામના રાજ્ય પર ચઢાઈ કરી તેથી બે અંગ્રેજોની મદદ માગી પણ સર જોન શોરે આપી નહિ આથી ઈ. ૧૭૯૫માં ખરડાની લઢાઈમાં તે સખત હાર્યો. માટે તેણે ફૈઝ રહારને રાખી લશ્કર કેળવવા માંડ્યું.

અયોધ્યા—ઈ. સ. ૧૭૬૭માં અયોધ્યાનો નવાબ મરણ પામ્યા થી તેનો દીકરો ગાદીએ આવ્યો પણ તેને ઉઠાડી મુકી વજર અહીં મનો મારુસ ગાદી પચાવી પડ્યો, આથી તેને ઉઠાડી મુકી નવાબના ત્રણ સાદતઅહીંને ગાદી અપાવી. તેણે દર વર્ષે રૂંક લાખની ખંડણી પાપવાનું કબુલ્યું.

આ સમયમાં અંગ્રેજોએ કેટલાંક ડચ સંસ્થાના જીતી લીધાં તે . સ. ૧૭૬૮માં તે ઈંગ્લાંડ ગયો. તેણે શાંતિથી કારભાર ચલાવ્યા હોય ત્યાં તેને એક પદવી મળી.

પ્રકરણ ૭.

માર્કીસ વેલેસ્લી. (. ઇ. સ. ૧૭૬૮-૧૮૦૫)

નીમાણક વખતે દશસ્થિત—માર્કીસ વેલેસ્લીને લોર્ડ વેલેસ્લી કે લોર્ડ મોનિંગ્ટન પણ કહે છે. તે ઇ. સ. ૧૭૬૮ માં ચોથો ગવર્નનર જનરલ તરીકે નીમાયો. તે વખતે યુરોપમાં ફ્રેંચ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી તેથી ફ્રેંચોની નજર દેશના અંગ્રેજી મુલક પર હતી. તેમના મહાન રાજા નેપોલીયનના પુ અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવા તૈયાર હતા. નીમામને હુમલવાથી રાકા નંર પર આવ્યા હતા. નિમામ પણ ફ્રેંચોનો મળતોઓ થયો હતો.

સહાયકારી લશ્કરની યોજના—આવી સ્થિતિ હોવાથી એ અને મરાઠાનું જોર તોડવા અને કંપનીનું સર્વોપરીપણું કબુલ રાવવા વેલેસ્લીએ એક યોજના ઘડી કાઢી. તે સહાયકારી લશ્કરની યોજના કે **સપ્તસીડીઅરી સીસ્ટમ** કહેવાય છે. તેમાં (૧)

મોગલોની માફક કંપનીનું સર્વોપરીપણું કબ્જા રાખે (૨) તે સ્વી-
કારનારથી કોઈ પણ ખીજા રાજા સાથે પત્રવ્યવહાર, લઠાઈ કે સંબંધ
કરવાં હોય તો કંપનીની મારફતે થઈ શકે (૩) કંપની તરફથી એક
મુખ્ય અમલદાર રાજાની રાજધાનીમાં રહે, (૪) દેશી રાજાએ
પોતાના ખર્ચે એક અંગ્રેજ સૈન્ય રાખવું. તે ખીજા પરદેશી લશ્કરને
જન આપવી. (૫) તે રાજાને મદદ કરવાને કંપની બધાઈ. (૬)
રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા હોય તો તે મટાડવા કંપની વહીવટ ચલાવે. આ
મુજબ કલમો હતી.

ચોજનાનું પરિણામ—આ ચોજના મોટે વેલેસ્લીએ બધા
દેશી રાજાઓને લખ્યું. નિઝામે તે સ્વીકારી અને ટીપુ સાથેની
લઠાઈમાંથી જે ભાગ મળ્યો હતો તે ખર્ચ બદલ કંપનીને આપ્યો.
ટીપુ તથા મરાઠાએ શરૂઆતમાં ન સ્વીકારી પણ અંતે મરાઠાએ
સ્વીકારી અને ટીપુ સામે થયો તેથી તેણે પોતાનું રાજ્ય ગુમાવ્યું.
ખીજા નાના નાના દેશી રાજાઓએ સ્વીકારી તેથી દેશમાં બધે શાંતિ
રહી. અને કંપનીની સત્તા ચક્રવર્તી રાજાના જેવી થઈ. આથી આખા
હિંદમાં અંગ્રેજોની સત્તા થઈ.

વળી વેલેસ્લીએ મોટાં રાજ્યોને એક ખીજાથી છુટાં પાડ્યાં,
અથી તે દ્રીથી એક થઈ શક્યાં નહિ. તેમજ દ્રગિયા કિનારા પર
કંપનીની સત્તા કરી દીધી.

ચોથો મૈસુર વિગ્રહ (૧. સ. ૧૭૯૬):—

કારણ—ટીપુને મરાઠા ને નિઝામની ધણી ખીક હતી તેથી તે
પોતાનું લશ્કર કેળવતો હતો અને તુર્કસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન વગેરેના
બાદશાહો સાથે એક સંપ કરતો હતો. જે કે નેપોલિયને તેને મદદ
કરવા કહ્યું હતું પણ તે આવું તેમ નહોતું. તેવામાં ઈ. સ. ૧૭૯૬માં

મોસીમીયસ ટીપુમાં એક ફેંચ લશ્કર આવ્યું આથી લાઈ વેલેસ્લીએ ટીપુની સાથે લઢાઈ જોડી

લઢાઈ—આ વખતે પણ અંગ્રેજોની સાથે નિઝામનું લશ્કર હતું. અંગ્રેજ સરદાર જનરલ સ્ટુઆર્ટ ટીપુને બે જગ્યાએ હરાવ્યો. પછી તેની રાજધાનીને અંગ્રેજોએ ઘેરા લીધો. તેથી ટીપુ મેદાને પડ્યો અને ઈ. સ. ૧૭૯૯ માં ટીપુ લડતાં લડતાં મરાયો.

છેવટ—આથી અંગ્રેજોએ મૈસુરના દેશી રાજાના તાબામાં પહેલાં જોડેલો મુલક હતો તેટલો તેના વારસને આપ્યો ને હૈદર તથા ટીપુએ જીતેલો પોતે રાખ્યો. ટીપુના બે છોકરાઓને વેલોરમાં નજર કેદ કર્યા. આ લઢાઈમાં ટીપુએ બહુ બહાદુરી બતાવી છતાં વેલેસ્લી જીત્યો. તેથી ઈંગ્લાંડની સરકારે તેને **માર્કિવસ વેલેસ્લી**ના પિતાનું આપ્યો. ગવર્નર જનરલનું ખર્ચે નામ **મોર્નિંગ્ટન** હતું છતાં તે પિતાના નામથીજ ઓળખાય છે.

તાંજોર ખાલસા (ઈ. સ. ૧૭૯૯)—તાંજોરનો રાજા ઈ. સ. ૧૭૮૬ માં મરી ગયો ત્યારે તેનો દત્તક પુત્ર ગાદીએ આવ્યો. તેથી તેના કાકાએ વાંધો ઉઠાવ્યો એટલે કંપનીએ કાકાને રાજ્ય અપાવ્યું પણ દત્તક પુત્ર વેલેસ્લીને અપીલ કરી તેથી તેને નામની ગાદી આપી વર્ષાસન બાંધી આપ્યું ને તાંજોર ખાલસા કર્યું.

સુરત ખાલસા (ઈ. સ. ૧૮૦૦)—સુરતનો નવાબ ઈ. સ. ૧૭૯૯માં મરી ગયો તેથી તેના ભાઈએ એક લાખનું વર્ષાસન લઈ પોતાનું રાજ્ય ઈ. સ. ૧૮૦૦ માં કંપનીને આપવાનું કહ્યું.

કર્ણાટક ખાલસા (ઈ. સ. ૧૮૦૧)—કર્ણાટકના નવાબના વંશજો પર ટીપુ સાથે પત્રવ્યવહાર રાખ્યાનો આરોપ મૂકાયો તે

સાબિત થયો નહિ છતાં તેનું રાજ્ય ખાલસા કરી તેના વારસને ઉપજનો પાંચમા ભાગનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું.

રોહીલખંડ વગેરે ખાલસા (ઇ. સ. ૧૮૦૧)—અયોધ્યાના નવાબની સલામતી ખાતર તેને ત્યાં રહેતા સહાયકારી લશ્કર ઉપરાંત બીજું વધારાનું રાખવાનું કહ્યું તે ખાખત તેણે આનાકાની કરી પણ છેવટે તેને લશ્કર રાખીને રોહીલખંડ ને ગોરખપુર એ એ પ્રાંતો એટલે લગભગ અર્ધું રાજ્ય આપી દેવું પડ્યું.

ફરકાબાદના નવાબને પણ વર્ષાસન બાંધી આપી તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું.

બીજો મરાઠી વિગ્રહ (ઇ. સ. ૧૮૦૩-૦૪) :—

કારણ—ઇ. સ. ૧૮૦૨ના છેલ્લા દિવસે બાહરાવ પેશ્વાએ પોતે મહાયકારી લશ્કર રાખવાનું અને તેને બદલે પોતાને સિંધીઆએ ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકેલો હોવાથી પેશ્વાએ પાછી અપાવવાની સલાહ વસાઈ મુકામે અંગ્રેજો સાથે કરી. સિંધીયા ને ભોંસલેને ઠીક લાગ્યું નહિ. તેથી તેઓ લશ્કર લઈ સામા થયા.

લઢાઈ—શરૂઆતમાં સિંધીયાના ફ્રેંચ અમલદારો તેના લશ્કર-માંથી છુટા થઈ ગયા. તેથી લોડ લોકે તેનું અલીગઢ જતી લીધું. તેમજ દિલ્હી પણ જતી લીધું. ત્યારપછી લાસવારી આગળ બીજી વખત દરાવ્યા. અને અર્ધર વેલેસ્લીએ અહમદનગર લીધું તથા સિંધીયા ને ભોંસલેના એકલા લશ્કરને વસાઈ આગળ દરાવ્યું તેમજ પુરાન-પુર ને અસીરગઢના મજબુત કિલ્લાઓ પણ કંપનીને હાથ આવ્યા. વળી અર્ગમ આગળ પણ મરાઠાની હાર થઈ અને બીજો પણ ફેટ-લોક મુલક અંગ્રેજોએ જીત્યો. વળી બીજી એક અંગ્રેજ સરદાર કર્નલ-વુડિંગને ભરૂચ જતી લીધું ને ચાંપાનેરનો કિલ્લો તોડ્યો.

સલાહ—આથી ભોંસલેએ દેવગામ મુકામે અને સિંધીયાએ સિરજીઅંજેગામ મુકામે સલાહો કરી. આથી (૧) ભોંસલેએ ખાલેશ્વર, કટકને ગોદાવરી ને વર્ધા વચ્ચેનો મુલક આપી દીધો. (૨) ખીજ નાના રાજાઓ ઉપરનો ઉપરીપણાનો હક છોડી દીધો. (૩) પરદેશી પ્રજાને અંગ્રેજોની મંજૂરી સિવાય નોકરીમાં નહિ રાખવાને કબુલ કર્યું. અને સિંધીયાએ (૧) અહમદનગર, ગોદાવરી ને અંજનાની વચ્ચેનો મુલક, ભરૂચ, ગંગા જમના વચ્ચેનો દુઆખ આપ્યાં. (૨) અંગ્રેજોએ જીતેલા ખીજ કિલ્લા તેને પાછા મળ્યા (૩) ખીજ રાજાઓ ઉપરનું ઉપરીપણું છોડી દીધું. આ પ્રમાણે આ બંને સલાહો ઈ. સ. ૧૮૦૪માં થઈ ને ખીજ મરેઠી વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

પરિણામ—આથી (૧) દિલ્હીનો બાદશાહ અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યો. (૨) તેમના રાજ્યની હદ વધી. (૩) લગભગ આખા હિંદમાં કંપનીની સત્તા સર્વોપરી ગણાઈ. (૪) મરાઠાની સ્વતંત્રતા હુંડાઈ ગઈ. (૫) દરેક મોટા દેશી રાજાના રાજ્ય આસપાસ કંપનીનો મુલક આવી ગયો.

ત્રીજો મરાઠા વિગ્રહ—(ઈ. સ. ૧૮૦૪)

કારણ—(૧) સિંધિયા ને ભોંસલેની હારોથી હોદ્દકરને પણ પોતાની સક્ષામતીની ધાસ્તી પેડી. (૨) તેણે કંપનીના ત્રણ જાસુસોને ફાંસી આપી. (૩) અંગ્રેજના મળતીઆ જયપુરના રાજા પર ચઢાઈ કરી. આથી તેની ને અંગ્રેજો વચ્ચે લડાઈ થઈ.

લડાઈ—શરૂઆતમાં કર્નેલ માન્સન નામના એક સરદારને હોલકરે હરાવીને છેક આગ્રા સુધી પાછળ પડી કાઢી મૂક્યો. ભરતપુરનો રાજા હોલકરની મદદે આવ્યો. લોર્ડ લેક જયપુરથી નાસીને કાનપુર જતો રહ્યો પણ હોલકરની દીગ અને ફરકાબાદ આગળ હાર

ચર્ચ. અંગ્રેજોએ ભરતચુરનો કિલ્લો જીતી લેવા યત્ન કર્યો પણ તે લેવામાં નહિ તેથી ત્યાંના રાજા સાથે મદાદ કરી.

અર્થ—હોલકર સાથેની કેટલીકે લઢાઇમાં હાર થવાથી સિંધીઆ પણ અંગ્રેજો સામે થવા યત્ન કરતો હતો. એવામાં વેલેસ્લી હેપર કંપનીને અણગમે થયો તેથી તે ઇ. સ. ૧૮૦૫ માં તે વિલાયત ગયો. હોલકર ને સિંધીઆ સાથે નવા કરાર ત્યાર પછીના ગવર્નર જનરલે કર્યા.

વેલેસ્લીની રાજનીતિ—વેલેસ્લીની રાજ્ય નીતિથી અંગ્રેજ રાજ્યને મોટો લાભ થયો, તેથી તે હિંદમાં અંગ્રેજ રાજ્ય સ્થાપનારમાં ગણાય છે. તે પણ તેના બીજા કેટલાક સુધારા કંપનીને પરંદા પડ્યા નહિ આથી તેને રાજનામું આપી ચાલતી લઢાઇએ સ્વદેશ જવું પડ્યું. ત્યાં તેના કારભારને કેટલાકે વખોડ્યો પણ ત્યાર પછી તેને વખોડન મળ્યું,

અર્થ વેલેસ્લી—આ ગવર્નર જનરલની સાથે તેનો ભાઈ અર્થર વેલેસ્લી પણ આવ્યો હતો તેણે મરાઠી વિગ્રહમાં ઘણી ખડાદુરી ખતાવી હતી. આગળ જતાં ફ્રાન્સના મહાન રાજા નેપોલેયનને ઇ. સ. ૧૮૧૫ માં તેણે યુરોપમાં વેલેસ્લી આગળ હરાવ્યો તેથી તે ઉપર આઈ વેલ્ડીંગન થયો ને હેવરે ઇંગ્લાંડનો મુખ્ય પ્રધાન થયો હતો.

મકરણ ૮

પાંચમો ને છઠ્ઠો ગવર્નર જનરલ. (ઇ. સ. ૧૮૦૫-૧૩) -

લોર્ડ કાર્નવાલીસ બીજા વાર (ઇ. સ. ૧૮૦૫) - વેલ્સલીની રાજ્યનીતિ કંપનીને પસંદ ન પડવાથી સિંધીઆ ને હોલકર સાથે સલાહ કરવા ને શાંતિ રચાવવા કંપનીએ લોર્ડ કાર્નવાલીસને બીજા વાર દિવ મોકલ્યો. પણ તે ધરડા લેવાથી ગરમ લવા માફક આવી નહિ તેથી અહીં આવ્યાને ત્રણ માસ થયા એટલામાં તે ગાંધીપુરમાં મરણ પામ્યો.

સર જ્યોર્જ બાર્લો એક્ઝીક્યુટિવ ગવર્નર જનરલ

(ઇ. સ. ૧૭૦૫-૦૭)

સલાહ—કાર્ન વૉલીસની જગાએ સરજ્યોર્જ બાર્લોની નિમણૂક થઇ. તેણે સિંધીઆ સાથે નવી સલાહ કરી કેટલોક મુલક તથા રજૂપૂતાના રાજઓ ઉપરનું ઉપરીપણું પાછાં આપ્યાં. હોલકર સાથે પણ તેણે સલાહ કરી આથી તેને તેનો મુલક પાછો મળ્યો તેમજ દેશી રાજઓ ઉપરનો ઉપરીપણાનો હક પણ મળ્યો. આ સલાહ કરવાની સરદાર લોર્ડ લેકની મરણ નહોતી તેથી તે નારાજ થઇ વિક્સાયત જતો રહ્યો.

વેલ્સલિયન યંડ (ઇ. સ. ૧૮૦૧) મદ્રાસ તરફના લશ્કરી સેનાપતિએ લશ્કરના પહેરવેશમાં (૧) દાદી સરખી રાખવી (૨) કાને કડી પહેરવી નહિ (૩) તીક્ષ્ણ કરવું નહિ. એવા કેટલાક સુધારા કર્યા. આથી દેશી લશ્કરની કેટલીક ઊવણીઓમાં અસંતોષ ફેલાયો અને વેલ્સલિયન લશ્કરે તો યંડ કરી ૧૧૩ અંગ્રેજ અમલદારોને મારી નાખ્યા. પણ તરતજ આ યંડ સમાવી દેવાયું. ટીપુના છોકરા પર ઉકેરણી કર્યાના આશય આવવાથી તેમને વેલ્સલિયન કબજે લઈ ગયા. આથી તે સેનાપતિને, મદ્રાસના ગવર્નર વિલિયમ બેન્ટિનને

તેમજ ગવર્નર જનરલ આર્ક્ષને તેમના અધિકાર ઉપરથી બોલાવી લીધા,
લોર્ડમિન્ટો. છઠો ગવર્નર જનરલ. (છ. સ. ૧૮૦૩-૦૭)

વેલેસ્લીના પગલે—જે કે મીન્ટોની માન્યતા તટસ્થ રહેવાની હતી પણ તેનાં ખરાબ પરિણામો આવેલાં હોવાથી તેણે બુદ્ધિમંડ-
માંનાં કેટલાંક રાજ્યોને વશ કર્યા. તથા કેાંકણમાંનો કેટલોક મુલક
ખાલસા કર્યો. હિંદી મહાસાગરમાંનાં કેટલાંક વલંદાનાં થાણાં જીતી લીધાં.
રાવણકારના રાજ્યમાં અંગ્રેજ રેસીડેન્ટને દિવાન વચ્ચે કેટલીક ખટપટ
ઉભી થઈ તેથી ત્યાં શાંતિ કરી બીજો રેસીડેન્ટ નીમ્યો,

પરદેશોમાં એલચી—યુરોપમાં અંગ્રેજ તે ફ્રેંચ વચ્ચે લડાઈ
ચાલતી હતી તેથી મિન્ટોએ હિંદ ખહાર એલચી મોકલી મિત્રતા કરી.
આ માટે કરાનના રાજ્યમાં માલકમને અફઘાનિસ્તાનમાં માઉન્ટ
રુટ્ટ અર્ટ એડ્રીસ્ટનને મોકલ્યો તેણે શાહશુબ સાથે દોરતી કરી પણ
તેનું રાજ્ય દોસ્ત મહમદે પડાવી લીધું તેથી એડ્રીસ્ટન પાછો આવ્યો.
સિંધના અમીરો સાથે પણ છ. સ. ૧૮૦૬ માં કેટલાક કરાર થયા.

પંજાબનો શીખ સરદાર રણજીતસિંહ—ઈ. સ. ૧૭૬૧માં
પાણીપતમાં મરાઠાને હરાવનાર અહમદશાહ અબદલીના મરણ પછી
પંજાબોનું નેત્ર ઓછું થવાથી પંજાબના શીખ લોકો નેત્રાવર થયા.

રણજીતસિંહ—એક નાના શીખ સરદારનો કુંવર હતો. તેનો
જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૦માં થયો હતો ૧૨ વર્ષની ઉંમરે તેનો આપ
મરી ગયો પછી તેણે રાજ્ય સંભાળવા માંડ્યું. ઈ. સ. ૧૭૯૮ માં
દાણુલથી ઝમાનશાહ પંજાબ ઉપર ચઢી આવ્યો. પણ રણજીતસિંહને
લાહોરનો સુઆ ખનાવી પાછો ગયો. પછી તે લાહોરનો સ્વતંત્ર રાજા
થયો. ત્યાર પછી તેણે આસપાસનાં નાનાં નાનાં રાજ્યો જીતી પોતાના
રાજ્યની મજબુતી વધારી. તેથી કેટલાક રાજાઓએ ગવર્નર જનરલ

મિન્ટોને ફરીયાદ કરી. આથી અંગ્રેજ દેવ વચ્ચે કેટલીક અથડામણ થયા પછી ઇ. સ. ૧૮૦૯ માં અમૃતસરમાં બંને વચ્ચે સલાહ થઈ. તેથી રણજીતસિંહ અંગ્રેજોને મિત્ર બન્યો અને તે કદી પણ કંપનીના કામની વચ્ચે આવ્યો નહિ, આથી અંગ્રેજોને ધણો લાભ થયો. તે ઇ. સ. ૧૮૩૯ માં મરણ પામ્યો. તેણે શીખોને નાનાં નાનાં રાજ્યોમાંથી એક મોટા રાજ્યવાળા બનાવ્યા. તે બહાદુર ચોક્કો હતો અને તેના જમાનાનો મોટો માણસ હતો.

કંપનીના નવો પટો (ઇ. સ. ૧૮૧૩)—ઇ. સ. ૧૭૯૩ માં આપેલા પટાની મુદત પુરી થવાથી ઇ. સ. ૧૮૧૩માં કંપનીને પાર્લામેંટે નવો પટો આપ્યો. તેથી હિંદમાં કાંઈ પણ અંગ્રેજોને વેપાર કરવાની છુટ મળી. આજ વર્ષમાં મિન્ટો સ્વદેશ ગયો.

પ્રકરણ ૯

લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સ (મોયરો) સાતમો ગવર્નર જનરલ

(ઇ. સ. ૧૮૧૩-૨૩)

મિન્ટો પછી સાતમો ગવર્નર જનરલ તરીકે લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સની નીમણૂક થઈ. તેનું મૂળ નામ મોયરો હતું. તે ઇંગ્લાંડના પાટવી કુવરનો. મિત્ર હતો તેથી એક વખત મુખ્ય પ્રધાન પણ થયો હતો. તેને માર્કેવીસ હેસ્ટીંગ્સ પણ કહેવામાં આવે છે.

નેપાળ સાથે લડાઈ (ઇ. સ. ૧૮૧૪-૧૬)—

કારણ—નેપાળની અને કંપનીની સરહદો પાસે પાસે હોવાથી તે બાબત કેટલાક વખતથી તકરાર ચાલતી હતી તે સમાવવા એક અંગ્રેજ અમલદારને મોકલ્યો. પણ તે સમાધાન કરી શક્યો નહિ. આથી નેપાળના શુરખા લોકો સાથે લડાઈ થઈ.

લઠાઈ—નેપાળનો મુલક કુનરાઉ ને અળખ્યો હોવાથી તેમની સામે ચાર સરદારો મોકલ્યા. સરદારામાં કંપનીની હાર થઈ ને તેમનો એક સેનાપતિ પણ મરાયો. પણ અંકુશર લોની નામના સરદારે જીત મેળવી તેથી સલાહ થઈ.

સલાહ—ઇ. સ. ૧૮૧૬ માં સેનાઉલીમાં સલાહ થઈ. (૧) કંપનીને કમાઉન, ગઢવાલ ને તેરાઈનો મુલક મળ્યો (૨) સીમલા પાસેના રાજાઓ કંપનીના રક્ષણ નીચે આવ્યા. (૩) નેપાળના રાજાએ પોતાની રાજધાની ખટમંડુમાં એક અંગ્રેજ રેસીડેન્ટ રાખવાનું કળુલ કર્યું.

પરિણામ—આથી સિમલા, મસુરી ને નૈનીતાલ જેવાં હવા ખાવાનાં સ્થળો અંગ્રેજોને મળ્યાં. ને ગુરખા જેવી બહાદુર કામના સિપાઈઓ અંગ્રેજ સૈન્યમાં જોડાયા.

ચોથો મરાઠી વિઘ્ન (ઇ. સ. ૧૮૧૭-૧૮):—

કારણ—ગાયકવાડ અને પેશ્વા વચ્ચેની ફેટલીક તકરારોના નિકાલ કરવા ગાયકવાડે પોતાના દિવાન ગંગાધર શાસ્ત્રીને અંગ્રેજોના આંદોલનથી પુના તરફ મોકલ્યો. ત્યાં પંડરપુરમાં પેશ્વાનાં મળતીએ રંબકળ ડેંગલેએ તેનું ખૂન કરાવ્યું. તેમાં પેશ્વાનો પણ ભાગ હતો એમ લાગ્યું તથા પેશ્વા બીજા મરાઠા સરદારો સાથે એકત્ર થઈ અંગ્રેજ સામે થવાની ખટખટ કરતો હતો એમ લાગ્યું. અને પેશ્વા લશ્કર એકઠું કરતો હતો તેથી તેની પાસે પુનામાં એક કળુલાત લેવામાં આવી. તે મુજબ (૧) પેશ્વાએ બીજા રાજા પરમા પોતાના હક છાટી દીધા (૨) લશ્કરના ખર્ચ પેટે ફટલોક મુલક અંગ્રેજોને મળ્યો. પણ અહીં મરાઠા રાજાઓની ખટખટ બંધ નહીં એવી હેતુ મરાઠા વિઘ્ન થયો.

પેશ્વા સાથેની લઢાઈ—ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં પેશ્વા ખાજુરાવે ખડકીમાંના અંગ્રેજ રૈસાઉન્ટ ઉપર હલ્લો કર્યો. આ લઢાઈમાં પેશ્વા હાર્યો તે અંગ્રેજ સરકારે પુના તાબે કર્યું આથી પેશ્વા નાસભોગ કરવા લાગ્યો. તેના લશ્કરની કારેગાંવ તથા આસ્ટી આગળ પણ હાર થઇ.

ભોંસલે સાથેની લઢાઈ—ભોંસલેની ગાદીએ આપો સાંહ્ય હતો તેણે પણ સીતાબદ્દી આગળ અંગ્રેજને સામે હુમલો કર્યો. તેમાં તે હાર્યો.

હોલ્કર સાથેની લઢાઈ—મહાવરાવ હોલ્કર મરણ પામવાથી તેની વિધવા તુલસીબાઇ કારભાર ચલાવતી હતી, તે અંગ્રેજને શરણે ગઈ પણ તેનું લશ્કર સામું થયું પણ તે માલીદપુર આગળ હાર્યું.

અંત—આ લઢાઈના અંતમાં પેશ્વાનું રાજ્ય અંગ્રેજીએ લઇ લીધું અને તેના વાર્ષિક આક લાખનું પેન્શન લઈ ખીથુરમાં રહેવું પડ્યું. નાગપુરની ગાદી રાધોજી ભોંસલેના ભાણેજને આપી અને હોલ્કરના મંત્રીમંડળ સાથે પણ સલાહ થઈ.

પરિણામ—આથી પંજાબ સિવાય કંપનીની બધી જગાએ ફલ સત્તા થઈ. પેશ્વાનું વિશાળ રાજ્ય મળવાથી મુંબઇ છઠ્ઠાંકાનો બહોળા ભાગ અંગ્રેજને મળ્યો. ગુજરાતમાં અમદાવાદ જીત્યો મળ્યો. સિંધીયા પાસેથી પણ કટલોક મુલક અંગ્રેજને મળ્યો.

પિંઢારની નોકરી—એ લોકો કાંઈ એમુંકે જાત કે કોમના નહોતા પણ બિન્નપુર તે ગોવળકાંડાનાં રાજ્યોમાં નોકરી કરનારા લોકો હતા. તે રાજ્યોની આખર પછી તેઓ મરાઠાનાં લશ્કરોમાં ભળ્યા. તેઓ સૈન્ય વધવા લાગ્યા. તેમનો વધારો હિંદુઓનાં હતા. તે લોકોનાં મોટા ત્રીસ હતા. તેઓ નવાં જતા ત્યાં હિંદુઓ કરેતાં ગાંધી

આજતા ને ઐરાં છોકરાંને કદ કરી પૈસા કઢાવતા. આ વખતમાં ચિતુ, કરીમ ને મહમદ નામે તેમના મુખ્ય સરદારો હતા. તે લોકો સામે મોંએ લઢી શકતા નહિ પણ દોડવામાં જખરા હતા. તેમને સિંધીયા હોલકર વગેરેની મદદ હતી. તેથી અંગ્રેજ સૈન્ય જ્યારે મરાઠા વિમ્મહમાં રોકાયું હતું ત્યારે તેમણે ઘણો જીલમ કરવા માંડ્યો. આથી મોટું લક્ષ્મર એકઠું કરી હેસ્ટીંગ્સે તેમનો નાશ કર્યો. ને તેમનો સરદાર અમીરખાન શરણે આવ્યો તેને ટોકની જાગીર આપી.

છેવટે—આ પ્રમાણે અંગ્રેજ રાજ્યની સત્તા તથા મુલક વધારી હેસ્ટીંગ્સ ઇ. સ. ૧૮૨૩માં સ્વદેશ ગયો તે પણ અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થાપનામાં ગણાય છે. આ સિવાય જમાખંધી, અપ્રીણનો ઈન્સારો, કેળવણી, કચેરીઓ વગેરે આખતમાં તેણે કેટલાક સુધારા કર્યા. તેના પછી આઠ મહીના સુધી. એડમ્સ ગવર્નર જનરલની જગાએ રહ્યો તેની પછી લોર્ડ એમહર્સ્ટ ગવર્નર જનરલ થયો.

પ્રકરણ ૧૦

લોર્ડ એમહર્સ્ટ આઠમો ગવર્નર જનરલ (ઇ. સ. ૧૮૨૩-૨૬)

પહેલો બ્રહ્મી વિમ્મહ (ઇ. સ. ૧૮૨૪-૨૬):—

કારણ—બ્રહ્મદેશના રાજાની સાથે સરહદ આખત ઘણી વખત તકરારો થતી. બ્રહ્મદેશના રાજાએ આરાધનમાંથી કાઢી મૂકેલા લોકો ચિતાગાંવમાં અંગ્રેજોના આશ્રમે આવ્યા હતા. તે લોકો બ્રહ્મદેશના રાજ્યમાં જઈ લુટફાટ કરતા, એથી બ્રહ્મદેશનો રાજા અંગ્રેજો પર ક્રોધે ભરાયેલો હતો. ઉપરાંત તેના રાજ્યની હદ તરફના કેટલાક ભાગ ઉપર તેણે પોતાની માલીકીનો દાવો કર્યો અને કંપનીએ તેના

એક ટાપુ પોતાનો છે એમ જાહેર કર્યું. આથી એક નાની તકરાર થઈ. એ કારણથી વિગ્રહ શરૂ થયો.

લઢાઈ—ગવર્નર જનરલે મદ્રાસથી સર કેમ્પેલને રંગુન મોકલ્યો. પણ ચોમાસાને લીધે તે ઘણો હેરાન થયો. લોકો મુલક ખાલી કરી નાસી ગયા ને બ્રહ્મી સરદાર બંદુલાએ અંગ્રેજોને એક જગ્યાએ હરાવ્યા. પણ બીજા બાજુએ અંગ્રેજોએ બે બેટ જીતી લીધા. અને ચોમાસું ખલાસ થયા પછી લઢાઈમાં બંદુલા મરાયો. અંગ્રેજોએ આખો તીનાસરીમ પ્રાંત તાબે કર્યો ને પછી આરાકાન, કાચાર ને મણિપુર પણ કબજે કર્યા. આથી બ્રહ્મદેશના રાજાએ સલાહ કરી.

સલાહ—આ વિગ્રહની સલાહ ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં ચાંદાણુ મુકામે થઈ તેથી (૧) અંગ્રેજોને આસામ, આરાકાન ને તેનાસરીમ પ્રાંતો મળ્યા. (૨) ને એક કરોડ રૂપીઆ તથા વેપારના લાભ મળ્યા. (૩) મણિપુર ને કાચારના રાજાઓ બ્રહ્મદેશના રાજાથી સ્વતંત્ર થયા.

પરિણામ—આથી કંપનીને આ દિશાના દરિઆઈ અધિકારો મળ્યા. ને હોંદીથીન આગળનાં સંસ્થાનોના રાજાઓ સાથે મિત્રાચારી થઈ. આસામમાં ચાના બગીચા કરવાની સગવડ મળી ને ફેરેસીન તથા ચોખાનો વેપાર ચાલે તેવા પ્રાંત મળ્યા.

લશ્કરમાં નાનું બંડ—ઈ. સ. ૧૮૨૪માં બરાકપુરના સિપાઈઓએ પગાર હુકા હોવાના કારણે તથા બ્રહ્મદેશમાં લડવા જવું પડ્યું તેથી બંડ કર્યું. પણ તરતજ તે સમાવી દીધું.

બરતપુરની જીત (ઈ. સ. ૧૮૨૬)—બરતપુરનો રાજા મરજી પામવાથી તેનો નાનો દિકરો બળવંતસિંહ કંપનીની રાજાથી

તે રાજ્યનો માલીક થયો. પણ તેનો પિત્રાઇ દુર્જનસાલ ગાદી પચાવી પડ્યો. આથી અંગ્રેજ સરદાર લોર્ડ કોમ્પ્સર મીઝમે ભરતપુરનો માટીનો કિલ્લો જે અજીત ગણાતો હતો છતાં તોડી નાંખ્યો અને દુર્જનસાલને નજરકેદ કરી અળવંતસિંહને ગાદી આપી. ઈ. સ. ૧૮૨૮ માં લોર્ડ એમહર્સ્ટ વિલાયત ગયો ત્યાર પછી તેની જગ્યાએ બીજા એક ટીંગ ગવર્નર જનરલે લગભગ ૧૬ મહીના કામ કર્યું તે ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૮૨૯ માં લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટીક ગવર્નર જનરલની જગ્યાએ આવ્યો.

લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટીક નવમો ગવર્નર જનરલ—(ઈ. સ. ૧૮૨૯-૩૫) બેન્ટીકની રાજ્યનીતિ એ પહેલાં મદ્રાસના ગવર્નર તરીકે દિંદમાં રહેલો હતો તેથી તેણે જ્યાં જ્યાં ફરપતીનો લાલ જણાયો ત્યાં વચ્ચે પડવામાં વાર લગાડી નાંહ. એમ ન હોય ત્યાં જ્યારે તકરાર મોટું સ્વરૂપ પકડે ત્યારે વચ્ચે આવ્યો. તેણે કેટલાક સામાજિક સુધારા પણ કર્યા અને વેપારની આબતમાં બીજા અંગ્રેજોને લાલ મળે તેવી જોડવણ કરવામાં મદદ કરી તેથી તેના કારભારનાં વખાણ થયાં છે.

દેશી રાજ્યમાં દખ્ખાનગીરી—તેણે હૈદરાબાદ, ભોપાળ, ઇંદોર, વડોદરા, નાગપુર વગેરે દેશી રાજ્યોની ખટપટમાં હાથ ધાલી ખટપટ બંધ પાડી શાંતિ સ્થાપી. આનો વેપાર વધે માટે પહેલાં સ્થાની વિગ્રહમાં ત્યાંના રાજાથી છુટા થએલા રાજાઓનાં રાજ્ય ખાલસા કરી નાખ્યાં. વળી મૈસુર પાસેના કુર્ગના રાજાએ અંગ્રેજો તથા મૈસુર સાથેનો ગંગંધ બંધ કર્યો તેથી તે રાજ્ય 'લોકાની મરજીથી ખાલસા કરીએ છીએ'. એમ જણાવી ખાલસા કર્યું. મૈસુરના રાજ્યની અવ્યવસ્થાનો લાલ લઈ ત્યાંના રાજાને પદબ્રષ્ટ કરી ભવિ-

ખ્યામાં આગ જોઈને ખાલસા કરાય એવા હેતુથી કંપનીએ તેનો કાર-
ભાર ખેતવાના હાથમાં લીધો પણ આગળ જતાં તે રાજ્ય તેના રાજાના
વંશજને પાછું આપવું પડ્યું. વળી પંજાબ લાવલપુર ને સિંધનાં
રાજ્યોમાં લવિખ્યામાં હાથ નાખી શકાય માટે તેમની સાથે કેટલાક
કારારો કરી તેમના રાજ્યમાં વેપારની છુટ મેળવી.

૬૭ લોકોનો નાશ—આ સમયમાં ૬૭ લોકોની ટોળીઓ
આખા દેશમાં ભટકતી અને લોકોને ફોસલાવી લાગ જોઈને તેનું ખૂન
કરી પૈસા લઈ લેતી. આ લોકોનો ત્રાસ ઘણો હતો તેથી મુસાફરી
ભય ભરેલી થઈ પડી હતી. આ કારણથી બેન્ડીક રલીમન અને
સ્મીથ નામે બે અમલદારોની મદદથી તે લોકોનો ખોળી ખોળીને
નાશ કર્યો.

સાંત થવાનો ચાલ બંધ—હિંદુ લોકોમાં આ સમયે જે
સ્ત્રીનો પતિ મરી જાય તેની પાછળ તેની સ્ત્રીને સતિ થવાનો રિવાજ
હતો. તેથી ઘણી સ્ત્રીઓને જોરજુલમથી તેનાં સંબંધીઓ પતિના ભેગી
મળગાવી મુકતાં. આ રિવાજ આપણને આજે ઘણો દુર લાગે છે,
પણ તે વખતના લોકોને રૂઢીને લીધે ગમી ગયો હતો. છતાં પ્રભ
સમાજના સ્થાપક રાજા રામમોહન રાય જેવા મુધારકોની મદદ લઈ
બેન્ડીકે તે ચાલ બંધ કરવાનો કાયદો કર્યો અને તે કામમાં જે સામેલ
થાય તેને પૂની ગણી શિક્ષા કરવાનું ઠરાવ્યું. આગળ અકબરે આ
રિવાજ બંધ કરવા કાયદો કર્યો હતો પણ તેથી કંઈ અસર થઈ
નહોતી. પણ આ કાયદાથી તે રિવાજ તદ્દન બંધ થયો. એકદા આ
ઉપકારથી આજે પણ બેન્ડીક સૌથી સારો ગવર્નરજનરલ ગણાય છે.

બેન્ડીકના મુધારા—રાજકીય (૧) લશ્કરી સિપાઈઓનું
ભથ્થું અર્ધું કરી ખર્ચ કમી કર્યું. (૨) કેટલાક જમીનદારો મફત ખેતી

કરાવતા હતા તેમની પાસેથી મહેસુલ લીધું (૩) કેટલીક કચેરીઓ બંધ કરી અલાહાબાદમાં દિવાની ને ફાજદારી કોર્ટો સ્થાપી. (૪) સંયુક્ત પ્રાંતોનું મહેસુલ ત્રીસ વર્ષ માટેનું નક્કી કર્યું. સામાજિક સુધારા (૧) ઠગ લોકોને તથા ફાંસીઆને વશ કર્યા (૨) સતી થવાનો રિવાજ બંધ પાડ્યો (૩) રાજ્ય કારભારમાં હિંદીઓને વધારે લેવાનો ઠરાવ કર્યો (૪) કચેરીઓમાં ફારસીને બદલે પ્રાંતિક ભાષાનો ઉપયોગ દાખલ કર્યો (૫) આગખોટને માર્ગે ઇજ્લાંડ જવાનો ટુંકો રસ્તો ચાલુ થયો (૬) કલકત્તામાં એક મેડીકલ કોલેજ ખોલી (૭) યુરોપનાં સાહિત્ય, ઇતિહાસ ને વિજ્ઞાન સમજાવવા અંગ્રેજી ભાષા મારફતે કેળવણી શરૂ થઈ. આ પ્રમાણે આ ગવર્નર જનરલે સૌથી વધારે સામાજિક સુધારા કરેલા હોવાથી તેમજ તે ઉદાર વિચારનો હોવાથી સૌથી સારો ગવર્નર જનરલ ગણાય છે.

નવો પટો (ઇ. સ. ૧૮૩૩)—ઇ. સ. ૧૮૧૩ના પટાને ૨૦ વર્ષ થઈ જવાથી કંપનીને ઇ. સ. ૧૮૩૩માં નવો પટો મળ્યો. (૧) આખા એશિયાખંડમાં ગમે તે અંગ્રેજને વેપાર કરવાની છુટ મળી (૨) યુરોપીયનોને હિંદમાં રહેવાની તેમજ વેપારની છુટ મળી. (૩) દિલ્હી, આગ્રા, વગેરે પ્રાંતો માટે એક ગવર્નર નીમવાનો ઠરાવ થયો પણ ત્યાં લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર નીમાયો. (૪) કંપનીની મોટી નોકરી માટે શિક્ષણ લેવાની ઇજ્લાંડમાં સગવડ થઈ (૫) રાજ્ય કારભારમાં જાત કે ધર્મના બેદ સિવાય કાયક માણસોને જગાઓ આપવી.

સર આર્થર્ મેટકાફ (ઇ. સ. ૧૮૩૫-૩૬)—ઈ. સ. ૧૮૩૫ માં બ્રેટીક વિલાયત જવાથી તેની જગાએ સર આર્થર્ મેટકાફ નીમાયો. તેણે વર્તમાન પત્રોને છુટ આપી. આથી તેની જગાએ લોર્ડ આકલ્સાંડ નીમાયો.

પ્રકરણ ૧૧

લોડિ આકલાંડ દસમો ગવર્નર જનરલ (ઇ. સ. ૧૮૩૬-૪૨)

આકલાંડનો કારભાર—(૧) એણે અયોધ્યાના રાજ્યમાં અયોગ્ય દરમ્યાનગીરી કરી (૨) સતારાના લોકપ્રિય રાજા પ્રતાપ-સિંહને પદબ્રષ્ટ કર્યો. (૩) ગંગા જમના વચ્ચેના પ્રદેશમાં ઇ. સ. ૧૮૩૮માં દુકાળ પડ્યો (૪) પહેલો અફઘાન વિગ્રહ શરૂ થયો. આકલાંડના વખતમાં આ બનાવો થયા.

અફઘાન વિગ્રહ (ઇ. સ. ૧૮૩૮-૧૮૪૨) :—

કારણ—કાબુલના રાજાના વંશજ શાહશુજને કાઠી મુકી દોસ્ત-મહમદ રાજ્ય પચાવી પડ્યો હતો. તેને અંગ્રેજો મદદ ન આપી તેથી તે ધરાનના શાહને આશ્રયે ગયો ને શાહશુજ અંગ્રેજોને આશ્રયે હિંદમાં રહેતો હતો. હવે ગવર્નર જનરલને લાગ્યું કે અફઘાનીસ્તાનનો રાજા અંગ્રેજોનો આશ્રિત હોવો જોઈએ પણ તે વાત દોસ્તમહમદ સ્વીકારે તેમ નહોતું. તેથી રણજીતસિંહ સાથે કરાર કરી શાહશુજને કાબુલની ગાદી અપાવવાનું નક્કી કરી કોઈ પણ જાતના ખાસ કારણ સિવાય આકલાંડે ઇ. સ. ૧૮૩૮માં દોસ્તમહમદ વિરૂદ્ધ લડાઈ જાહેર કરી.

લડાઈ—જુદાં જુદાં ત્રણ લશ્કરો અફઘાનિસ્તાનમાં દાખલ થયાં. તેમણે કંદહાર ને ગીજની તાબે કર્યાં. આથી દોસ્તમહમદ નાસીને લુધીઆના આવ્યો. ને ઇ સ. ૧૮૩૯માં શાહશુજને કાબુલની ગાદીએ બેસાડ્યો. ચારપછી અંગ્રેજ સિપાઇઓ અફઘાનો સાથે સંતોષપૂર્વક કામ લઇ શક્યા નહિ તેથી તેઓ સામા થયા. ને ઇ. સ. ૧૮૪૧માં દોસ્તમહમદના દીકરો અકબરખાન સાથે મળીને તેમણે અંગ્રેજ એલમી મેકનાટ તથા બીજા ફેટલાફ અમલદારોનાં ખૂન કર્યાં. આથી બ્રિટીશ લશ્કર જલાલાબાદ આવવા નીકળ્યું, રસ્તામાં અથડામણે ને અફઘાનોના કુમલાથી ૧૬ હજાર માણસોનું આખું લશ્કર નાશ પામ્યું. માત્ર ડેક-

૮૨ ખાઈટન એકલો જલાલાખાદ રોખર્ડસેલ પાસે આવી પહોંચ્યો હવે કંદહારમાંજ માત્ર અંગ્રેજ થાણું રહ્યું. આજ સમયમાં ઈ. સ. ૧૮૪૨ માં લોર્ડ આકલાંડ ઈંગ્લાંડ ગયો ને તેની જગાએ લોર્ડ એલનબરો આવ્યો.

લોર્ડ એલનબરો અગીઆરમે ગવર્નર જનરલ (ઈ. સ. ૧૮૪૨-૪૪) તેણે આવીને અફઘાનીસ્તાન એક લશ્કર મોકલ્યું. તેણે કાબુલ ને ગીજની જીત્યાં. કાબુલના ખજાનરનો નાશ કર્યો ને લુંટ ચલાવી.

સલાહ—આ વખતમાં શાહશુજાનું ખુન થઇ ગયું હતું તેથી તેની ગાદીએ દોસ્તમહમદને બેસાડયો. તેણે અંગ્રેજો સાથે મિત્ર તરીકે રહેવા કબુલ કર્યું. ને અંગ્રેજ લશ્કર પાછું આવ્યું.

સિંધ ખાલસા (ઈ. સ. ૧૮૪૨-૪૪)—સિંધના અમીરોએ સલાયકારક યોજના સ્વીકારી હતી. છતાં પંજાબમાં ઈ. સ. ૧૮૩૯માં રણજીતસિંહ મરણ પામેલો હોવાથી શીખોને દબાવવા. અંગ્રેજોને સિંધનો મુલક બેઈતિ હતો માટે સિંધમાં મુકદ્દા મુખ્ય અમલદાર નેપીઅરે હૈદરાબાદ ને ખૈરપુરના અમીરો ઉપર રાજદ્રોહના આરોપ મુક્યા. ને બીજું પાણુ કેટલુંક દબાણ કર્યું. અમીરોએ આ બધું કરી આપ્યું પાણુ તેમનું લશ્કર સામું થયું.

ઈ. સ. ૧૮૪૩માં મીઆની તથા હૈદરાબાદ આગળ ને લશ્કર હારી ગયું ને નેપીઅરે સિંધ ખાલસા કર્યું. માત્ર ખૈરપુર એક અમીર પાસે રહ્યું

ગ્વાલીઅર—ગ્વાલીઅરમાં લઢાઈ કરવાનું ખાસ કારણ નહોતું જતાં. જંદાહની વિધવા રાણીએ દત્તક લીધા તેનો રક્ષક નીમવાની તકરારના ખાનાથી એલનબરોએ લઢાઈ કરી. ઈ. સ. ૧૮૪૩માં તેનું લશ્કર મહારાજપુર ને પનીઆરની લઢાઈઓમાં હાર્યું. તેથી ઈ. સ. ૧૮૪૪માં લશ્કરમાં ઘટાડો કરી ત્યાં અંગ્રેજ સૈન્ય રખાવ્યું. એલનબરોના વખતમાં ગુલામગીરી બંધ થઈ

મુકદ્દમા ૧૨

લોર્ડ હાર્ડિંગ ખારસો ગવર્નર જનરલ. (ઈ. સ. ૧૮૪૩-૪૮)

હાર્ડિંગ—એલનપરોનો કારભાર પસંદ નહિ પડવાથી તેને બે વર્ષમાં પાછો બોલાવી લીધો ને તેની જગ્યાએ લોર્ડ હાર્ડિંગ નીમાયો. એણે રેલ્વે, નહેર, વગેરે જાહેર લાભનાં કામ માટે તપાસ કરાવી તથા લશ્કરના ખર્ચમાં ઘટાડો કર્યો. પહેલો શીખ વિગ્રહ એ એના સમયનો મુખ્ય બનાવ છે. પહેલો શીખ વિગ્રહ (ઈ. સ. ૧૮૪૫-૪૬) :—

કારણ—રણજીતના મરણ પછી તેનો પુત્ર ખડકસિંહ ગાદીએ આવ્યો હતો પણ તેના મરણ પછી રાજગાદી માટે ઘણી તકરારો ચાલી. આખરે ઈ. સ. ૧૮૪૩ માં રણજીતસિંહનો બાળક પુત્ર ફુલીપસિંહ મહારાજ બન્યો. વળી પાછી મુખ્ય પ્રધાનની જગા માટે બે એક ખૂન થયાં ને રણજીતની રાજ્યવ્યવસ્થા નાશ પામી. તેમના ફેટલાક સરદારો તો અંગ્રેજ હક્કમાં જઈ વસ્યા. આ સમયમાં લાગ જોઈને અંગ્રેજોએ તેમના કારભારમાં માંચું મારવા માંડ્યું ને તેઓ ખીંજાય એવું વર્તન ચલાવ્યું. આથી રણજીતસિંહનું લશ્કર લઢવા તૈયાર થયું.

લઢાઈ—ઈ. સ. ૧૮૪૫ માં મુઝફ્ફી અને ફિરોજ શહેર આગળ શીખ લશ્કર તેમના સરદારોના દગાથીજ હાર્યું. ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં ત્રીજી એક લઢાઈમાં અંગ્રેજ હાર્યા પણ સાત જ દીવસ પછી અલીવાલની લઢાઈમાં શીખો સખત હાર્યા. ત્યાર પછી ઝોઆ-ઉંન ગામ આગળની લઢાઈમાં ઘણી બહાદુરી બતાવવા છતાં સરદાર તેજસિંહના દગાથી શીખોએ હાર ખાધી અને અંગ્રેજ લશ્કર લાહોરમાં દાખલ થયું.

સલાહ—ગુલાબસિંહ નામના સરદારે કારભાર હાથ કર્યો હતો તેથી તેણે તથા ખીજ આગેવાનોએ મળી લાહોરમાં ઇ. સ. ૧૮૪૬ માં સલાહ કરી આથી (૧) કંપનીને જલંધર, દુઆબ ને દોઢ કરોડ રૂપિયા મળ્યા. (૨) શીખોએ અંગ્રેજ સિવાય ખીજ કોઈ પ્રજા સાથે સંબંધ નહિ રાખવાનું તથા ખીજ રાજ્યો સાથેનો બધો વ્યવહાર અંગ્રેજ મારફત ચલાવવાનું લખી આપ્યું. (૩) અંગ્રેજ સહાયકારી લશ્કર રાખવાનું કબુલ કર્યું. લાહોરના કારભારીમંડળમાં લોરેન્સ પ્રમુખ નીમાયો.

પરિણામ—દંડ નહિ ભરી શકવાથી ખીજે પણ કેટલોક મુલક કંપનીને મળ્યો અને દેખીતી રીતે શીખની સત્તા હોવા છતાં પંજાબમાં હવે અંગ્રેજોની સત્તા થઈ. કાશ્મીર પ્રાંત ગુલાબસિંહને મળવાથી અંગ્રેજો તે બાબતમાં પણ નિર્ભય થયા. ને શીખોની સ્વતંત્રતા હુટાઈ ગઈ. ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં લોર્ડ હાર્ડિંગ વિલાયત ગયો.

લોર્ડ-ડેલ હાઉસી તેરમો ગવર્નર જનરલ—(ઈ. સ. ૧૮૪૮-૫૬)

ડેલ હાઉસીની રાજનીતિ—ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં તે ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો. તેની રાજનીતિ લોર્ડ વેલેસ્લીના જેવી હતી. તે પ્રભાણે વર્તીને તેણે હિંદમાં બ્રિટીશ રાજ્યમાં ધણો વધારો કર્યો. તેથી તે ભારતમાં અંગ્રેજ રાજ્ય સ્થાપનારામાં ગણાય છે. ઈંગ્લાંડનો વેપાર વધારવો, હિંદનાં નખળાં રાજ્યોને ગળી જવાં ને જખરાં રાજ્યોને આણુ નીચે લાવવાં તથા તાર, પોસ્ટ, રેલ્વે, કેળવણી, પાટરીઓ વગેરે મારફતે હિંદને યુરોપના સુધારામાં મૂકવું એ તેની રાજનીતિ હતી.

ખીજે શીખ વિમુક્ત—(ઇ. સ. ૧૮૪૮-૪૯):—

કારણ—૧૧) કારભારી મંડળમાં નીમેલા અંગ્રેજોએ જે ફેર-

ફાર કરવા માગ્યા તે શીખોને પસંદ પડ્યા નહિ. (૨) અંગ્રેજ અધિકારીઓએ રણજીતસિંહની રાણીને શેખપુરામાં રહેવાનું ફરમાવ્યું. (૩) શીખરાજા દુલીપસિંહની સગાઈ સરદાર છત્રસિંહની પુત્રી વેરે થઈ હતી તેનાં લગ્ન કરવામાં અંગ્રેજોએ વાંધો લીધો. (૪) એક અંગ્રેજ અધિકારીના ખૂન માટે છત્રસિંહને તેની જગાએથી કમી કર્યો (૫) સરદાર મૂળરાજે મુલતાનની દિવાનગીરીનું રાજનામું આપ્યું તેથી તેનો કબજો લેવા બીજો અધિકારી ગયો તેથી તેના લશ્કરે એ અંગ્રેજ અમલદારોનાં ખૂન કર્યા પછી મૂળરાજે પણ ખંડમાં ભાગ લીધો.

લઢાઇ—સરદાર મૂળરાજ હાર્યો ને મુલતાન અંગ્રેજોએ તાબે કર્યું. ત્યાર પછી ફેટલીક લઢાઇઓ પછી ઈ. સ. ૧૮૪૯ માં ચીલીયનવાલાની મોંટી લઢાઇ થઈ તેમાં બંને પક્ષ સરખા હિતર્યા. પણ ગોફે સરદાર શેરસિંહ તથા છત્રસિંહને ગુજરાત ગામ આગળ સખત હરાવ્યા. અફઘાન અમીર દોસ્ત મહમદનું શીખોની મદદે આવેલું લશ્કર પણ હારી ગયું. આથી આખું પંજાબ તાબે થયું.

છેવટ—હવે પંજાબ ખાલસા કરવામાં આવ્યું ને રાજા દુલિપસિંહને પાંચ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપી ઈંગ્લાંડ મોકલી દીધો. ત્યાં તે ખ્રિસ્તિ થઈ ગયો, તેની મા પણ લંડનમાં ગઈ ને ત્યાંજ મરી ગઈ. પ્રખ્યાત કાહીનૂર હીરો જે દિલ્હીથી નાદીરશાહની હુટમાં ધરાવ ગયો હતો ને ત્યાંથી અફઘાનિસ્તાન આવ્યો હતો ત્યાંથી શાહશુજાએ રણજીતસિંહને આપ્યો હતો તે હવે ઈંગ્લાંડના રાજાના મુગટમાં બિરાજ્યો.

બીજો પ્રહરીવિગ્રહ—(ઈ. સ. ૧૮૫૨-૫૩) :—

કારણ—અલદેશના અમલદારો અંગ્રેજ એલચી પાસે તે દેશના રિવાજ મુજબ સલામ બજાવતા તેથી ઈ. સ. ૧૮૪૦ થી ત્યાં કાઈ

એલચી તરીકે નહોતું અને વેપારની સંલામતી માટે પણ મુશ્કેલી પડતી તેથી રંગુનના વેપારીઓએ બ્રહ્મી અમલદારો સામે કેટલીક ફરીઆદો કરી તેથી એલહાઉસીએ જમીન માર્ગે થોડું લક્ષ્મી રંગુન મોકલ્યું. તેણે બ્રહ્મી અમલદારોને સતાવવા માંડ્યા. ઉપરાંત એલહાઉસીએ બ્રહ્મી રાજા પાસે કેટલીક અયોગ્ય માગણીઓ કરી ને તેણે સ્વીકારી નહિ તેથી બીજા બ્રહ્મીવિગ્રહ શરૂ થયો.

લેલાઈ—ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં અંગ્રેજોને માર્તાબાન, ગ્રોમ ને પેચુ તાળે કર્યા. તેથી ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં સંલાહ થઈ.

સંલાહ—આથી (૧) ગ્રોમ ને પેચુ પ્રાંત કંપનીને મળ્યા (૨) અમરાપુરમાં એક અંગ્રેજ પ્રતિનિધિ રાખવાનો કરાવ થયો (૩) કંપનીને દંડ મળ્યો.

પરિણામ—આથી બ્રહ્મદેશનો અંધો વેપાર અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો.

બીનવારસ રાજ્યો ખાલસા—હિંદુસ્તાનના રિવાજ મુજબ કાઈ પણ માણસને પોતાની પાછળ પુત્ર ન હોય તો દત્તક લેવાનો હક છે તેના ઉપર કાપ મૂકી એલહાઉસીએ નાગપુર, કાચાર, સતારા, ઝાંસી તથા બીજા કેટલાંક નાનાં રાજ્યો ખાલસા કર્યા.

અયોધ્યા ખાલસા—અયોધ્યાના રાજ્યમાં ચાલતું અંધર અંધ પાડવા ત્યાંના નવાબને વર્ષાસેન આદિ આપી તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું.

વરાહ—નિઝામના આદશાહ પાસેથી વરાહ પ્રાંત તથા બીજા કેટલોક મુલક તેના રાજ્યના દેવા પેટે લીધો.

હકોની લુટ—મોગલ પાદશાહના વારસેને પાદશાહ તરીકેના હકો મોગલોના બંધ કર્યો પણ હિંદુઓના હાથે આપણા પડ્યો. હિંદુઓના નવાબ મરી જવાથી તેના વારસેને પણ નવાબના હકો

બોગવતો અંધ કર્યો. તાંબેરનો રાજા અપુત્ર મરી જતાં તેનો હક પણ હુંદી લીધા ને છેલ્લા પેશ્વા આજીરાવના દત્તકપુત્ર નાનાસાહેબનું વર્ષાસન પણ અંધ કર્યું.

સુધારા—(૧) અંગાળા માટે એક લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની નીમણૂક થઈ ને કલકત્તામાં એક ધારાસભા સ્થપાઈ (૨) મણ્દી નોકરી માટે અમુક પરીક્ષા પસાર કરવી નેમ્દરે એવો ઠરાવ થયો (૩) પ્રાંતવાર યુનિવર્સિટી ને કેળવણીખાતું સ્થાપવાનો ઠરાવ થયો (૪) રેલ્વે, જાહેર આંધકામખાતુ વગેરે સુધારા પણ શરૂ થયા.

નવો પટો—(ઈ. સ. ૧૮૫૩) ગયા પટામાં હિંદનો કારભાર ૨૦ વર્ષ સુધી કંપની ચલાવે તેમ હતું તે બદલીને ગમે ત્યારે તેની પાસેથી બ્રિટીશ સરકાર ઈર્ષ લે એમ ઠરાવ્યું. આ સિવાય ખીન્ન પણ કેટલાક ફેરફારો થયા.

અવલોકન—ડેલહાઉસી આપખુદ સ્વભાવનો હતો તેથી પોતાના અમલદારોને ઘણી વખત તુચ્છકારી કાઢતો. જો તેણે ખીનવારસી રાજ્યો ખાલસા કરવાની પદ્ધતિ ન પકડી હોત તો રાજ્યતંત્ર વધારે સાફ થઈ શક્યું હોત. તે ઈ. સ. ૧૮૫૬ માં ઈંગ્લાંડ ગયો. ને તેની જગાએ લોર્ડ કેનિંગ આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૩

લોર્ડ કેનિંગ ચૌદમો ગવર્નર જનરલ (ઈ. સ. ૧૮૫૬-૫૮)

લોર્ડ કેનિંગ—ડેલ હાઉસી પછી તેની જગ્યાએ લોર્ડ કેનિંગ નીમાયો. તે શાંતિને ચલાનારો તથા દીર્ઘદષ્ટિવાળો હતો. ડેલહાઉસીએ

દાખલ કરેલા સુધારા વધારવાનું કામ તેને કરવાનું હતું. તેના અમલમાં ઇ. સ. ૧૮૫૭-૫૮નો દેશી સિપાઇઓનો બળવો એ એક મુખ્ય બનાવ છે.

બળવાનાં કારણો—રાજકીય—(૧) કેલ હાઉસીની રાજનીતિથી જે જે રાજ્યો ખાલસા કરવામાં આવ્યાં હતાં ત્યાંની પ્રજાનાં અને તેને લીધે તે પ્રદેશમાંથી લશ્કરમાં જોડાએલા સિપાઇઓનાં મન અંગ્રેજ રાજ્ય પરથી ઉઠી ગયાં હતાં. (૨) જે વારસોના વર્ષાસન વગેરેના હકો ગયા તે તથા તેમના સંબંધીઓ પણ દુલાયા હતા. (૩) કેટલીક જગાએ મહેસુલ ઉધરાવવાની નવી રીતથી જીલમ થતો હતો.

સામાજિક—(૧) તાર, રેલ્વે, વગેરે અજાણ્યાં સાધનોથી લોકોને વહેમ પેડો. (૨) ઉપરાંત ખ્રિસ્તિય અમલદારો ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રચાર માટે મહેનત કરતા હતા તેથી લોકોને બધા સુધારા પ્રાપ્ત થઈ આવેલા હોવાનો હેતુ લાગ્યો. (૩) કેટલાક વહેમીઓએ એમ પણ ફેલાવ્યું કે અંગ્રેજ રાજ્ય માત્ર ૧૦૦ વર્ષ રહેવાનું છે અને પ્લાસીના યુદ્ધને ૧૦૦ વર્ષ પૂરાં થાય છે માટે તેનું રાજ્ય જવું જોઈએ.

લશ્કરી—(૧) હિંદી સિપાઇઓની મોટી જગાઓ મળતી નહિ. (૨) તેમને પગાર તથા ખીજ સગવડો ઓછાં મળતાં. (૩) ઉંચ વર્ણના હિંદુઓને નોકરી કરવા દૂર જવું પડતું. (૪) નવા જીવાન ઉપરીઓ ઉદ્ધત હતા. (૫) અંગ્રેજ સૈન્ય કરતાં દેશી સિપાઇઓની અંખ્યા વધારે હતી. (૬) સિપાઇઓને નવી કારતુસો વાપરવાની હતી તેને કુશ્તરને ગાયની ચરખી લગાડેલી છે તેવી ચપ આલવાથી હિંદુ મુસલમાન બંનેને વટલાઈ જવાનો વહેમ પેડો. (૭) આજસુધી તેમને દેશમાં રહીને લડવાનું હતું તેને બદલે ગમે ત્યાં જવું પડશે એમ હુકમ થયો હતો.

બળવાનું સ્વરૂપ—આમ હોવાથી ખાસ કરીને ઉત્તરહિંદના દેશો સિપાઇઓ ને રાજ્ય ગુમાવેલા વારસો તથા તેમના સંબંધીઓએ મળી બળવો કર્યો. આમ હોવા છતાં તેમનામાં બરાબર વ્યવસ્થા નહોતી તથા કોઈ ચોક્કસ આગેવાન નહોતો. એક જગાએથી છુટા થએલા સિપાઇઓ બીજે ગયા તેમ બળવો ફેલાતો ગયો ને આખું ઉત્તરહિંદ તેમાં જોડાયું.

સૌથી પ્રથમ મીરત અને શુરાનપુરના દેશો સિપાઇઓ કારતુ-સોતે અડકવાની અને ઉપરીના હુકમો માનવાની ના પાડીને ખુશી રીતે સામા થયા. આશી તેમને છુટા કરવામાં આવ્યા. તેઓ ત્યાં ત્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં સિપાઇઓએ તેમના જેવુંજ કર્યું. આ પ્રમાણે ભરતપુર, ગ્વાલીઅર, આગ્રા, કાનપુર, લખનૌ, અલ્હાબાદ, ઝાંસી અને બીજાં સ્થળોના સિપાઇઓએ જેલો તોડી કેદીઓને છુટા કર્યા તે પછી તેમનામાં ભળ્યા. ને બધાએ અંગ્રેજોનાં ખૂન કરવા માંડ્યાં. પછી બધા બળવાખોરો દિલ્હી તરફ વળ્યા. દિલ્હીનો બાદશાહ બહાદુરશાહ પછી એમાં જોડાયો. પણ અંગ્રેજ સિપાઇઓએ દારૂગોળા તેમના હાથમાં જવા દીધો નહિ. બળવાની અસર છેક મહારાષ્ટ્ર સુધી પહોંચી હતી પણ મૂળએ તેમાં ખાસ ભાગ લીધો નહોતો.

રજવાડાઓમાં ઘણા તાલુકદારો તથા અંગાળા સિવાયના જમીન-દારો જોડાયા હતા. પેશ્વા બાહરાવના પુત્ર નાના સાહેબનો મિત્ર તાત્યા ટોપી ને ઝાંસીની રાણી એ આમાં મુખ્ય હતાં. ઝાંસીની રાણીને દત્તક લેવાની ના પાડવાથી નીરપાચે તેમાં જોડાઇ હતી, અને નાના સાહેબ પ્રથમ તો અંગ્રેજોના પક્ષમાં હતો છતાં તેના સિપાઇ-ઓએ અંગ્રેજોનાં ખૂન કર્યા તે બદલ તેને જવાબદાર ગણ્યો એટલે તે પછી ભળ્યો. ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ બહુ બહાદુર હતી અને પુરુષનો ચોખાક પહેરીને લડતી હતી છતાં તે સ્ત્રી હોવાથી તેની કેટ-

હીક સુચનાઓ તેના પુરૂષ સાથીઓએ માની નહિ તે પરિણામ તેમના નાશ થયો.

બળવાનો અંત—પંજાબમાંથી લોરેન્સે શીખ લશ્કર મોકલ્યું. તેની મદદવડે અંગ્રેજ સરદાર **નીકલસ**ને દિલ્હી લીધું પણ તે ત્યાં મરાયો. બહાદુરશાહના પુત્રને, પૌત્રને ગોળીથી ઠાર માર્યા તે બાદશાહને બ્રહ્મદેશ મોકલી દીધો.

જનરલ હેવલોકે કાનપુર આગળ નાના સાહેબને હરાવ્યો. તે નાસી ગયો તથા બીજા બંડખોરોને પણ હેવલોકે હરાવ્યા. ઈંગ્લાંડથી આવેલા લશ્કરે તાત્યાટોપીને હરાવ્યો. બીજી વખત પણ તે અને ઝાંસીની રાણી હારી ગયાં, રાણી લલનાં મરાઈ અને તાત્યાનાને પાછળથી ફાંસી દીધી.

લખનૌમાં સર જેમ્સ ઔરૂમ તથા બીજા બીજા સરદારોએ પણ ઠામ ઠામ બળવાખોરોને હરાવ્યા. એ પ્રમાણે અધે ટેકાણે શાંતિ સ્થાપવામાં આવી.

બળવાની બીજી બાજુ—અંગ્રેજો પર કેટલો જુલમ થયો તેનાં લાંબાં વર્ષોનો દરેક ઇતિહાસમાં લખવામાં આવે છે પણ બહાદુરશાહના કે નાના સાહેબના અને ઝાંસીની રાણીના કુટુંબો પરના અત્યાચારો વિષે જો આપણે સાંભળીએ તો અત્યંત દુઃખ થયા સિવાય રહે નહિ. બળવો સમાવી દેતાં અને ત્યાર પછી તેમણે જે કુરતા વાપરી છે તે માણસને જાજે તેવી નથી એ નિઃસંશય છે. પણ આજે તેને આપણા ઇતિહાસમાં સ્થાન નથી.

બળવો નિષ્ફળ કેમ ગયો ?—આ એક સ્વતંત્રતાનું યુદ્ધ હતું, છતાં (૧) વ્યવસ્થાનો અભાવ. (૨) પ્રજાનું તટસ્થપણ. (૩) હિંદી રાજાઓ તથા પ્રજાની અંગ્રેજોને મદદ મળવાથી તે નિષ્ફળ થયો.

પરિણામ—(૧) અંગ્રેજ રાજ્ય દૃઢ થયું. (૨) ફરીથી કોઈ

વખત દેશી સિપાઇઓ માથું ઉઘડે નહિ એવા ઉપાયો લેવામાં આવ્યા. (૩) કંપનીની સત્તા હઠી ગઈ. (૪) દેશી રાજાઓ તથા જમીનદારોની વફાદારીની ખાત્રી થઈ તેમના તરફ સરકારનું માન વધ્યું.

કંપનીની સત્તાનો અંત (ઈ. સ. ૧૮૫૮)—બંગલાને માટે કંપનીને જવાબદાર ગણીને ઈ. સ. ૧૮૫૩ના પટામાં જણાવ્યા મુજબના હકથી પાર્લામેંટે તેના હાથમાંથી હિંદનો કારભાર લઈ લીધો ને તેને બદલે એક સેક્રેટરી ને પંદર સભ્યોને કારભાર સોંપી પાર્લામેંટે પોતાના હાથમાં વહીવટ લીધો. કંપનીનું દેવું હિંદને માથે નાખ્યું. ને ગવર્નર જનરલને વાઈસરોય (રાજપ્રતિનિધિ) નો ઇલકાબ આપ્યો. તે મુજબ ઈ. સ. ૧૮૫૮ થી લોર્ડ કેનિંગ હિંદનો પહેલો વાઈસરોય થયો.

મહારાણીનો ઢંઢેરો (ઈ. સ. ૧૮૫૮)—આ નવા કારભારનો આરંભ મહારાણીના ઢંઢેરાથી ઈ. સ. ૧૮૫૮ ના નવેમ્બરની ૧ લી તારીખથી થયો. તેમાં મહારાણીએ જણાવ્યું કે (૧) હિંદનો કારભાર આજથી અમે અમારા હાથમાં લીધો છે ને પ્રજાને સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરવા સિવાય રાજ્ય વધારવાનો કે બીજો કોઈ અમારો હેતુ નથી. (૨) હિંદના રાજાઓને દત્તક લેવાની છુટ છે. (૩) ધાર્મિક બાબતમાં સરકાર વચ્ચે આવશે નહિ. (૪) જમીન સંબંધીના બધા હકોનું રક્ષણ થશે. (૫) નોકરી આપવામાં ભેદભાવ રહેશે નહિ. (૬) બંગલામાં ખૂની સિવાયના બીજા માણસોને મારી મળશે. (૭) દેશને આબાદ કરવા સરકાર બધી ગોઠવણ કરશે. (૮) દેશી રાજાઓની આબરૂ સાચવવામાં આવશે. આ પ્રમાણેનાં વચનોથી હિંદી પ્રજા સંતોષ પામી પણ તેને કાયદાનું સ્વરૂપ નહિ અપાયાથી તેમાંની ઘણી બાબતો પાછળથી પળાઈ નથી. આ ઢંઢેરો કેનિંગે હિંદનાં બધાં મોટાં શહેરોમાં જાહેર કર્યો. ને આથી કંપનીની સત્તાનો અંત આવ્યો.

પ્રશ્નો.

૧. યુરોપ અને હિંદ વચ્ચે શરૂઆતનો વેપાર કેવી રીતે ચાલ્યો ?
૨. કઈ કઈ યુરોપી કંપનીઓ હિંદમાં વેપાર માટે આવી અને છેવટે કઈ કંપની શાથી ફાળી તે જણાવો.
૩. દુર્લે, કલાઈવ, હેસ્ટીંગ્સ, ટીપુનાં જીવનચરિત્ર લખો.
૪. હિંદમાં અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપના કાણે કરી અને તે ઉપર ઇમારત ચણવામાં કાણે કાણે કેવી રીતે લાગ લીધો ?
૫. સહાયકારી લશ્કરની યોજના અને તેનાં પરિણામ જણાવો.
૬. દિરાજ્ય પદ્ધતિ, દિવાની અને કાયમની જમાબંધી એટલે શું ?
૭. રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ અને બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ વિષે શું જાણો છો ?
૮. કલકત્તાનું કારાગૃહ, પ્લાસીનું યુદ્ધ ને પટણાની કતલ ઉપર ટુંકી નોંધ લખો.
૯. 'વેલરલીએ હિંદનો નકશો રચ્યો' એ વાક્ય સાબીત કરો.
૧૦. વેલોરનું યંડ ને ચોથો મરાઠા વિગ્રહ વિષે શું જાણો છો ?
૧૧. વિલિયમ બેન્ટીકના સુધારા ગણાવો.
૧૨. રણજીતસિંહનું જીવનચરિત્ર લખો.
૧૩. પહેલા શીખવિગ્રહનું વર્ણન કરો તથા ડેલ હાઉસીની રાજ્યનીતિ વિષે તમારો અભિપ્રાય આપો.
૧૪. દેશી સિપાઇઓના બળવાનાં કારણો તથા તેનું સ્વરૂપ અને શાંતિ વિષે જે જાણતા હો તે લખો.
૧૫. બળવામાં લાગ લેનાર આગેવાનોની લક્ષીકત આપો.
૧૬. પિંઢારા ને ઠગ અને સતી વિષે શું જાણો છો ?
૧૭. મહારાણીના ઢંઢેરા વિષે શું જાણો છો ?
૧૮. કંપનીને જુદા જુદા વખતે કાપાએલા પટાનો સાર લખો.

વિભાગ-૫ માં

પ્રકરણ ૧

રાષ્ટ્રઆતના વાઈસરૉયનો અમલ.

લોડ^૧ કેનિંગ પહેલો વાઈસરૉય (ઇ. સ. ૧૮૫૮-૬૨)—
 ઢંઢેરામાં જણાવ્યા મુજબ કેનિંગ ઇ. સ. ૧૮૫૮ થી પહેલા વાઈસરૉય
 થયો. તેણે દેશમાં મુસાફરી કરી જુદી જુદી જગ્યાએ ઢંઢેરો વાંચી
 ખતાવી શાંતિ સ્થાપી. પછીના સમયમાં કેટલાક સુધારા દાખલ કર્યા.
 (૧) ખેડૂતોના હક સંબંધી કાયદો ધારાસભામાં પસાર કરાવ્યો.
 (૨) વળી સદર દિવાની અને સદર ફૉજદારી કચેરીઓ બંધ કરી
 હાઈકોર્ટો સ્થાપી (૩) લશ્કરમાં ગોરા સિપાઈનું પ્રમાણ વધાર્યું ને
 અમલદારોની જગ્યાઓ ગોરાઓને જ આપવાનું નક્કી કર્યું. (૪)
 રાજ્યકારભારમાં મોટા અધિકારની જગ્યાઓ મેળવવાની પરીક્ષા ઈંગ્લાં-
 ડમાં લેવાનું ઠરેલું હતું તે મુજબ પાસ થએલા અધિકારીઓથી
 બણી જગ્યાઓ પુરવાનું નક્કી થયું. આથી હિંદીઓનું પ્રમાણ કાર-
 ભારમાં નહિ જેવું રહ્યું. (૫) વાઈસરૉયની કૉંસિલમાં અને ધારાસભા-
 ના અધિકારોમાં કેટલાક ફેરફાર થયા. (૬) કેટલાક નવા પ્રાંતો ખનાવી
 વડીસરકારનો ખોળો ઓછો કર્યો. (૭) યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના થઈ.
 (૮) આવકવેરો ને કાગળની નોટો દાખલ થયાં. આ પ્રમાણે શુદ્ધ
 મનથી કેટલાક સુધારા કરીને ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં ઈંગ્લંડ ગયો.

લોડ^૨ એલ્ફિન (ઇ. સ. ૧૮૬૨-૬૩)—બીજા વાઈસરૉય તરીકે
 લોડ^૨ એલ્ફિન નીમ્યા. પછી તે એક વર્ષમાં મુન્સરી જવાથી મોડા

વખત તેનું કામ મદ્રાસના ગવર્નરે સંભાળ્યું.

લોર્ડ લૉરેન્સ (ઇ. સ. ૧૮૬૪-૭૯)—એલજીનના વખતમાં પંચાળના વહાલી મુસલમાનોએ તોફાન કર્યું. તેથી તે પ્રદેશના અનુભવી લોર્ડ લૉરેન્સને ત્રીજો વાઇસરૉય બનાવ્યો (૧) તેણે વહાલી અને પઠાણ લોકોનાં તોફાન શાંત કર્યાં. (૨) **જીતાન**ના રાજા સાથેની તકરાર વધી પડવાથી એક નાની લઢાઈ કરી તેની પાસેથી કેટલાંક પ્રગણાં મેળવી સલાહ કરી (૩) કાબુલના અમીરને તેના લાઇએ ઉઠાડી મૂક્યો તેથી તેણે લોર્ડ લૉરેન્સની મદદ માગી પણ તેણે ના પાડી. (૪) તેણે રાજ્યકારભારમાં કેટલા સુધારા દાખલ કર્યા. જેવા (૧) આરોગ્યખાતું ખોલાવવામાં આવ્યું (૨) ગમે તે શહેરમાં પ્રાંતિક સરકાર મ્યુનિસિપાલીટી ઉઘાડી કર વધારી શકે તેમ થયું (૩) દુકાળ નિવારણને માટે રેલ્વે તથા નહેરો માટેનાં ખાતાં ઉઘાડ્યાં (૪) પોસ્ટ અને તારના દરો ઘટાડ્યા. તે ઇ. સ. ૧૮૬૯ માં ઈંગ્લાંડ ગયો ત્યાં તેના સારા કારભારને લીધે અમીન બનાવવામાં આવ્યો.

લોર્ડ મેયો (ઇ. સ. ૧૮૬૯-૭૨)—એથા વાઇસરૉય તરીકે લોર્ડ મેયો ઇ. સ. ૧૮૬૯ માં હિંદ આવ્યો. (૧) તેણે સરહદ પરની રાજ્ય વ્યવસ્થામાં સુધારો કર્યો. (૨) પહેલી વખત વસ્તીપત્રક, થયું. (૩) ઇ. સ. ૧૮૬૯-૭૦ માં મહારાણીના ખીજા કુંવર ડ્યુક ઓવ એડીનબરો હિંદમાં આવ્યા. (૪) મીઠાના કરમાં અને ઉપજ વેરામાં વધારો કર્યો. (૫) પ્રાંતિક સરકારોને કેટલાક નવા અધિકારો આપ્યા.

તેના વખતમાં આ પાંચ બનાવો બન્યા છે. તેનો કારભાર એકંદરે વખાણવા લાયક હતો. તે ઇ. સ. ૧૮૭૨ માં અંદામાન દાપુમાંની રાજ્યવ્યવસ્થામાં કેટલાક સુધારા કરવા સાફ ગયો. ત્યાં શેરઅલી નામના કેદીએ તેનું ખૂન કર્યું ખૂનીને ફાંસી દેવામાં આવી.

લોર્ડ નોર્થબ્રુક (ઇ. સ. ૧૮૭૨-૭૬)—મેયોના મરણ પછી પાંચમા વાઈસરૉય તરીકે લોર્ડ નોર્થબ્રુકની નીમણૂક થઈ પણ તે હિંદ આવે ત્યાં સુધી મદ્રાસના ગવર્નરે કારભાર ચલાવ્યો. તેણે ઉપજ વેરા કાઢી નાખ્યો અને મીઠા પરનો કર બધી જગાએ એક સરખો કર્યો. ઈંગ્લાંડમાં મુખ્ય પ્રધાન બદલાવાથી નવા પ્રધાનની સાથે તેને મતભેદ પડવાથી તેણે પોતાની જગાનું રાજીનામું આપ્યું. તેના વખતમાં (૧) બ્રુચિસ્તાનનો નવો પ્રાંત થયો. (૨) મલ્હાવરાવ ગાયકવાડને પદબ્રષ્ટ કરી હાલના સયાજીરાવ ગાયકવાડને દત્તક લેવડાવી ગાદી અપાવી. (૩) ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં મહારાણીના પાટવી કુંવર પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ હિંદમાં આવ્યા. (૪) બંગાળ, બિહાર, વગેરે સ્થળોએ દુકાળ પડ્યો તે વખતે તેણે ભૂખમરો મટાડવા સારી રીતે નાણાં ખર્ચ્યાં.

લોર્ડ લિટન (ઇ. સ. ૧૮૭૬-૮૦)—ઈંગ્લાંડનું કાપડ હિંદમાં આવે તે પરની જકાત કાઢી નાખવાનું લોર્ડ નોર્થબ્રુકને ફરમાવવામાં આવ્યું પણ તેણે તેમ ન કરતાં પોતાની જગાનું રાજીનામું આપ્યું અને જૂઠા વાઈસરૉય તરીકે લોર્ડ લિટનની નીમણૂક થઈ. તેણે આવીને જકાત કાઢી નખી. તેના વખતમાં મુખ્ય બનાવ બીજો અફઘાન વિગ્રહ છે.

અફઘાન વિગ્રહ બીજો:—કાબુલના અંગીર ઉપર દબાણ ચલાવવા લિટને કાગળો લખવા માંડ્યા ને લડાઈની તૈયારીઓ કરવા માંડી. એવામાં રૂશિયા ને તુર્કસ્તાન વચ્ચે લડાઈ સળગી તેથી અંગ્રેજોએ તુર્કસ્તાનનો પક્ષ લીધો ને હિંદનું લશ્કર તેના સામે મોકલ્યું. આથી રૂશિયાના લશ્કરે અફઘાનિસ્તાનની સરહદ ઉપર આવ જ કરવા માંડી એથી લિટને અફઘાનિસ્તાન જોડે ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં લડાઈ

જાહેર કરી. સરકારમાં ખિટીસ સૈન્ય વિજયી નીવડ્યું, તેની પછીના વાઈસરોયે સલાહ કરી.

ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં મહારાણી વિક્ટોરીઆએ કૈસરે હિંદ પદ ખારણુ કર્યું, તે બાબત લિટને દિલ્હીમાં ૧ જાનેવારીએ દરબાર ભરી જાહેર કરી. તેણે પ્રાંતિક સરકારની સત્તાઓમાં વધારો કર્યો. કેટલાક માલ પરની જકાત કાઢી નાખી તથા છાપખાનાં પર અંકુશ મૂક્યો, તેથી તે અણુમાનીતો થઈ પડ્યો. તેનો કારભાર આપ ખુદ હતો. તે પ્રધાન મંડળ બદલાવાથી ઈ. સ. ૧૮૮૦ માં રાજનામું આપી ઇંગ્લાંડ ગયો.

પ્રકરણ ૨

અંગ્રેજી રાજ્ય તરફ વિચાર ને પ્રીતિ.

લોડ^ડ રિપન (ઈ. સ. ૧૮૮૦-૮૪)—લિટન પછી સાતમા વાઈસરોય તરીકે તે રિપન આવ્યો તે લિબરલ પક્ષનો હતો તેથી તેના કારભારથી જાનને વધારે મંતોપ થયો. તેણે ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં મૈસુરમાં કમિશનથી રાજ્ય વહીવટ ચાલતો હતો તે બંધ કરી ત્યાંના રાજને પાછો સોંપ્યો. ને વર્તમાન પત્રો પરનો અંકુશ દુર કર્યો. ઉપરાંત પ્રાંતિક સરકારોને પણ કેટલીક છુટ આપી તેમના કારભારમાં સરળતા કરી આપી.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય—રિપનના વિચાર મુજબ હિંદના લશ્કરી લોકોને પોતાના કારભારમાં હક્ક મળવા જોઈએ એ હેતુથી તેણે ઈ. સ. ૧૮૮૨માં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય એટલે લોકલ સેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ નામ પાડી તે સંબંધી કડાવ બહાર પાડ્યો ને પોતાના જીવનની તથા

સરેની કેળવણી, સુખાકારી, વગેરે બાબતોમાં લોકો પોતાના વહીવટ
છાના સુખ્ય અધિકારીની સંમતિથી કરે તેમ હતું.

હંટર કમિટી—કેળવણીમાં સુધારા કરવા તેણે એક કમિટી
નીમી તેનો પ્રમુખ હંટર હતો. તેણે કેટલાક સુધારા બતાવ્યા પણ
પાછળથી તે મુજબ અમલ થયો નહિ.

ઇલ્મટ ખીલ—ધારાસભાના એક સભ્ય ઇલ્મટ યુરોપીયનો
ઉપર હિંદી અમલદાર કામ ચલાવી શકે એવું ખીલ રજુ કર્યું પણ
અંગ્રેજ વેપારીઓ સાથા થવાથી માત્ર ફોજદારી ગુહના માટે પહેલા
વર્ગનો હિંદી માજિસ્ટ્રેટ કામ ચલાવી શકે એવું હતું.

ઉપરનાં બધાં કામોથી અને તેના ઉમદા દીક્ષથી તે ઘણા લોક-
પ્રિય થઇ ગયો. તે જ્યારે ગયો ત્યારે તેને સાફ માન મળ્યું.

લોર્ડ ડફરિન (ઈ. સ. ૧૮૮૪-૮૮)—આકાશ વાઇસરોય
તરીકે લોર્ડ ડફરિનની નીમણૂક થઇ. તેણે રાવળપીંડીમાં દરબાર ભરી
અફગાન અમીરને માન આપ્યું.

ત્રીજો બ્રહ્મી વિબ્રહ (ઈ. સ. ૧૮૮૫-૮૬)—બ્રહ્મ દેશનો
રાજા બીજા દેશોના વેપારીઓને પોતાના દેશમાં છુટ આપીને
તેમની મદદથી સ્વતંત્ર થવા મથતો હતો. તેથી તેના વિરોધીઓએ
ડફરિનની મદદ માંગી. એવામાં તેણે એક અંગ્રેજ કંપનીનો મોટો દંડ
કર્યો. તેણે પણ ડફરિનની મદદ માંગી આથી લઢાઈ થઈ. ત્યાંના રાજા
થીઓને પદબ્રષ્ટ કરી બ્રહ્મદેશ ખાલસા કર્યો.

તેના વખતમાં હિંદી રાજ્યકારભારની નોકરી વ્યવસ્થિત થઈ. ઈ.
સ. ૧૮૮૭માં મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયાને ગાદીએ બેઠાને ૫૦ વર્ષ થયાં હોવાથી
સુવર્ણ મહોત્સવ ઉજવાયો. અને લોર્ડ ડફરિને હિંદી સ્ત્રીઓ માટે સુવા-
વચ્ચાં દવાખાનાં તથા દારૂઓ તૈયાર કરવા મોટું ફંડ કર્યું.

હિંદી મહાસભાની સ્થાપના—ઈ. સ. ૧૮૮૫માં દેશના આગેવાનો તથા લૂમ સાહેબે મળી આખા હિંદની પ્રજાની વતી ધી ઇંડીયન નેશનલ કોંગ્રેસની સ્થાપના કરી ને તેની પહેલી સભા મુંબઈમાં વ્યોમેશચંદ્ર બેનરજીના પ્રમુખપણા નીચે ભરી. ડકરિને પણ તેની માગણીઓ વિષે વિચાર કરવા એક કમિટી નીમી તે ઈ. સ. ૧૮૮૪ માં ઇંગ્લાંડ ગયો.

લોર્ડ લેન્સડાઉન (ઈ. સ. ૧૮૮૮-૯૪)—તવમા વાઈસરોય તરફ લોર્ડ લેન્સડાઉનની નીમણૂક થઈ. તેણે અફઘાનિસ્તાનની સરહદ આગળની ટોળીઓ પર હિંદી સરકારની સત્તા ખેંસાડી. ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં મણિપુરના રાજ્યમાં ખટખટ થવાથી લોકોએ અંગ્રેજ કમિશનરને મારી નાખ્યો તે જાંડ પણ દબાવી દીધું. આ બે મુખ્ય કામ સિવાય તેના વખતમાં મીઠા ઉપરનો અને ઉપજ વેરો વધારવામાં આવ્યો. તેના વખતમાં પાક્ષિમેન્ટ ઈ. સ. ૧૮૯૨માં એક કાયદો પસાર કર્યો, તેથી (૧) વડી ધારાસભામાં ૧૦થી ૧૬ સભ્યો ખેસી શકે. (૨) મુંબાઈ મદ્રાસ ને બંગાળાની ધારાસભાઓમાં ૮ થી ૨૦ સભ્યો ખેસી શકે (૩) મંચુક્ત પ્રાંતોમાં વધારેમાં વધારે ૧૫ સભ્યો ખેસી શકે (૪) યુનિવર્સિટીઓ, વેપારી મંડળો અને જીલ્લાઓડે પોતાના સભ્યો સરકારની મંજૂરીથી પોતાના પ્રાંતની ધારાસભામાં મોકલી શકે. (૫) એજ પ્રમાણે પ્રાંતિક ધારાસભાઓ વડી ધારાસભામાં સભ્યો મોકલી શકે (૬) ધારાસભાઓ પ્રશ્નો પૂછી શકે તથા બજેટ ઉપર ચર્ચા કરી શકે. આવી જાતના સુધારા થયા. આ પ્રમાણે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના સાત વર્ષના પ્રયત્નથી લોકોને માટે ધારાસભાનાં બારણાં ઉઘડ્યાં ને તેથી સારા આગેવાનોએ રાજકારભારમાં લોકોને રસ લેતા કર્યો. તે ઈ. સ. ૧૮૯૪માં ઇંગ્લાંડ ગયો.

લોર્ડ એલ્ડન (ઈ. સ. ૧૮૯૪-૯૮)—દસમા વાઈસરોય

તરીકે આગળ થઈ ગએલા એ જ નામના એલજનનો પુત્ર નીમાયો. તેના વખતમાં (૧) પંજબને ધારાસભા મળી ને બ્રહ્મદેશમાં લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરની નીમણૂક થઈ. (૨) લશ્કરમાં એક મુખ્ય સેનાપતિની નીમણૂક થઈ. (૩) ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં મહારાણી વિક્ટોરીઆનો હારક મહોત્સવ ઉજવાયો. (૪) હિંદની નાણાં મંબંધી સ્થિતિ સુધારવા એક બાદશાહી કમીશન નીમાયું. (૫) ઇ. સ. ૧૮૯૬માં મુંબઈમાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો તથા ચાર પછીનાં વર્ષોમાં ઘણા ભાગમાં દુકાળ અને આસામમાં બે વર્ષ સુધી ધરતીકંપ ચાલુ રહ્યો. (૬) પ્લેગની તપાસ માટે પુનામાં ગોરા સિપાઇઓ ઘેરેઘેર તપાસ કરવા મોકલ્યા આથી પ્રજા ઉશ્કેરાઈ ગઈ ને બે અંગ્રેજોનાં ખૂન થયાં. આથી ખૂનીને ફાંસી દીધી. કેસરી પત્રના તંત્રી લોકમાન્ય તિલકને કેદની સજા કરી. મુંબઈમાં તોફાન થમાં, રાજદ્રોહ અને છાપાં ઉપરના કાયદા સખત થયા. (૭) વાયવ્ય સરહદ પરના લોકો તોફાને ચઢ્યા. આ પ્રમાણે ઝાંઝાળાએલું વાતાવરણ મૂકીને એલજન સ્વદેશ ગયો.

પ્રકરણ ૩

રાહેનસાહ સાતમા એડવર્ડનો અમલ.

હોર્ડ કર્ઝન (ઇ. સ. ૧૮૯૯-૧૯૦૫) — અગીઆરમા વાઇસરોય તરીકે હોર્ડ કર્ઝન હિંદમાં આવ્યો. તે સ્વતંત્ર વિચારનો હતો. તેના કારભાર આપખુદ અને અસંતોષ ફેલાવનારો નીવડ્યો. તે જુના ઇતિહાસ ને સંસ્કૃતિનો મોટો અભ્યાસી હોવા છતાં પોતાના મરણ સુધી એક પ્રાચીન સંસ્કૃતિવાળી પ્રજાનું ભુંડું કરવામાં તેણે પોતાનો કાળો આપ્યો છે. (૧) બે સરહદ પર બંદોબસ્ત કર્યો. (૨) તેણે

સરહદ પરનો એક નવો પ્રાંત બનાવ્યો. (૩) અફઘાનિસ્તાનના નવા અમીર સાથે સલાહ કરી અને ઈરાનમાં પણ ખિટીસ એલમી મોકલીને ત્યાં તથા અરબસ્તાનના કિનારા પર અંગ્રેજોના લાલ જળવાય એવી યોજના થઈ. (૩) તિબેટ ઉપર ચઢાઈ કરી પણ પ્રધાનમંડળે ઈપકા આપ્યાથી તેની સાથે માત્ર વેપારી આવતના કરાર કરી સલાહ કરી. (૪) કાશ્મીરના રાજાનેનો અધિકાર પાછો આપ્યો. (૫) નિઝામે વરાડ પ્રાંત કાયમને માટે અંગ્રેજને આપ્યો. (૬) ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં છાપનીઓ દુકાળ પડ્યો. (૭) ઇ. સ. ૧૬૦૧ માં મહારાણી વિક્ટોરિયા મરણ પામ્યાં. (૮) ઇ. સ. ૧૬૦૩ માં સમ્રાટ સાતમા એડવર્ડનો રાજ્યાભિષેક બહેર કરવા દિલ્હીમાં મોટા દરબાર ભરવામાં આવ્યો. (૯) ગંગાના નેવી કાયમની જમાવંધી કરવાની હીલચાલને કર્કને દાખી દીધી. (૧૦) ઇ. સ. ૧૬૦૪ માં સહકારી મંડળીઓનો કાયદો થયો. (૧૧) યુનિવર્સિટીઓની વ્યવસ્થા માં સુધારો થયો. (૧૨) પોલીસ ખાતામાં સુધારો કર્યો તથા વેપારને ઉત્તેજન મળે માટે એક નવું ખાતું બોલવામાં આવ્યું. (૧૩) ઇ. સ. ૧૬૦૪ માં પ્રાચીન ઈમારતોના રક્ષણ માટે એક કાયદો થયો. (૧૪) રેલ્વેનો કારભાર એક બોર્ડને સોંપવામાં આવ્યો. (૧૫) હિંદના ચલાણ સંબંધી સુધારો કરી આવક વધારી તેથી મીઠા ઉપરનો કર ઓછો કરવામાં આવ્યો. (૧૬) પ્રાંતિક સરકારોને નાણા સંબંધી જે હક્ક મળેલા હતા તે કાયમના કરી આપ્યા. ઇ. સ. ૧૬૦૪ માં તેની પાંચ વર્ષની મુદત પુરી થવાથી તે વિદાયત ગયો પણ તેના આરંભેલાં કામ અધુરાં હોવાથી ફરીથી તેની નીમણૂક થવાથી તે તે જ વર્ષમાં પાછો આવ્યો. (૧૭) ગંગા-ઇ. સ. ૧૬૦૫ માં તેણે પૂર્વ ગંગાના તે પશ્ચિમ ગંગાના એવા લાગ પાડ્યા આથી અંગ્રેજ રાજ્ય

પ્રત્યે જાળરો અસંતોષ ફેલાયો. પરિણામે અંગ્રેજ રાજ્યનો બહિષ્કાર તથા અંગ્રેજ શિક્ષણ સંસ્થાઓનો પણ કેટલેક ઠેકાણે બહિષ્કાર થયો અને સ્વદેશાભિમાન જાગ્રત થયું ને કોંગ્રેસની ધીમી ચાલથી કંટાળી એક ઉદ્ધામ પક્ષ ઉભો થયો. આથી કર્જનનો અમલ નીંદાયો. આગળ જતાં કર્જને પણ પોતાનાથી હિંદનું જેટલું ભુંડું માય તેટલું કરવામાં બાકી રાખી નથી. તેને લશ્કરી સેનાપતિ કિચનર સાથે મતભેદ પડવાથી તે ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં રાજીનામું આપી ચાલ્યો ગયો.

લોર્ડ મિન્ટો (ઇ. સ. ૧૯૦૪-૧૦)—બારમા વાઇસરૉય તરીકે લોર્ડ મિન્ટો નીભાયો તેજ વખતે ઇંગ્લાંડમાં હિંદી પ્રધાન તરીકે લોર્ડ મોર્લિ હતા. તે ઉદાર મતવાદી હતા અને તેના વિચારોની અસર મિન્ટો ઉપર પણ થઇ માટે આ પાંચ વર્ષનો કારભાર ખંતેનો સંયુક્ત કારભાર કહેવાય છે. (૧) ચીન અને રશિયા સાથે સલાહ થવાથી પરદેશો સાથેની તકરારનો અંત આવી ગયો. (૨) રાજકીય ઉકળાટ—જેમ કેલ હાઉસીનાં કામોનું પરિણામ ફર્નિંગને વેઠવું પડ્યું હતું તેમ કર્જનનાં કૃત્યોથી આખાએ હિંદમાં લોકોમાં અસંતોષ ફેલાયો હતો, તેથી કેટલીક જગાએ રાજ્ય સામે ખટપટો થવા લાગી. બંગાળાણાં એણે તીવ્ર સ્વરૂપ લીધું. ને કેટલાક અમલદારોનાં ખૂન પણ થયાં. આથી કાયદાઓ કરી સખાઈ કરવામાં આવી. લોકમાન્ય તિલકને રાજ્યદ્રોહનો આરોપ મુકી ૬ વર્ષની કેદ આપી ને દેશબંધ લાલા લજપતરાયને દેશપાર કર્યા. ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં સુરતની કોંગ્રેસમાં બંગાણુ પડ્યું.

મિન્ટો મોર્લિના સુખાચ (ઇ. સ. ૧૯૦૬)—હિંદી પ્રધાન લોર્ડ મોર્લિ ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં એક બહેરનામું બહાર પાડીને મુલકો આપણાની આજ્ઞા આપી અને (૧) જેની બાજે હિંદી પ્રધાન

નની કૌંસીલમાં બે હિંદી સભ્યોને નીમ્યા. (૨) વાઈસરોયની કૌંસીલમાં સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહાને નીમ્યા જે પાછળથી સર અને છેવટે લોર્ડ થયા હતા. (૩) ગવર્નરોની કૌંસિલમાં પણ એકેક હિંદીની નીમણૂક કરાવી. આટલો સંતોષ આપીને પછી તેણે ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં ધારા-સભાના હક્કોનો કાયદો પસાર કરાવ્યો. આ સુધારા મળ્યા તે મિન્ટો મોર્લિના સુધારા કહેવાય છે. આ કાયદાથી (૧) પ્રાંતિક ધારાસભાના ૬૦ સભ્યોમાં માત્ર ૨૮ અમલદારો હોવા જોઈએ (૩) તાલુકદારો, યુરોપિયન વેપારી મંડળો, મુસલમાનો અને શીખોને ખાસ પ્રતિ-નિધિ મોકલવાનો હક્ક મળ્યો (૪) બધી ધારાસભાઓને પ્રત્નો પૂર્ણ-વાના, ડરાવો રજુ કરવાના અને બજેટ ઉપર ટીકા કરવાના હક મળ્યા.

પરિણામ—આ સુધારાથી હિંદીઓને કારભારમાં વધારે હિસ્સો મળ્યો નહિ. તેથી અસંતોષ ચાલુજ રહ્યો.

ઇ. સ. ૧૯૧૦માં શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડ મરણ પામ્યા તે પાંચમા જ્યોર્જ ગાદીએ આવ્યા. મિન્ટો એ જ વર્ષમાં સ્વદેશ ગયો.

પ્રકરણ ૪

સાંપ્રત સમય

લોર્ડ હાર્ડિંગ (ઇ. સ. ૧૯૧૦-૧૬)—તેરમા વાઈસરોય તરીકે અગાઉ થઈ ગયેલા લોર્ડ હાર્ડિંગ આવ્યો.

દિલ્હીમાં રાજ્યાભિષેક (ઇ. સ. ૧૯૧૧)—શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા ઈંગ્લાંડમાં ઇ. સ. ૧૯૧૧ના જુન મોસમાં થઈ અને ત્યારપછી ડીસેમ્બરની ૧૨ મી તારીખે દિલ્હીમાં થઈ. આ વખતે એક મોટો દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો. નામદાર

શહેનશાહે તે વખતે જાહેર કર્યું કે (૧) હિંદી લશ્કરી અમલદારોને વિક્ટોરિયા ક્રોસ મળી શકશે. (૨) કેળવણી માટે ૫૦ લાખની બક્ષીસ આપી. (૩) ગંગાના લાગલા રદ કરવામાં આવ્યા. (૪) હિંદની રાજ્યધાની કલકત્તાથી બદલી દિલ્હી રાખવામાં આવી (૫) પ્રાંતિક સરકારો સ્વતંત્ર રહે ને હિંદી સરકાર માત્ર દેખરેખ રાખે એવું તંત્ર ઘડવાની આશા આપી આથી હિંદમાં સંતોષ થયો.

પરિણામ—શહેનશાહ જ્યોર્જ તથા મહારાણી તા. ૨ ૭ ડીસેમ્બરથી તા. ૧૦ મી જાનેવારી સુધી હિંદમાં રહ્યાં તે દરમ્યાન તેમને ઘણું માન મળ્યું. ડીસેમ્બરની ૨૩ મી તારીખે વાઈસરોયે જ્યારે દિલ્હીમાં રાજ્યધાની માટે પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેમના પર જોખમ ફેંકાયો પણ ગુહનેગાર પકડાયો નહિ. વાઈસરોય અચી ગયા પણ ગંભીર ઈજા થઈ. આ ઉપરથી જણાય છે કે હિંદમાં સંપૂર્ણ સંતોષની લાગણી ફેલાઈ નહોતી.

મહાયુદ્ધ—ઈ. સ. ૧૯૧૪ ના ઓગસ્ટમાં યુરોપમાં એક બાળુ ઇંગ્લાંડ, ફ્રાંસ, રશિયા, બેલ્જિયમ, વગેરે અને બીજા બાળુએ જર્મની, ઓસ્ટ્રીયા, તુર્કસ્તાન વગેરે રાજ્યો વચ્ચે મહાયુદ્ધ થયું. આથી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ આખી દુનિયા ઉપર તેની અસર થઈ. આ પ્રસંગે હિંદનું ઘણુંખરું લશ્કર લઢવા ગયું, ઉપરાંત પ્રજાએ માણસોની તથા નાણાંની ઘણી મદદ આપી. ઇંગ્લાંડની સરકારે મુસલમાનોનાં પવિત્ર સ્થળો મક્કા, મદીના વગેરેના રક્ષણનું વચન આપ્યું તથા હિંદને સ્વરાજ્યની આશા આપી. લોકોએ સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવી ને સંપૂર્ણ વફાદારી બતાવી. હાર્ડિન્ગની મુદતમાં ૧ વર્ષનો વધારો કરવામાં આવ્યો તેથી તે ઈ. સ. ૧૯૧૬ માં ઇંગ્લાંડ ગયો તે વખતે તેને અપૂર્વ માન મળ્યું. ત્યાં ગયા પછી પણ તેણે હંમેશાં હિંદના બધા તરફ ધ્યાન રાખ્યું છે.

લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ (ઇ. સ. ૧૯૧૬-૨૨) ચૌદમા વાઇસરૉય તરીકે લોર્ડ ચેમ્સફર્ડની નીમણૂક થઈ. (૧) અફઘાનવિગ્રહ-અફઘાન અમીરે હિંદ પર ચઢાઈ કરી પણ તેને પાશ્વું જવું પડ્યું. હિંદી સરકારે તેને સ્વતંત્ર રાજ્ય ગણવાની કબુલાત આપી. પણ સરહદ પરની ટોળીઓની લઢાઈ ચાલુજ રહી. (૨) મહાયુદ્ધને અંત ઈ. સ. ૧૯૧૮ માં કામચલાઉ સુલેહથી આવ્યો. આ પહેલાં એપ્રીલ માસમાં મિત્ર રાજ્યોની સ્થિતિ નબળી પડવાથી દિલ્હીમાં યુદ્ધ પરિપક્વ ભરીને શાઇસરૉયે પ્રગ્નના આગેવાનોની મદદથી નાણાં ને માણસોની મદદ માગી. તે વખતે મહાત્મા ગાંધીજી જેવાએ પણ સરકારને મદદ કરી. (૩) યુદ્ધના અંત પછી હિંદ તરફથી લોર્ડ સિંહા ને બ્રિટાનેરના મહારાજાને પ્રતિનિધિ તરીકે સુલેહના કરારમાં સહી કરવાની છુટ મળી. આ સિવાય બીજું પણ કેટલુંક કહેવાતું માન મળ્યું. અને લોર્ડ સિંહાને મદદનીશ ભારતમંત્રીની જગ્યા મળી. (૪) ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં મીસીસ એની બીસેન્ટે હોમરૂલ લીગ સ્થાપી અને સ્વરાજ્યની માગણીને તિવ્રસ્વરૂપ આપ્યું. પછી કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમલીગે એકત્ર થઈ સ્વરાજ્યની માવણી કરી આમી ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં હિંદી પ્રધાન લોર્ડ મોટેઝ્યુએ હિંદને જેખમદાર સ્વરાજ્ય આપવાનું જાહેર નામું પાર્લામેન્ટમાં વાંચ્યું અને પછીના વર્ષમાં વાઇસરૉય હિંદમાં સુધારાની તપાસ માટે ફર્યા, પછી તેમણે પોતાનો રિપોર્ટ બહાર પાડ્યો. (૫) ઇ. સ. ૧૯૧૯ માં રાજ્યદ્રોહને દાખી દેવાના બાનાથી રૉલેટ એક્ટ કે કાળા કાયદા બહાર પાડ્યા અને એક તો પસાર પણ કર્યો. આથી અમે તેવા આગેવાનને પણ સાધારણ પોલીસ ડાઉપાયુ જતનું સ્પષ્ટ કારણ આપ્યા સિવાય પકડી શકે તેમ જ કંઈક મળતો હતો તેથી દેશમાં અસંતોષ થયો. (૬) આથી મહાત્મા

ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહનો રસ્તો બતાવ્યો. પણ પ્રજા તેને બરાબર સમજી નહિ. ને અમદાવાદ, વીરમગામ તથા પંજાબમાં તોફાન થયાં. (૭) આ સમયનો લાલ લઈ પંજાબમાં જનરલ ડાયરે જલ્દીયાનવાલા બાગમાં મેળા માટે એકઠા થયેલા નિર્દોષ-લોકો પર ગોળીઓ છોડી ને તેમને પેટે ચલાવ્યા. ઉપરાંત ખીન્ન અમલદારોએ પણ વિદ્યાર્થીઓને સતાવ્યા. ને ઘણી જગાએ નિર્દોષને માર તથા જલ મળી. પંજાબમાં માણસને ન છાજે એવો જુલમ થયો. (૮) આ માટે હંટરના પ્રમુખપણા નીચે એક કમિટી નીમાઈ, તેમાંના હિંદી સભ્યો યુરોપીયનોનાથી જુદા પડ્યા. (૯) આખા દેશમાં સખત અસંતોષ ફેલાઈ ગયો.

મોન્ટેગ્યુ એમ્સફોર્ડના સુધારા (ઈ. સ. ૧૯૧૯)—હિંદી પ્રધાનના ને વાઈસરોયના રિપોર્ટ ઉપરથી ઈ. સ. ૧૯૧૯માં હિંદને સુધારા આપવાનો કાયદો પસાર થયો. આથી હિંદીઓને કેટલીક વધારે અનુકૂળતા મળી, તેથી મહાત્મા ગાંધીજી જેવાંએ પણ સરકારનો પક્ષ કરી સુધારાને ગ્રહણ કરવા હિંદી આગેવાનોને સમજાવ્યું. આ સુધારા મુજબ ઈ. સ. ૧૯૨૧માં ડ્યુક ઓફ ફ્રાન્સને નવી ધારાસભાઓ ખુલ્લી મૂકી. સુધારાની વિગતવાર હકીકત રાજ્ય બંધારણમાં આપવામાં આવશે.

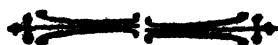
અમલકાર (ઈ. સ. ૧૯૨૦)—યુરોપની સુલેહથી અસહમાનોને ખિલાફતના સંબંધમાં અંગ્રેજ સરકારે આપેલું વચન માળ્યું નહિ અને પંજાબના જુલમનો ઈન્સાફ પણ મળ્યો નહિ. તેથી મહાત્મા ગાંધીજીએ સરકાર સાથે અહસકાર કરવાની સલાહ આપી. આ ઠરાવ સૌથી પહેલાં અમદાવાદમાં ગુજરાત રાજકીય પરિષદે પસાર કર્યો પછી કલકત્તામાં કોંગ્રેસની ખાસ બેઠક મળી તેણે પણ પસાર કર્યો અને કોસેઅરમાં નાગપુરમાં મળેલી કોંગ્રેસની વાર્ષિક બેઠકે પણ તે ઠરાવ કબજે રાખી દેશને તે ઠરાવને અમલમાં મૂકવા માટે વિનંતી કરી. તેથી સરકારી ધારાસભાઓ, નિયામો, કચેરીઓ ને ખિતમો છોડવાની

અને ખાદી પહેરવાની ચલ્લવળ દેશમાં ખૂબ ફેલાઈ અને કોઈ વખત નહિ જોએલો એવો ઉત્સાહ દેશમાં વ્યાપી રહ્યો. કોંગ્રેસે પણ પોતાના અંધારણુમાં કેટલાક અગત્યના ફેરફાર કર્યા. ઈ. સ. ૧૯૨૧માં અમદાવાદમાં મહાસભાની એક યર્ષ ત્યારે સ્વરાજ્ય નજીક આવતું હોય તેમ લાગ્યું પણ મહાત્માજીએ ધારેલી તેવી શાંતિ નહિ રહેવાથી તરતને માટે કાયદાના ભંગની હિલચાલ અંધ પાડી. ત્યારપછી ઈ. સ. ૧૯૨૨ ના માર્ચ માસમાં સરકારે મહાત્માજીને જેલમાં પુર્યા પછી અસહકારનું જોર નરમ પડી ગયું.

નરેન્દ્ર મંડળ—નવા સુધારાઓ વખતે દેશી રાજ્યોનું એક નરેન્દ્ર મંડળ સ્થાપ્યું પણ તેમાં મોટાં રાજ્યો ભાગ લેતાં નથી. તેનું કામ ખાનગી ચાલે છે.

ઘઢાઈ બધ થયા પછી વેપારમાં મંદી આવી ગઈ અને પ્લેગ ને ઇન્ફ્લ્યુએન્સાથી ઘણાં માણસો મરણ પામ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૨૧માં એમ્સફોર્ડ વિલાયત ગયો.

લોર્ડ રીડીંગ (ઈ. સ. ૧૯૨૧-૨૬)--પંદરમા વાઈસરૉય તરીકે લોર્ડ રીડીંગની નીમણૂક થઈ. તેના વખતમાં (૧) પ્રાંતોમાં પ્રજાને સોંપાયેલાં ખાતાંમાં વિકાસ થયો (૨) નાગપુર, દિલ્હી લખનૌ ને ઢાકામાં યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ (૩) તુકાજીરાવ હોલકરને પદ્મશ્રી કરવામાં આવ્યા. (૪) નિજામે વરાડની માગણી કરી તેનો જવાબ આપવાથી અંગ્રેજ સરકારનો સાર્વભૌમ હક જળાયા. (૫) વડોધારા-સભામાં અગત્યની આખતોમાં વાઈસરૉયે પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરવાથી પ્રજાને સુધારાના પોગળની વધારે ખાતરી થઈ. તે ઈ. સ. ૧૯૨૬ ના મે માં ઈન્દ્રાંડ ગયો. હાલ તેની જગાએ લોર્ડ ઈર્વીન છે.

૨૨૭

પ્રશ્નો

- ૧ લોર્ડ કેર્નિંગના સુધારા ગણાવો.
 - ૨ લોર્ડ લિટનની અપ્રિયતાનાં અને રિપનની પ્રજાપ્રિયતાનાં કારણો લખો.
 - ૩ સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો ઠરાવ તથા ઇલ્યુટીયીલ વિષે શું જાણો છો?
 - ૪ રાષ્ટ્રીય મહાસભા વિષે ટુંકી નોંધ લખો.
 - ૫ એક્ઝનના વખતનાં અસંતોષનાં કારણો આપો.
 - ૬ કર્ઝનના સુધારા ગણાવો. તથા અંગ ભંગ વિષે ટુંકી નોંધ લખો.
 - ૭ મિન્ટો મોર્લિના સુધારાની મુખ્ય કલમો ગણાવો.
 - ૮ ઈ. સ. ૧૯૧૧ ના દિલ્હી દરબાર વખતે જાહેર થયેલી બાબતો ગણાવો.
 - ૯ મહાયુદ્ધ વખતે હિંદે જે લાગ લગ્યો હોય તે જણાવો.
 - ૧૦ રોલેટ એક્ટ, અસહકાર ને નરેદ્રમંડળ વિષે શું જાણો છો ?
-

હિંદુનું રાજ્યબંધારણ

પ્રકરણ ૧

બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય—બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં મૂળ દેશ ગ્રેટબ્રિટન ને આયર્લેન્ડ તથા કેનેડા, આસ્ટ્રેલિયા જેવાં સંસ્થાનો, દક્ષિણ મધ્ય આફ્રિકા જેવાં રક્ષિત રાજ્યો અને હિંદુસ્તાન જેવાં તાબાના મુલકોનો સમાવેશ થાય છે.

હિંદુસ્તાન તાબાનો મુલક શી રીતે બન્યું?—ઇ. સ. ૧૭૭૩ સુધી હિંદમાંનો અંગ્રેજ મુલક યુનાઇટેડ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની માલિકાનો હતો. અને તેનો બધો વહીવટ કંપનીના ડીરેક્ટરો કરતા પણ રેગ્યુલેટીંગ એક્ટથી કંપનીના અધિકાર ઉપર બ્રિટીશ સરકારની સત્તા નક્કી થઇ. એ એક્ટથી રાજ્ય પદ્ધતિસર અને ન્યાયી રીતે ચાલે એવી ગોઠવણ થઇ.

ઇ. સ. ૧૭૮૪ માં પીટનું હિંદી બિલ પસાર થયું તેથી કંપની માત્ર વેપારનું જ કામ કરે અને સરકારના નીમેલા અધિકારીઓની મંડળી (બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલ) બધો રાજ્ય વહીવટ સંભાળે, આથી ખરેખરી સત્તા બોર્ડની થઇ.

ત્યાર પછી રેગ્યુલેટીંગ એક્ટમાંની કલમ પ્રમાણે દર વીસ વર્ષે કંપનીને નવો પટો આપવામાં આવતો. અને તેમાં તેની સત્તા ઓછી કરવામાં આવતી હતી. ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં સત્તા કંપનીના હાથમાંજ રહી છતાં તે ઉપર સર્વોપરી સત્તા તરીકે ઈંગ્લાંડની સરકારનો હક થયો આથી બંનેની સંયુક્ત માલિકી થઇ.

ઇ. સ. ૧૮૩૩ ના પટામાં જાહેર થયું કે કંપનીના હાથમાં જે મુલક છે તે માત્ર એક ટ્રસ્ટ રૂપે છે ખરી માલિકી રાજની છે.

૫. સ. ૧૮૫૩ ના ૫૮૧ મુજબ કંપની પાસેથી ગમે ત્યારે સત્તા લઈ શકાય એવું તથા અમલદારો નીમવાની સત્તા લઈ લેવાનું જાહેર થયું. અંતે ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવાને લીધે કંપનીની સત્તા નાશ પામી અને ઇ. સ. ૧૮૫૮ થી સર્વ સત્તા બ્રિટીશ પ્રધાન-મંડળના એક પ્રધાન હિંદી પ્રધાનને મળી.

હિંદના કારભારમાં થયેલા અગત્યના ફેરફારો—ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં હિંદીઓને મોટી જગાઓ તથા પદવીઓ આપવાનું હતું. તેની સાથે બેન્ટિકે મુબઈને મદ્રાસની કાયદા ઘડવાની સત્તા પોતાના (ગવર્નર જનરલના) હાથમાં લીધી.

ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં કેર્નિંગે પ્રાંતિક સત્તાના પ્રતિનિધિત્વનું ખીજ રાખ્યું. તેણે પ્રાંતોને રાજકીય સત્તા સોંપવાની શરૂઆત કરી. તેમાં મેથો, લિટન ને રિપને વધાર્યો કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૬૧ ની સાલમાં પહેલવહેલી ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે પ્રાંતિક ધારાસભાઓ રચાઈ અને વડીધારાસભા પણ થઈ. એ જ વર્ષથી દરેક ધારાસભામાં થોડા હિંદી સભાસદો દાખલ થયા.

ઇ. સ. ૧૮૬૨માં કાઉન્સિલ એક્ટ થયો. તે આધારે હિંદી સભાસદોની નીમણૂક માટે ચુંટણીનું ધોરણ દાખલ કરવામાં આવ્યું. ધારાસભાઓ મોટી બની અને તેમાં જુદાં જુદાં મંડળોના પ્રતિનિધિઓ દાખલ થયા.

ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં મિન્ટો-મોર્લિના સુધારા થયા, આથી (૧) ધારાસભામાં હિંદીઓની સંખ્યા વધી. (૨) સભાસદો માટે કેટલેક અંશે ચુંટણીનું ધોરણ નક્કી થયું. (૩) મત આપવાના અધિકારોનો વિસ્તાર થયો (૪) પ્રાંતિક ધારાસભામાં ખીન સરકારી સભ્યોની વધુમતી થઈ. પણ વડી ધારાસભામાં સરકારની વધુમતી રહી. (૫)

દરેક કારોબારી સભામાં એક એક હિંદી સભ્ય નીમ્માયો ને (૬) હિંદી પ્રધાનની ઈંદીયા કૌંસીલમાં પણ જે હિંદીઓને જગ્યા મળી
 ... મિન્ડેચ્ચુ મિન્ડેચ્ચુના સુધારા (ઈ. સ. ૧૯૧૬)—ઈ. સ. ૧૯૧૭માં 'ગવર્નમેંટ ઓફ ઈંદીયા બીલ' રજુ થયું તેમાં (૧) હિંદી પ્રધાનનો અંકુશ સ્હેજ ઓછો કરવો (૨) વાઇસરોયની કારોબારી સભામાં હિંદીઓ દાખલ કરવા (૩) વડી ધારાસભાના અ કૌંસીલ ઓફ સ્ટેટ અને જ લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલી એવા જે ભાગ પડ્યા અને તેમાં ચુંટાએલા સભ્યોની બહુમતી રાખવી (૪) પ્રાંતિક કારોબારમાં કેટલાંક ખાતાં પ્રજનના પ્રતિનિધિઓને સોંપવાં અને કેટલાંક સરકારના કારોબારી કૌંસીલરોના હાથમાં રાખવાં. (૫) પ્રાંતિક કારોબારમાં પ્રજને સાંપેલાં ખાતાંની અંખ્યામાં વધારો કરી છેવટે પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય આપવું. આ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૯૨૧ થી અમલ થયો છે અને હવે વધુ સુધારા આપવા માટે એક કમિશન જુખાનીઓ લે છે.

પ્રકરણ ૨.

હિંદી પ્રધાન ને ઇંડિયા એક્ઝિસ.

હિંદી પ્રધાન—ઇંગ્લાંડના રાજા તથા પાર્લામેન્ટને હિંદ વિષેના કાયદા ઘડવાનો તથા કારોબાર ચલાવવાનો અંપૂર્ણ અધિકાર છે પરંતુ ખરેખરી રીતે પાર્લામેન્ટ માત્ર હિંદના વહીવટ પર દેખરેખ રાખે છે. તેના વતી હિંદી પ્રધાન હિંદનો વહીવટ ચલાવે છે, તે બ્રિટીશ પ્રધાનમંડળમાં એક સભ્ય હોય છે અને તેને દરવર્ષે હિંદના વહીવટ વિષેનો રિપોર્ટ તથા પાર્લામેન્ટના સભ્યોના પ્રશ્નોના જવાબ આપવા

પડે છે. હિંદના વહીવટ માટે તે જવાબદાર ગણાય છે ને વાઈસરોયને તેની સૂચના મુજબ ચાલવું પડે છે. તેની મંજુરી સિવાય હિંદી સરકાર યુદ્ધ કરી શકે નહિ. ઘણી ખરી મોટી નીમણુકાની અને નોકરીમાંથી રજા આપવાની સત્તા પણ તેની છે. તેના હાથ નીચે એ નાયબ પ્રધાનો હોય છે, તેમનો એક પાર્લામેન્ટમાં સ્થાન રહી તેને મદદ કરે છે અને બીજા ઓફીસનો વહીવટ ચલાવે છે.

ઇંડિઆ કૌંસીલ—એ હિંદી પ્રધાનને સલાહ અને મદદ આપે છે. નાણાં સિવાયની બાબતમાં તેની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાને હિંદી પ્રધાન બંધાયેલો નથી. તેમાં ૮ થી ૧૨ સભ્યો હોય છે. આમાંના ૩ હિંદી હોવા જોઈએ અને અર્ધા સભ્યો ઓછામાં ઓછા ૧૦ વર્ષ હિંદમાં રહેલા હોવા જોઈએ તથા તેમને હિંદ છોડ્યાને ૫ વર્ષથી વધારે વર્ષ થયેલાં ન હોવાં જોઈએ. આ સભ્યોનો પગાર દર વર્ષે ૧૨૦૦ પૌંડ હોય છે. હિંદી સભ્યોને તે ઉપરાંત ૬૦૦ પૌંડ ભત્થાના મળે છે.

ઇંડિઆ ઓફીસ—હિંદી પ્રધાન અને ઇંડિઆ કૌંસીલની લેડનમાં મોટી ઓફીસ છે, તે ઇંડિઆ ઓફીસ કહેવાય છે. આ ઓફીસનો ખર્ચ ઇ. સ. ૧૯૨૧ પહેલાં હિંદની લીજેરીમાંથી અપાત્તો પણ હાલમાં બ્રિટીશ લીજેરીમાંથી અપાય છે.

હાઈ કમીશનર—એ ઇંગ્લાંડમાં રહી હિંદી સરકારની વ્યાજત કરે છે. નાણાં ઉછીનાં લેવાં, માલ ખરીદવો, કંટ્રાક્ટ આપવા, પેન્શન સુકલવાં ને હિંદી વિદ્યાર્થીઓની સંભાળ રાખવાનાં કામ કરે છે. હાલ એ જગ્યાએ સર મોટલે છે.

પ્રકરણ ૩.

હિંદી સરકાર ને તેની સલાહો.

વાઈસરૉય—તે હિંદના ગવર્નર જનરલ અને વાઈસરૉય કહેવાય છે, તે હિંદમાંના તમામ ગવર્નરો અને ખીજા અમલદારોનો ઉપરી છે. તેની મંજૂરી સિવાય હિંદમાં એક પણ કાયદો પસાર થઈ શકતો નથી. દેશી રાજ્યોના સંબંધમાં તેને સંપૂર્ણ સત્તા છે. રાજની માફક તે કોર્ટોએ કરેલી સજા માફ અથવા ઓછી કરી શકે છે. તેનો વાર્ષિક પગાર રૂ. ૨૫૬૦૦૦ હોય છે.

વડી કારોબારી સલાહ—આ સલાહ વાઈસરૉયને કારભાર ચલાવવામાં મદદ કરે છે. તેમાંના દરેક સભ્યને એક ખાતું સોંપાય છે. આ સલાહ ને વાઈસરૉય મળી હિંદી સરકાર કે વડી સરકાર કહેવાય છે.

વાઈસરૉય પોતે **પરરાજ્ય ખાતું** ચલાવે છે, સેનાપતિ લશ્કર ખાતું સંભાળે છે, લો મેમ્બર (કાયદાશાસ્ત્રી) કાયદા વગેરે શાંતિની બાબતો જુએ છે. આ સિવાય પબ્લિક વર્કનું ખાતું, નાણાં શાસ્ત્રીનું ખાતું, દેશના વેપાર ઉદ્યોગ પર લક્ષ રાખનાર, કેળવણી ખાતાના, એમ ખીજા પણ સભ્યો છે. સઘળા ખાતાને લગતા કાયદાના ખરડા લો મેમ્બરને તૈયાર કરવા પડે છે. દરેક મેમ્બર પોતાના ખાતાની નાની બાબતો પતાવે છે પણ મોટી બાબતમાં આખી કૌંસીલ બોલાવવી પડે છે. વાઈસરૉય તેમની સલાહ લે છે પણ તે પ્રમાણે ચાલવાને બંધાએલો નથી. આ સલાહમાં ત્રણ હિંદીઓ હોય છે. તેમની મુદત ૫ વર્ષની અને પગાર રૂ. ૮૫૦૦૦ હોય છે. હિંદી સરકાર ‘ગવર્નર જનરલ ઇન કૌંસીલ’ એ નામથી ઓળખાય છે.

કૌંસીલ ઓફ સ્ટેટ—એ વડી ધારાસભાનો પહેલો ભાગ છે. તેને હિંદને લગતા ધારા ધડવાનું કામ હોય છે. તેમાં ૬૦ સભ્યો હોય

છે, જેમાંના ૩૩ ચુંટાએલા હોય છે. તેની ચુંટણી માટેનો અધિકાર ૨૧ વર્ષની ઉંમરના કે તેથી મોટા બ્રિટીશ હિંદમાં રહેનાર રૂ. ૨૦૦૦નો જમીન વેરો કે રૂ. ૩૦૦૦૦ ની વાર્ષિક આવક પરનો વેરો ભરનાર જ યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ ને ઉપપ્રમુખ જ યુનિવર્સિટીના ફેલો જ આખા ગામના ધણી. એ બધાને મળે છે.

લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલી—આ નીચલી ધારાસભા છે, તેને પણ ધારા ધડવાનું કામ સોંપાયેલું છે. તેમાં ૧૪૪ સભ્યો છે, જેમાંના ૧૦૩ ચુંટાએલા છે. એક વરાડ પ્રાંતનો પણ ચુંટાઈને આવે છે ને બાકીના ૪૦ સરકાર નીમે છે. જેમાં ૨૬ કરતાં વધારે અમલદાર હોતા નથી. આ સભા પોતાનો પ્રમુખ પોતેજ ચુંટે છે. હાલમાં શ્રી ૦ વિકૃલભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ તે જગાએ છે.

આ સભાસદોની ચુંટણીનો અધિકાર જ ૨૦ વર્ષની ઉંમરના કે તેથી મોટા બ્રિટીશ હિંદના વતની જે દર વર્ષે રૂ. ૭૫ જમીન મહેસુલ ભરનાર તથા જ આવકવેરો ભરનાર બધાને હોય છે.

કાયદો કેમ પસાર થાય—જ્યારે સરકારને કોઈ કાયદો પસાર કરવો હોય ત્યારે તે પહેલાં નીચલી સભામાં રજુ થાય પછી કૌંસીલ ઓફ સ્ટેટમાં રજુ થાય છે, પણ જો નીચલી સભા રદ કરે છતાં ગવર્નર જનરલ તે ઉપલી સભામાં રજુ કરી શકે ને પાસ કરાવી લે છે. કદાચ નીચલી સભા ખીલ પાસ કરે તેમાં ઉપલી સભા ફેરફાર કરે તે નીચલી સભાને ના પસંદ હોય છતાં ગવર્નર જનરલની મરજી હોય તો બંને સભાની સંયુક્ત બેઠકમાં તેનો નિકાલ થાય છે. સરકારની મંજૂરીવાળો સુધારો રદ કરવાની સત્તા નીચલી સભાને નથી. ખીલ સરકારી ખીલ પ્રથમ પોતાની સભામાં રજુ થાય છે ત્યાં પાસ થયા પછી બીજી સભામાં મોકલાય છે. જો બંને સભા વચ્ચે

મતભેદ પડે તો સંયુક્ત બેઠકથી નીકાલ થાય છે. બધાં બીન સરકારી બીલોની બાબતમાં ગવર્નર જનરલ અને સહનસાહની મંજુરી, અમુક વખત સુધી મુલતવી રાખવાની અને ના મંજુર કરવાની સત્તા હોય છે. એટલે કે ગવર્નર જનરલ કોઈ પણ બીલ બંને સભામાંથી પસાર થયું હોય છતાં ના મંજુર કરી તેને કાયદાનું રૂપ અપાતું અટકાવી શકે છે. વળી છેવટના ઉપાય તરીકે બંને સભાને વીખેરી નાખવાનો અધિકાર પણ ગવર્નર જનરલને હોય છે.

પ્રકરણ ૪

પ્રાંતિક સરકાર

વિભાગો અને તેના ઉપરીઓ—બ્રિટીશ હિંદના ૧૫ વિભાગ હરેલા છે, તેમાંના ૮ પ્રાંતો ગવર્નરના હાથ નીચે છે. તેમને કારોબારી સભા અને ધારાસભાની મદદ હોય છે. બાકીના સાત પ્રાંતોમાં લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર, ચીફ કમિશનર, એજન્ટ કે રેસિડેન્ટ હોય છે. દરેક ગવર્નરની નીમણૂક સહનસાહ હિંદી પ્રધાનની સલાહથી કરે છે અને બંગાળા, મુંબઈ ને મદ્રાસ એ ત્રણ ઇલાકાના ગવર્નરો સિવાયના ગવર્નરોની નીમણૂક વખતે ગવર્નર જનરલની પણ સલાહ લેવામાં આવે છે. એ નીમણૂકો ૫ વર્ષ માટેની હોય છે. મુંબઈ, મદ્રાસ ને બંગાળા ગવર્નરોનો પગાર રૂ. ૧૨૮૦૦૦ બિહાર ને ઓરીસા તથા પંજાબ એ બેનો એક લાખ રૂપિયા અને સંયુક્ત પ્રાંત, મધ્ય પ્રાંત ને આસામના ગવર્નરોનો તેથી ઓછો હોય છે.

બાકીના ૭ વિભાગોમાં દિલ્હી ને વાયવ્ય પ્રાંતો કમિશનરની સત્તા નીચે છે. તેમને કૌંસીલ નથી પણ ગવર્નર જનરલના હુકમ મુજબ ચાલવું પડે છે. બ્રિટીશ બલુચિસ્તાન અને અજમેરમાં એજન્ટોથી

વહીવટ આલે છે, કુર્ચનો વહીવટ મૈસુરના રેસીડેન્ટ કરે છે, અંદામન બેંગાલો વહીવટ પોર્ટબ્લેરનો સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ ચવાલે છે. ને પછા દેશમાં લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર છે તેને ધારાસભા પણ છે.

પ્રાંતિક કારોબાર—પ્રાંતિક કારોબારમાં મદદ કરવા એક કારોબારી સભા ને બીજી ધારાસભા હોય છે. કારોબારી સભામાં ગવર્નર અને તેના નીમોલા કૌંસીલરો અને (૨) પ્રધાનો જુબાઈ ઇસ્ટ-કામાં ચાર કૌંસીલરો છે, તેમાંના ૨ હિંદીઓ છે.

પ્રાંતોના વહીવટ માટે રિઝર્વડ ખાતાં અને ટ્રાન્સફર્ડ ખાતાં એમ બે વિભાગ કર્યા છે. રિઝર્વડ ખાતાંનો વહીવટ ગવર્નર અને તેના કૌંસીલરો કરે છે અને ટ્રાન્સફર્ડ ખાતાં માટે ધારાસભામાં ચુંટાએલા પ્રજના પ્રતિનિધિઓમાંથી પ્રધાનો નીમી તેમને એક એક ખાતું સોંપે છે. આ કારોબારી મંડળના સભ્યોના વાર્ષિક પગાર રૂ. ૬૪૦૦૦ સુધી હોય છે.

આ બંને મંડળો સાધારણ રીતે સ્વતંત્ર રીતે કામ કરે છે છતાં અગત્યની બાબતમાં એકત્ર થાય છે. પ્રધાનો પોતાના કામ માટે ધારાસભાને જવાબદાર હોય છે. તેમને બરતરફ કરવાની સત્તા ગવર્નરને હોય છે.

પ્રાંતિક ધારાસભાને તેના સભ્યો—પ્રાંતિક ધારાસભાના સભ્યોની મુખ્યા જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જુદી જુદી છે. મદ્રાસમાં ૧૨૭; બુંગાલમાં ૧૧૧, બંબાલામાં ૧૩૬, સંયુક્તપ્રાંતોમાં ૧૨૩, પંજાબમાં ૬૩, બિહાર અને ઓરિસ્સામાં ૧૦૩, મધ્ય પ્રાંતોમાં ૬૮ અને આસામમાં ૫૩ સભ્યો છે. તેમાં ૭૦ ટકા સભ્યો લોકોના ચુંટાએલા હોય છે બાકીના સરકારીમાં અમલદાર અને બીજા અમલદાર હોય છે. બુંગાલ ધારાસભા ૧૧૧ માંથી ૮૬ લોકોએ ચુંટા

ને ૨૫ સરકારે નીમેલા છે. ૨૫ માં ૨૦ અમલદારો અને ખીન અમલદારો હોય છે.

આ સભાને ધારાઓ પસાર કરવાની, પ્રજના હિતાના પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાની, સરકારને પ્રશ્નો પૂછી અમુક આપતો પર લક્ષ્ય ખેંચવાની અને બજેટમાં સુધારા સુચવવાની સત્તા છે. તેણે મંજુર કરેલા ધારાને ગવર્નર તથા ગવર્નર જનરલની મંજુરી મળે તો જ કાયદો થઈ શકે. આ સભા ઉપર પણુ ગવર્નરની સત્તા ગવર્નર જનરલની માફક જ છે.

આ સભા માટેનો મતાધિકાર ૨૦ વર્ષની ઉમ્મરના કે તેથી ઉમ્મરના, તે તે પ્રાંતમાંના બ્રિટીશ રાજ્યમાં રહેનાર, જે વાર્ષિક રૂ. ૩૬ ધરભાડું આપે અને લે તેમને, રૂ. ૩૨ જમીન મહેસુલ ભરનારને તથા આવક વેરો ભરનારને હોય છે.

પ્રકરણ ૫

પ્રાંતની અંદરનો વહીવટ

પ્રાંતિક વહીવટ—સામાન્ય રીતે પ્રાંતો કે ઇલાકાની વ્યવસ્થા ગવર્નરે કે તેને બદલે જે અધિકારી હોય તે કરે છે. પણુ લશ્કરની વ્યવસ્થા, દેશી રાજ્યો સાથેની નીતિ, પરદેશખાતું, રેલ્વે, ટપાલ ને તારખાતા પર હિંદી સરકાર પોતે દેખરેખ રાખે છે. બાકીના વિષયો પર તે પ્રાંતના વડા અધિકારીની સત્તા હોય છે.

કમિશનર—ઇલાકાના વિભાગ પાડી તે ઉપર જે અધિકારી મૂકેલો છે તે કમિશનર કહેવાય છે. તેના હાથ નીચે જીલ્લાના ઉપરી કલેક્ટરો હોય છે. છતાં જમીન મહેસુલ અને તેને લગતી કેટલીક

બાબતો સિવાય બીજી બાબતોમાં કલેક્ટર અને ગવર્નર વચ્ચે સીધી સંબંધ હોય છે.

કલેક્ટર—એ જીલ્લાનો મુખ્ય અધિકારી છે. અસલના વખતમાં જેમ સુબો પોતાના અધિકારી નીમતો તેમ કલેક્ટરને પણ જીલ્લા સંબંધી બધી સત્તા હોય છે. તેને જમીન સંબંધી, ન્યાય સંબંધી તથા બીજાં પોલીસખાતાં સંબંધી પણ અમુક કામ કરવાનું હોય છે. તે પોતાના જીલ્લા માટે બધી બાબતમાં જવાબદાર ગણાય છે.

મામલતદાર—એ તાલુકાનો ઉપરી છે. દરેક જીલ્લામાં ૬ થી ૧૦ સુધી તાલુકા હોય છે. જે તાલુકા નાના હોય છે તેના ઉપરી તરીકે મહાલકારી હોય છે. તેમને જમીન મહેસુલ તથા ન્યાય સંબંધી કામ કરવાનું હોય છે. આ સિવાયનાં કામ માટે તાલુકામાં જુદા જુદા અધિકારીઓ હોય છે.

પટેલ તલાટી—દરેક તાલુકામાં સામાન્ય રીતે ૬૦થી ૧૦૦ ગામડાં હોય છે. તેનો વહીવટ ગામના પટેલ કે મુખી મારફતે થાય છે. કે મુખીને મહેસુલ સંબંધી તથા સંરક્ષણની દેખરેખ રાખવાની હોય છે. કાઠકાઠ ગામમાં આ બંને કામ જુદા જુદા માણસો કરે છે. ત્યારે મહેસુલનું કામ કરનારને તહેસીલદાર અને રક્ષણ સંબંધીનું કામ કરનારને પોલીસ પટેલ કહેવામાં આવે છે. આ લોકોને પગાર ઓછો હોય છે, છતાં તેમનું કામ માનવાળું ગણાય છે. આ સિવાય મુખીને મદદ કરવા મતાદારો હોય છે, તેઓ માત્ર માનની ખાતર કામ કરે છે. તલાટીને મહેસુલનું દફતર રાખવાનું ને મુખીને મહેસુલ ઉધરાવવામાં મદદ કરવાનું હોય છે. તે મામલતદારના હાથ નીચે હોય છે.

પ્રકરણ ૬ -

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય—લોર્ડ રિપનના વખતમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો થયો છે, તેથી શહેરો, જિલ્લા અને બંદરો પોતાનો વહીવટ કેટલીક બાબતમાં કરી શકે છે.

મ્યુનિસિપાલિટી—ઈ. સ. ૧૭૨૬ ની સાલથી મુંબાઈ, કલકત્તા અને મદ્રાસને સ્થાનિક વહીવટ સોંપાયો હતો. પણ ઇ. સ. ૧૮૮૨માં રિપનના ઠરાવ પછી આ કામ વ્યવસ્થિત થયું. પંદર હજાર કે તેથી વધારે વસ્તીવાળા ગામ કે શહેરમાં મ્યુનિસિપાલિટી હોય છે. તેનો વહીવટ ચલાવવા લોકોએ ચૂંટેલા તથા થોડા સરકારના નીમેલા સભાસદોની એક મંડળી હોય છે. તે સ્વચ્છતા, બજારની દેખરેખ, સુખાકારી, પાણી પુરું પાડવાનું તથા ગંદા પાણીનો નિકાલ કરવાનું, પ્રાથમિક કેળવણી આપવાનું, સારા રસ્તા બનાવવાનું તથા રાત્રે દીવાબત્તી કરવાનું વગેરે કામ કરે છે.

આ કામ માટે તે ધરવેરો, પાણીવેરો, બનવર વેરો, ગાડી કે મોટર વેરો, તથા બહારથી આવતા માલ ઉપર જકાત વેરો વગેરે વેરા નાખી નાણાં એકઠાં કરે છે. ઉપરાંત ઠાંધ મોટા કામને માટે તે લોન પણ કાઢી શકે છે. મ્યુનિસિપાલિટીનાં બધાં કામને માટે સરકારની મંજૂરી મેળવવી પડે છે. મોટી મ્યુનિસિપાલિટીઓને કંઈક વધારે પ્રમાણમાં સત્તા હોય છે.

લોકલબોર્ડ—આ બોર્ડની રચના જુદા જુદા ઈલાકામાં જુદી જુદી હોય છે. આપણા ઈલાકામાં જમીન મહેસુલ પર દર રૂપિયાએ એક આના પ્રમાણે કર ઉધરાવાય છે, તેને લોકલબોર્ડ કહે છે. તેનો વહીવટ કરવા તાલુકા માટે તાલુકા બોર્ડ અને જિલ્લા માટે જિલ્લા-

બોર્ડ હોય છે. તેમાં લોકોના ચુંટેલા તથા સરકારના નીમેલા સભાસદો હોય છે. તેમને પણ મ્યુનિસિપાલીટીના જેવું જ પણ જરા ઓછા પ્રમાણમાં કામ કરવાનું હોય છે. તેમને લોકલકંડ ઉપરાંત કેટલાક વેરા નાખવાની સત્તા હોય છે.

આ સિવાય કેટલાંક મોટાં ગામોમાં મેનીટરી બોર્ડ હોય છે. તે પણ એક જાતની નાની મ્યુનિસિપાલીટી કહી શકાય. આ બધાં મંડળોમાં લોકોના ચુંટેલા સભ્યોની બહુમતી હોય છે અને તેમના ખર્ચનો અમુક ભાગ સરકાર આપે છે.

પોર્ટટ્રસ્ટ—મોટાં બંદરોનો વહીવટ કરવા કેટલાક વેપારી વર્ગના તથા કેટલાક સરકારના નીમેલા સભ્યોનું મંડળ હોય છે. તે બંદરોને સારી સ્થિતિમાં રાખે છે. તેમના ખર્ચ માટે તે બંદરે ચઢતા ઉતરતા માલ ઉપર કર લઈ શકે છે. આ પોર્ટટ્રસ્ટ પણ સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં ગણી શકાય.

પંચાયત—અંગ્રેજ રાજ્ય પહેલાં દરેક ગામમાં પંચાયત હતી અને ગામનો બધો કારભાર આગેવાનોના હાથમાં હતો. છેલ્લા ઇ. સ. ૧૯૧૬ ના સુધારામાં આ પદ્ધતિને ખીલવવાની સૂચના થઈ છે. તેથી જો એ વ્યવસ્થિત થાય તો નાનાં ગામોમાં દિવાની ને ફોજદારી સત્તા, આરોગ્યમાં સુધારો કરવાનો વહીવટ ને સ્થાનિક વેરો મૂકવાની તા પણ આપી શકાય એમ છે, પણ હાલમાં હિંદમાં એવી પંચાયતો નહિ જોવી જ છે. તેનો ઉદ્ધાર કરવાના પ્રયત્ન થયા જ નથી.

પ્રકરણ ૭

આવક તથા ખર્ચ

પહેલાં પ્રાંતિક સરકાર બધું મહેસુલ એકઠું કરી વડી સરકારને મોકલી આપતી પણ તેમાં ફેરફાર થતાં થતાં હવે ઈ. સ. ૧૯૧૯ થી માત્ર અમુક ફાળો મોકલવાનો રહ્યો છે

વડી સરકારની આવક—(૧) જમીન મહેસુલ એ મુખ્ય આવક છે. આખા હિંદની એ આવક ૩૫ થી ૪૦ કરોડ રૂપિયા થાય છે. તેમાંથી વડી સરકારને ૧૩ કરોડ રૂપિયા મળે છે. (૨) જકાત એ આવક જવક માલ પરનો કર છે તેથી ૪૦ થી ૫૦ કરોડ રૂપિયા મળે છે. (૩) આવકવેરો ખેતી સિવાયની રોકડ પેદાશ પર રૂ. ૨૦૦૦ કે તેથી વધારેની પેદાશવાળા પાસેથી લેવાય છે. તેથી ૧૫ થી ૨૦ કરોડ રૂપિયા મળે છે. (૪) મીઠા વેરો દર બંગાળી મળે સવા રૂપિયા પ્રમાણે લેવાય છે. તેથી ૭ કરોડ રૂપિયા મળે છે. (૫) અફીણના ઈજારાથી સાડા ત્રણ કરોડ રૂપિયા મળે છે. (૬) તાર ને ટપાલખાતામાંથી ખર્ચ જતાં ૧૦ કરોડ રૂપિયા મળે છે. (૭) જંગલોમાંથી ૧૦ થી ૧૫ કરોડ મળે છે. (૮) ચલણી ખાતું એમાં હુડીઆમણ તથા ટંકશાળાના નફાનો સમાવેશ થાય છે તેની પણ સારી આવક થાય છે. (૯) દેશી રાજ્યોની ખંડણી.

વડી સરકારનું ખર્ચ (૧) લશ્કરી ખર્ચમાં ઉપજનો મોટો ભાગ એટલે લગભગ ૬૦ કરોડ રૂપિયા જાય છે. (૨) શાહી અમલદારોના પગારમાં ૧૬ કરોડ ખર્ચાય છે. (૩) ઈંગ્લાંડમાંનું ખર્ચ જે હિંદી પ્રધાન હિંદ ખાતે કરે છે તેમાં ૫ કરોડ ખર્ચાય છે. (૪) આ સિવાય તાર, ટપાલ, રેલ્વે, નહેર ને દુકાળ નિવારણ ખાતામાં પણ કેટલુંક ખર્ચ થાય છે.

અંદાજ પત્ર (બજેટ)—દર વર્ષે દરેક સરકાર આવતા વર્ષ માટે ઉપજ અર્થનો અડસટો કાઢે છે, તેને અંદાજ પત્ર કે બજેટ કહે છે. તેથી જો આવક કરતાં અર્થ વધારે માલમ પડેતો કાં તો અર્થ ઘટાડાય અથવા નવા કર નાંખી શકાય.

વડી ધારાસભા બજેટ ઉપર ચર્ચા કરી શકે છે પણ સરકાર તે મુજબ ચાલવાને અંકાએલી નથી પણ પ્રાંતિક ધારાસભાને બજેટમાં ફેરફાર કરવાનો અથવા મંજૂર કરવાનો સંપૂર્ણ હક હોય છે. તેમાં જો પ્રધાનોને સોંપેલાં ખાતામાં તે મહેલાઈથી ફેરફાર કરી શકે છે, ખાતાં જો ગવર્નર દ્વારા તે પોતાની સત્તા વાપરી તેમના ઠરાવ વિરુદ્ધ વર્તન કરી શકે છે. ઉપરાંત સોંપેલાં ખાતાં પણ પોતાના હાથમાં પાછાં લઈ શકે છે.

સરકારી આવક (૧) જમીન મહેસુલથી મુખ્ય ઇલાકામાં પથી કરોડ મળે છે. (૨) **આવકારી ખાતું** કેરી ચીજોના ઇન્જિનરી તેમજ વેચાણથી આ ખાતાથી ૪૫ કરોડ મળે છે. (૩) **સ્ટેમ્પ ડ્યુટી** દસ્તાવેજોથી પોણા બે કરોડ મળે છે. (૪) **રેલવે સરકાર-સહ ખાતું** ૧૩ લાખ મળે છે (૫) **જંગલ ખાતું** આ ખાતાનો વહીવટ મુખ્ય ઇલાકા સિવાય બીજા વડી સરકારના હાથમાં હોય છે. આથી મુખ્ય સરકારને ૧૩ લાખ મળે છે. (૬) **પબ્લીક વર્કસ ખાતામાં** નિરૂપયોગી સામાન તથા જમીન વેચાણમાંથી પણ થોડી ઉપજ આવે છે. (૭) **મોજીશોખ** એટલે નાટક, સીનેમા તથા બીજાં મોજીશોખનાં સાધનો પરના કરથી પણ કેટલીક આવક આવે છે. મુખ્ય સરકારની કુલ આવક ૧૬ કરોડ રૂપિયા છે.

મુખ્ય સરકારનું ખર્ચ—(૧) વડી સરકારને ભરવાનો ફાળો (૨) અમલદારોના ખર્ચ (૩) પોલીસ ને જલ (૪) કેળવણી (૫) દુકાળ નિવારણ (૬) જાહેર બાંધકામ (૭) ન્યાયખાતું. (૮) દવા-ખાનાં વગેરેમાં મળી આવક જેટલું જ ખર્ચ થાય છે.

પ્રકરણ-૮

દેશીરાજ્યો

વર્ગ—હિંદમાં લગભગ ૭૦૦ દેશી રાજ્યો છે, તેના ત્રણ વર્ગ છે. સૌથી મોટું રાજ્ય નિઝામનું છે (૧) પહેલા વર્ગમાં હૈદરાબાદ, મૈસુર, વડોદરા, કાશ્મીર ને નેપાળનાં રાજ્યો છે, તે વાઇસરૉય સાથે સીધા સંબંધ રાખે છે. (૨) બીજા વર્ગમાં પશ્ચિમ હિંદ સ્ટેટ્સ એજન્સી, મધ્ય હિંદ એજન્સી, રજપુતાના એજન્સી તથા બલુચિસ્તાન એજન્સી આવેલાં છે, તે વાઇસરૉયના એજન્ટના તાબામાં હોય છે (૩) ત્રીજા વર્ગનાં રાજ્યો પ્રાંતિક સરકારના હાથ નીચે હોય છે.

સત્તા—દેશી રાજ્યો પોતાની પ્રજા પર મરજીમાં આવે તેમ રાજ્ય કરી શકે છે. છતાં અગત્યની બાબતોમાં તેમના પર બ્રિટીશ સરકારનો દાબ હોય છે. તેઓ પોતાના કાયદા બાંધી શકે, નાણાં પાડી શકે તેમજ કરવેરા નક્કી કરી શકે છે. પરંતુ પર રાજ્ય સાથે મૈત્રી બાંધવી, લશ્કરમાં વધારો કરવો, કિલ્લા બાંધવા, કે દારૂગોળાનાં કારખાનાં ખોલવાં કે કોઈ રાજ્ય સાથે લઢાઈ કરવાની તેમની સત્તા નથી. વળી પ્રજાને સુખ આપવાની તેમની ફરજ છે; તે જ્યારે વ્યુકે છે ત્યારે પણ સરકાર વચ્ચે પડી તેમાં સુધારો કરે છે અને ધારે તો રાજાને પદબ્રષ્ટ પણ કરી શકે છે.

નરેન્દ્રમંડળ—ઈ. સ. ૧૯૧૬ ના સુધારાથી આ મંડળ રચાયું છે, તેનો ઉપરી વાઇસરૉય છે. હિંદ સામ્રાજ્યના હિતની બાબતમાં તેમજ બીજા કેટલીક બાબતોમાં વાઇસરૉય તેમની સલાહ લે છે, પણ તેના ઠરાવો વાઇસરૉયને બંધન કરતા નથી.

પ્રકરણ ૯

જહેર સલામતી

જહેર સલામતી માટે સરકાર લશ્કર, પોલીસ, જેલ ને ન્યાય-ખાતાં રાખે છે.

લશ્કર ખાતું—એના જમીન પરનું લશ્કર અને નૌકા સૈન્ય એવા બે વિભાગ છે. બ્રિટીશ નૌકા સૈન્ય હિંદનું રક્ષણ કરે છે માટે તે બદલ દર વર્ષે એક લાખ પૌંડ હિંદ આપે છે. હિંદી લશ્કરનો કાફલો કિનારાના અમુક અમુક ભાગ પર તથા થાણાંમાં રહી હિંદનું રક્ષણ કરે છે. મુખ્ય સૈન્ય ૨૧ લાખ માણસનું છે તેમાં ૮૦ હજાર ગોરા છે. હિંદનો સેનાધિપતિ વડી સરકારની કારોબારી સભાનો કાયમનો સલાસદ હોય છે. આ સિવાય વોલન્ટીઅર (સ્વયંસેવકો) સૈન્ય ૩૫ હજાર, ઇમ્પીરીઅલ સર્વીસ ટ્રુપ ૧૮ હજાર, સરહદ પરનું ૬ હજાર અને લશ્કરી પોલીસ ૧૬ હજાર છે. હિંદમાં પેશાવર, કવેટા લાહોર, રાવળપીંડી, મીરત, લખનૌ, મહુ, પુના, સિકંદ્રાબાદ, રંગુન, વગેરે જગ્યાએ લશ્કરી થાણાં છે.

પોલીસખાતું—આનો વહીવટ પ્રાંતિક સરકારના હાથમાં હોય છે. આખા પ્રાંતનો ઉપરી ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ હોય છે. તેના હાથ નીચે જીલ્લામાં પોલીસ મુગ્ગિન્ટેન્ડેન્ટ હોય છે, તે ડીસ્ટ્રીક્ટ માજિસ્ટ્રેટ એટલે કલેક્ટરને બદલાવવામાં મદદ કરે છે. તેના હાથ નીચે ઇન્સ્પેક્ટરો, સબઇન્સ્પેક્ટરો અને પોલીસ પટેલો હોય છે.

શુહનેગારોને પકડવા. તેમને માજિસ્ટ્રેટ આગળ રજુ કરી શિક્ષા કરાવવી, શુહના થતા અટકાવવા, નામીયા બદમાસોની દોષરેખ રાખવી ને પ્રજાના જનમાલનું રક્ષણ કરવું એ પોલીસની મુખ્ય ફરજો છે. આ સામાન્ય પોલીસ ઉપરાંત, રેલ્વે પોલીસ, આબકારી પોલીસ,

લશ્કરી પોલીસ તથા છુપી પોલીસ પણ રાખેલી છે. તે ખાતાનો કુલ ખર્ચ ૮ કરોડ રૂપિયા છે.

ન્યાયખાતું—બેન્ચીકના સમયમાં મેકાલેએ કાયદાના ગ્રંથ બનાવ્યા ત્યાર પછી પ્રાંતોમાં હાઈકોર્ટો સ્થપાઈ છે, તે ન્યાયની મોટામાં મોટી અદાલત ગણાય છે. ફોજદારી સિવાયના ગુહના એટલે કે જેમાં દુષ્ટ હેતુ અથવા સમાજને કે સરકારને ભારે નુકસાન ન થતું હોય તેવા ગુહનાના કેસ દિવાની કોર્ટો ચુકાવે છે અને ગુહનેગારને શિક્ષા કરે છે. પણ ફોજદારી ગુહનાને માટે ફોજદારી કોર્ટો સભ્ય કરે છે. નીચે મુજબ અને ગુહનાની કોર્ટો છે.

ફોજદારી

૧. હાઈકોર્ટ
૨. ડીસ્ટ્રીક્ટ યા સેશન કોર્ટ
૩. ફર્સ્ટ ક્લાસ માજિસ્ટ્રેટની કોર્ટ
૪. સેકન્ડ ક્લાસ માજિ. કોર્ટ
૫. થર્ડ ક્લાસ માજિ. કોર્ટ
૬. મોનરરી માજિસ્ટ્રેટ (માત્ર ધલાકાની રાજધાનીમાં)

દિવાની

૧. હાઈકોર્ટ
૨. ડીસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટ
૩. ફર્સ્ટ ક્લાસ સબ જજની કોર્ટ
૪. સેકન્ડ ક્લાસ સબ જજની કોર્ટ
૫. મુન્સિફ કોર્ટ
૬. સ્પેશીલાઈઝ કોર્ટ

હવે જણાવ્યા મુજબ દરેક પ્રાંતમાં એક દિવાની કે ફોજદારી કામ માટે હાઈકોર્ટ હોય છે. દરેક જિલ્લામાં દિવાની ફોજદારી જજિસ્ટ્રેટ હોય છે. તેના હાથ નીચે નાની ફોર્સ હોય છે. ફર્સ્ટ ક્લાસ, સેકન્ડ ક્લાસ અને થર્ડ ક્લાસ માજિસ્ટ્રેટને સરકારે રૂ. ૨૦૦૦, ૨૦૦ ને ૧૦૦ નો હંડ કરવાની તથા બે વર્ષ, છ માસ નો એક માસની સજા કરવાની અધિકાર હોય છે.

એક કેન્દ્રના ફોજદારી પ્રાંતોમાં જ ચાલે છે અને તે પણ તેની

ઉપલી કાર્ટને અપીલ કરે છે. હાઇકાર્ટના જજ સ્વતંત્ર રીતે કામ કરે છે તેથી તેમા ઉપર અપીલ કરવી હોય તો ઇંગ્લેન્ડની પ્રીવી કોર્સીલ માં જવું પડે છે.

જેલો—ગુહનેગારોને સુધારવા તથા શુદ્ધતા કરતા અટકાવવા જેલો રાખવામાં આવે છે. ત્યાં તેમની પાસે શુદ્ધતા મુજબ ભારે અથવા હલકું કામ કરાવે છે અને કેટલાક ઉદ્યોગ શીખવવામાં આવે છે. દરેક પ્રાંતમાં ત્રણ પ્રકારની જેલો હોય છે (૧) સેન્ટ્રલ જેલમાં એક વર્ષથી વધારે સજાવાળાને રાખે છે. (૨) જીલ્લાજેલ દરેક જીલ્લાના મુખ્ય ગામે હોય છે (૩) કાચી જેલમાં ગુનેગારોને ગુહનાની તપાસ દરમિયાન રાખવામાં આવે છે. (૪) ટેકર મેટરી સ્કૂલ માં ૧૬ વર્ષની નાની ઉંમરના કેદીઓને મોકલે છે, ત્યાં તેમને સુધારવામાં આવે છે. આવી સ્કૂલ મુંબઈ તથા પુનામાં છે. જે કેદીઓને ફરીપાસની સજા થઈ હોય તેમને અઢાંભાળ ટાણે મોકલવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૧૦

લેડિયોયોગી ખાતો:

કેળવણી—અંગ્રેજી રાજ્ય પહેલાં ગ્રામ્ય પંચાયતો બની વહીવટ કરતી તેથી કેળવણી માટે પછી દરેક ગામ પોતાની જાહેવાણી કરી લેતું પછી આગળના અભ્યાસ માટે જુદાં જુદાં સ્તરોએ જવું પડતું. પરંતુ અંગ્રેજોએ કેળવણી આપવા માટે પોતાના દેશની પદ્ધતિ દાખલ કરીને સાંચાઈ સ્થાપી. હાલની કેળવણીની ચોખ્ખા કરનાર મેટ્રિકલ કોલેજો તેણે કેળવણીમાં (૧) પ્રાથમિક (૨) માધ્યમિક અને (૩) ઉચ્ચ ગ્રામ્ય ત્રણ ગ્રામ પાઠશાળા તરીકે પ્રાથમિક કેળવણી માટે લાગુ કરી.

છે અને બાકીની અંગ્રેજી ભાષા મારફતે અપાય છે. આ ઉપરાંત (૪) હુજર ઉલ્લોગની કેળવણી માટે પણ કેટલીક શાળાઓ સ્થપાઈ છે. છતાં હાલમાં હિંદમાં કેળવણીનું પ્રમાણ નહિ જેવું જ છે. બ્રિટીશ હિંદુસ્તાનની કુલ વસ્તીના માત્ર ૮ ટકા જ લખી વાંચી શકે છે અને સ્ત્રીઓમાં તો તે પ્રમાણ ધણું જ ઓછું છે. સરકારની આવકનો ઘણો ભાગ લશ્કર પાછળ જાય છે તેથી કેળવણી માટે માણસ દીઠ માત્ર ૪ આના ખર્ચ કરવામાં આવે છે.

કેળવણી ખાતાના વહીવટ માટે દરેક પ્રદેશ કે પ્રાંતમાં એક બુદ્ધિમાન હોય છે. તેના ઉપરીને “ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન” કહે છે. તેના હાથ નીચે એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરો અને તેમની નીચે ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરો હોય છે. તેમને મદદ કરવા આસિસ્ટન્ટ ડેપુટીઓ પણ હોય છે. પ્રાથમિક કેળવણી લોકલ બોર્ડ તેમજ યુનિવર્સિટીઓ મારફતે અપાય છે. દરેક પ્રદેશ કે પ્રાંતમાં એક યુનિવર્સિટી હોય છે તે કેળવણી પર દેખરેખ રાખવાનું અને વધારવાનું કામ કરે છે.

તાર, ટપાલ ને રેલ્વે—લોકોના સુખને માટે અને રાજ્ય વહીવટમાં મદદ મળે માટે આ ત્રણ ખાતાં પણ ચલાવવામાં આવે છે. જો કે રેલ્વેમાંની કેટલીક રેલ્વેઓ કંપનીના તાબે છે છતાં આ બધાં ખાતાંમાં સરકારની સંજવડ ખાસ જોવાય છે.

આરોગ્ય અને દાકતરી ખાતું—દરેક જગ્યામાં મોટું દવાખાનું હોય છે અને તેમાં યુરોપીયન દાકતર હોય છે. આ સિવાય તાલુકા દીઠ નાનાં દવાખાનાં પણ હોય છે, તેથી પ્લેમ, કોલેરા કે એવા બીજા રોગ ફાટી નીકળે છે ત્યારે તે અટકાવવાના ઉપાયો લેવામાં આવે છે. આ સિવાય દાકતરી જ્ઞાન આપવાની કોલેજો અને શાળાઓ

ચલાવવામાં આવે છે, તેથી ઘણા દાકતરો થાય છે અને તે જ્ઞાનનો પ્રચાર થાય છે, છતાં આ ખાતાથી તમામ પ્રજાને એક સરખો લાભ મળી શકતો નથી.

નહેરો અને દુકાળ નિવારણ—ખેતીવાડીને પાણી પુરું પાડવા માટે ધરીગેશનખાતું ચલાવવામાં આવે છે. તેની મારફતે કેટલીક જગાએ નહેરો કે તળાવોમાંથી પાણી મળે છે. અંગ્રેજી રાજ્ય આવ્યા પછી હિંદના જુદા જુદા ભાગમાં ઘણા દુકાળ પડે છે તેના નિવારણ માટે એક ખાતું ખોલવામાં આવ્યું છે. તેની મારફતે ખાંધકામ ઉઘાડીને તથા કામ ન કરી શકે તેવાને ખોરાક આપીને દુકાળનું સંકટ ઓછું કરવામાં આવે છે. છતાં ઘણી વખત આ મદદ મોડી પડે છે અને કેટલીક વખત તો અમુક પ્રદેશમાં દુકાળ છે કે નહિ તે નક્કી થતાં સુધીમાં તો નવું વર્ષ આવી જાય છે.

સહકારીખાતું—સહકારી હીલચાલ આખી દુનિયામાં પ્રજાએ ઉપાડી લીધેલી છે પણ હિંદમાં તે ખાતું પણ સરકારનાં તાબામાં છે. તેથી પ્રજાને સરકારની શુદ્ધ દાનત વિષે શંકા રહે છે અને તેનો લાભ ખરાબર લેવાતો નથી. જો સરકાર આ ખાતામાંથી પોતાનો હાથ ઉઠાવી લે તો તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડે.

ઉપસંહાર

રાજ્ય વ્યવસ્થાની આ ગોઠવણથી જણાય છે કે છેવટની સત્તા અમલદારોની હોવાથી તેમાં પ્રજાનો અવાજ કામ આવતો નથી. અને પ્રજા જે સ્વરાજ્ય માગે છે તે આ સ્થિતિમાં ફેરફાર થયા વગર મળવાનું નથી અને લોકપ્રયોગી ખાતાનો વહીવટ આમ પંચાયત મારફતે થવો જોઈએ.

પ્રશ્નો

- ૧ હિંદુનું રાજ્ય અંધારણુ ટુંકામાં સમજાવો.
- ૨ હિંદીપ્રધાન અને ઇન્ડીઆ ઓરીસ વિષે શું જાણો છો.
- ૩ વાઇસરૉયની સત્તા અને સલામતીની ટુંક હકીકત લખો.
- ૪ એક મોટા ઉપજ વેશ લરનાર તરીકે તમને રાજ્ય વહીવટમાં ક્યા ક્યા હક મળી શકે ?
- ૫ વડી ધારાસભાનું અંધારણુ સમજાવો.
- ૬ પ્રાંતિક સરકાર અને પ્રાંતિક ધારાસભાનું અંધારણુ સમજાવો.
- ૭ રીઝર્વ અને ટ્રાન્સફર્ડ ખાતાનો તફાવત લખો.
- ૮ હિંદી સરકારની આવક તથા ખર્ચનાં સાધનો ગણાવો.
- ૯ 'બજેટ' એટલે શું ? પ્રાંતિક અને વડી સારાસભાની સત્તા તેના સંબંધમાં કેટલી છે.
- ૧૦ ઇલાકાની અંદરનો વહીવટ શી રીતે ચાલે છે ?
- ૧૧ જાહેર સલામતી માટે સરકારે શી યોજના કરી છે ?
- ૧૨ દેશી રાજ્યોનો સંબંધ બ્રિટીશ રાજ્ય સાથે કેવી જાતનો છે.
- ૧૩ હિંદો રાજ્ય વહીવટ કંપનીના હાથમાંથી બ્રિટીશ સરકાર પાસે કેવી રીતે ગયો તે સમજાવો.
- ૧૪ હિંદી સરકાર ક્યાં ક્યાં લોકોપયોગી ખાતાં ચલાવે છે ? પ્રજાને તેના લાભે બરાબર મળે માટે તેમાં શી ફેરફાર થવો જોઈએ.
- ૧૫ 'સ્થાનિક સ્વરાજ્ય' એટલે શું ? અને તેના વહીવટ કેવી રીતે ચાલે છે ?

વંશાવળીઓ.

ગુલામવંશ ઇ. સ. ૧૨૦૬-૧૨૯૦-૮૪ વર્ષ

કુતુબુદ્દીન	૧૨૦૬-૧૨૧૦	અહેરામ	૧૨૩૯-૧૨૪૧
આરામ	૧૨૧૦-૧૨૧૧	મસાઉદ	૧૨૪૧-૧૨૪૬
અસ્તમસ	૧૨૧૧-૧૨૩૬	નાસીરુદ્દીન	૧૨૪૬-૧૨૬૫
રકનુદ્દીન	૧૨૩૬-૧૨૩૬	અલખન	૧૨૬૫-૧૨૮૧
રજયાબેગમ	૧૨૩૬-૧૨૩૯	કૈકુબાદ	૧૨૮૭-૧૨૯૦

ખીલજીવંશ ઇ. સ. ૧૨૯૦-૧૩૨૦-૩૦ વર્ષ

જલાલુદ્દીન	૧૨૯૦-૧૨૯૫	મુબારક	૧૩૧૬-૧૩૨૦
અલાઉદ્દીન	૧૨૯૫-૧૩૧૫	ખુશરૂ	૧૩૨૦-૧૩૨૦
ઉમર	૧૩૧૫-૧૩૧૬		

તઘલખવંશ ઇ. સ. ૧૩૨૦-૧૪૧૪-૯૪ વર્ષ

ગ્યાસુદ્દીન	૧૩૨૦-૧૩૨૫	અબુઅકર	૧૩૮૯-૧૩૮૯
મહમદ (ગાંડા)	૧૩૨૫-૧૩૫૧	નાસીરુદ્દીન	૧૩૮૯-૧૩૯૨
શીરોજશાહ	૧૩૫૧-૧૩૮૮	મહમદ (૨)	૧૩૯૨-૧૪૧૨
ગ્યાસુદ્દીન (૨)	૧૩૮૮-૧૩૮૯	સરદાર દોલતખાં	૧૪૧૨-૧૪૧૪

સૈયદવંશ ઇ. સ. ૧૪૧૪-૧૪૫૦-૩૬ વર્ષ

ખીજરખાં	૧૪૧૪-૧૪૨૧	મહમદ	૧૪૩૩-૧૪૪૩
મુબારક	૧૪૨૧-૧૪૩૩	અલાઉદ્દીન	૧૪૪૩-૧૪૫૦

લોદીવંશ ઇ. સ. ૧૪૫૦-૧૫૨૬-૭૬ વર્ષ

અહમદખાં	૧૪૫૬-૧૪૮૮	ખિસાહીમ	૧૫૧૭-૧૫૨૬
સિકંદરખાં	૧૪૮૮-૧૫૧૭		

મોગલવંશ ઇ. સ. ૧૫૨૬-૧૮૫૭-૩૩૧ વર્ષ

બાબર	૧૫૨૬-૧૫૩૦	જહાંગીરશાહ	૧૭૧૨-૧૭૧૩
હુમાયુ	૧૫૩૦-૧૫૫૬	ફરોબશીયર	૧૭૧૩-૧૭૧૬
અકબર	૧૫૫૬-૧૬૦૫	મહંમદશાહ	૧૭૧૬-૧૭૪૮
જહાંગીર	૧૬૦૫-૧૬૨૭	અહમદશાહ	૧૭૪૮-૧૭૫૪
શાહજહાં	૧૬૨૭-૧૬૫૮	આલમગીર (૨)	૧૭૫૪-૧૭૫૬
ઔરંગઝેબ	૧૬૫૮-૧૭૦૭	શાહઆલમ	૧૭૫૬-૧૮૦૬
બહાદુરશાહ	૧૭૦૭-૧૭૧૨	અકબર (૨)	૧૮૦૬-૧૮૩૭
		બહાદુરશાહ (૨)	૧૮૩૭-૧૮૫૭

સુરવંશ ઇ. સ. ૧૫૪૦-૧૫૫૬-૧૬ વર્ષ.

શેરશાહ	૧૫૪૦-૧૫૪૫	આદીલશાહ	૧૫૫૩-૧૫૫૬
સલીમશાહ	૧૫૪૫-૧૫૫૩		

મરાઠાવંશ ઇ. સ. ૧૬૭૪-૧૮૪૮-૧૭૪ વર્ષ.

શિવાજી	૧૬૭૪-૧૬૮૦	રામરાજા	૧૭૪૮-૧૭૭૭
મંભાજી	૧૬૮૦-૧૬૮૬	શાહુ (૨)	૧૭૭૭-૧૮૧૮
રાજારામ	૧૬૮૬-૧૭૦૦	બાલા સાહેબ	
શિવાજી (૨)	૧૭૦૦-૧૭૦૮	(પ્રતાપસિંહ)	૧૮૧૮-૧૮૩૭
શાહુ	૧૭૦૮-૧૭૪૮	આપા સાહેબ	
		(શાહજી)	૧૮૩૭-૧૮૪૮

પેશવાવંશ ઇ. સ. ૧૭૧૪-૧૮૧૮-૧૦૪ વર્ષ.

બાલાજીવિશ્વનાથ	૧૭૧૪-૧૭૨૦	નારાયણરાવ	૧૭૭૨-૧૭૭૩
બાજીરાવ	૧૭૨૦-૧૭૪૦	રઘુનાથરાવ	૧૭૭૩-૧૭૭૪
બાલાજી બાજીરાવ	૧૭૪૦-૧૭૬૧	સવાઈમાધવરાવ	૧૭૭૪-૧૭૮૩
માધવરાવ	૧૭૬૧-૧૭૭૨	બાજીરાવ (૨)	૧૭૮૫-૧૮૧૮

ગવર્નર જનરલો ઇ. સ. ૧૭૭૪-૧૮૫૮-૮૪ વર્ષ.

વૉરનહેસ્ટીંગ્સ ૧૭૭૪-૧૭૮૫
સરજોન મેકફર્સન ૧૭૮૫-૧૭૮૬
લોર્ડ કોર્નવાલીસ ૧૭૮૬-૧૭૯૩
સર જોનશીર ૧૭૯૩-૧૭૯૮
લોર્ડ વેલ્સલી ૧૭૯૮-૧૮૦૫
લોર્ડ કોર્નવાલીસ ૧૮૦૫-૧૮૦૫
સર જ્યોર્જ આર્લો ૧૮૦૫-૧૮૦૭
લોર્ડ મીન્ટો ૧૮૦૭-૧૮૧૩
લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સ ૧૮૧૩-૧૮૨૩

લોર્ડ આમ્હુસ્ટ ૧૮૨૩-૧૮૨૮
લોર્ડ વિલિયમખેન્ટિક ૧૮૨૮-૧૮૩૫
સર આર્સમેટ્રકાફ ૧૮૩૫-૧૮૩૬
લોર્ડ આકલાંડ ૧૮૩૬-૧૮૪૨
લોર્ડ એલનબરો ૧૮૪૨-૧૮૪૪
લોર્ડ હાર્ડિંગ ૧૮૪૪-૧૮૪૮
લોર્ડ ડેલહાઉસી ૧૮૪૮-૧૮૫૬
લોર્ડ કેનીંગ ૧૮૫૬-૧૮૫૮

વાઇસરૉય ઇ. સ. ૧૮૫૮ થી ચાલુ.

લોર્ડ કેનીંગ ૧૮૫૮-૧૮૬૨
લોર્ડ એલ્હન ૧૮૬૨-૧૮૬૪
લોર્ડ હોરેન્સ ૧૮૬૪-૧૮૬૯
લોર્ડ મેયો ૧૮૬૯-૧૮૭૨
લોર્ડ નોર્થબ્રુક ૧૮૭૨-૧૮૭૬
લોર્ડ લીટન ૧૮૭૬-૧૮૮૦
લોર્ડ રીપન ૧૮૮૦-૧૮૮૪
લોર્ડ ઝકરીન ૧૮૮૪-૧૮૮૮

લોર્ડ લેન્સડાઉન ૧૮૮૮-૧૮૯૪
લોર્ડ એલ્હન(૨) ૧૮૯૪-૧૮૯૮
લોર્ડ કર્ઝન ૧૮૯૮-૧૯૦૫
લોર્ડ મીન્ટો ૧૯૦૫-૧૯૧૦
લોર્ડ હાર્ડિંગ ૧૯૧૦-૧૯૧૬
લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ ૧૯૧૬-૧૯૨૧
લોર્ડ રીડિંગ ૧૯૨૧-૧૯૨૬
લોર્ડ ઇર્વીન ૧૯૨૬ (ચાલુ)

સાલવાર ખનાવાની યાદી.

ગૌતમ છુદ્ધ	ઇ. સ. પૂ. પંપાઉ—૪૭૭
મહાન સિકંદરની ચઢાઇ	„ „ ૩૨૭
ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય	„ „ ૩૨૦—૨૬૮
મહાન અશોક	„ „ ૨૭૨—૨૩૨
કનિષ્ક	ઇ. સ. ૧૨૦—૧૫૫
ચંદ્રગુપ્ત (વિક્રમાદિત્ય)	„ ૩૭૫—૪૧૩
કાહિયાનનો પ્રવાસ	„ ૩૯૯—૪૧૩
હર્ષવર્ધન	„ ૬૦૬—૬૪૭
હિજરી સનની સ્થાપના	„ ૬૨૨
મહમુદ કાસમની સ્વારી	„ ૭૧૨
સોમનાથની લૂંટ	„ ૧૦૨૪
હિંદમાં મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના	„ ૧૨૦૬
તૈમૂરની ચઢાઈ	„ ૧૩૬૮
પાણીપતની લડાઈ.	„ ૧૫૨૬
મોગલાઈની સ્થાપના	„ ૧૫૨૬
બાબર	„ ૧૫૨૬—૧૫૩૦
હુમાયુ	„ ૧૫૩૦—૧૫૫૬
શેરશાહે ગાદી લીધી	„ ૧૫૪૦
હુમાયુ ફરીથી ગાદીએ	„ ૧૫૫૫
અકબર	„ ૧૫૫૬—૧૬૦૫
પાણીપતની લડાઈ	„ ૧૫૫૬
વિજયનગરનો નાશ	„ ૧૫૬૫
હલદીધાટનું યુદ્ધ	„ ૧૫૭૬

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્થપાઈ	,,	૧૬૦૦
જહાંગીર	,,	૧૬૦૫-૧૬૨૭
સુરતમાં અંગ્રેજોની ઠાકી	,,	૧૬૩૨
સર યોમસરો મોગલ દરબારમાં	,,	૧૬૧૩
શાહજહાન	,,	૧૬૩૨-૧૬૫૮
શિવાજીનો જન્મ	,,	૧૬૨૭
અંગ્રેજોને મદ્રાસ મળ્યું	,,	૧૬૩૯
” કલકત્તા મળ્યું	,,	૧૬૪૦
ઔરંગઝેબ	,,	૧૬૫૮-૧૭૦૮
અંગ્રેજોને મુંબાઈ મળ્યું	,,	૧૬૬૨
શિવાજીનો રાજ્યાભિષેક	,,	૧૬૭૪
” નું મરણ	,,	૧૬૮૦
યુનાઇટેડ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની	,,	૧૭૦૮
બહાદુરશાહ	,,	૧૭૦૭-૧૭૧૨
બાબાજી વિશ્વનાથ	ઈ. સ.	૧૭૧૪-૧૭૨૦
બાજીરાવ	,,	૧૭૨૦-૧૭૪૦
મુઝાફી રાજ્યની શાખાઓ	,,	૧૭૨૦-૧૭૪૦
નાહીરશાહની ચઠાઈ	,,	૧૭૩૬
બાબાજી બાજીરાવ	,,	૧૭૪૦-૧૭૬૧
મહમ્મદશાહ બાદશાહનું મરણ	,,	૧૭૪૮
હૈદરાબાદના નિઝામનું મરણ	,,	૧૭૪૮
મુઝાફી રાજ્ય શાહનું મરણ	,,	૧૭૪૬
પોર્ટુગીઝ કલ્કત્તા પર વિજય	,,	૧૭૫૭-૧૭૪૮
હૈદરેએ મદ્રાસ લીધું	,,	૧૭૪૬

અર્કાટનો ઘેરો	,, ૧૭૫૧
કલકત્તાનું કારાગૃહ	,, ૧૭૫૬
પ્લાસીની લઢાઈ	,, ૧૭૫૭
કર્ણાટકનો ખીજો વિગ્રહ	,, ૧૭૫૬-૧૭૬૩
લાલીએ ફોર્ટ ડેવીડ લીધું	,, ૧૭૫૮
વાંડિવાશની લઢાઈ	,, ૧૭૬૦
અંગ્રેજોએ પાંડીચરી લીધું	,, ૧૭૬૧
મીરજાપુર નવાબ	,, ૧૭૫૮-૧૭૬૧
કલાઈવ ખીજા વખત હિંદમાંથી ગયો	,, ૧૭૬૦
મીરકાસમ અંગાળાનો નવાબ	,, ૧૭૬૧
અંગ્રેજોને બરદાન વગેરે મળ્યાં	,, ૧૭૬૧
હૈદરઅલી મૈસુરનો સુલતાન	,, ૧૭૬૧
પાણીપતની છેલ્લી લઢાઈ	,, ૧૭૬૧
પટણની કતલ	,, ૧૭૬૩
બક્સારની લઢાઈ	,, ૧૭૬૪
અલ્હાબાદના કરાર	,, ૧૭૬૫
અંગ્રેજોને અંગાળાની દિવાની મળી	,, ૧૭૬૫
પહેલો મૈસુર વિગ્રહ	,, ૧૭૬૭-૧૭૬૯
અંગામ ને ત્રિનોમાળીની લઢાઈ	,, ૧૭૬૭
વોરન હેસ્ટીંગ્સ ગવર્નર	,, ૧૭૭૨-૧૭૭૪
રેઝ્યુલેટીંગ એક્ટ	,, ૧૭૭૩
વોરન હેસ્ટીંગ્સ ગવર્નર જનરલ	,, ૧૭૭૪-૧૭૮૫
રાધાબા સાથે સુરતના કરાર	,, ૧૭૭૫
નાનાફડનવીસ સાથે પુરંદરના કરાર	,, ૧૭૭૬
૧ લો મરાઠા વિગ્રહ	,, ૧૭૭૬-૧૭૮૨

૨ જો મૈસુર વિગ્રહ	”	૧૭૮૦-૧૭૮૪
હેદરનું મરણ	”	૧૭૮૨
સાલખાઈની સલાહ	”	૧૭૮૨
પીટનું હીંદી ખીલ	”	૧૭૮૪
લોડ કાર્નવાલીસ	”	૧૭૮૬-૧૭૮૭
૩ જો મૈસુર વિગ્રહ	”	૧૭૮૦-૧૭૮૨
શ્રીરંગપટ્ટણની સલાહ	”	૧૭૮૨
નથુ જમાબંધી	”	૧૭૮૩
સર જૉન શૉર	”	૧૭૮૩-૧૭૮૮
નિઝામની કુદ્દલાની હાર	”	૧૭૮૫
લોડ વલેસ્લી	”	૧૭૮૮-૧૮૦૫
૪ થો મૈસુર વિગ્રહ	”	૧૭૮૮
ટીપુનું મરણ	”	૧૭૮૮
તાંબેર લીધું	”	૧૮૦૦
કર્ણાટક લીધું	”	૧૮૦૧
વસાઈની સલાહ	”	૧૮૦૨
૨ જો મરાઠા વિગ્રહ	”	૧૮૦૩-૧૮૦૪
અસાઈ, આર્ચામ ને હાસવારીની લડાઈ	”	૧૮૦૩
દેવગામ ને અંજેગામની સલાહ	”	૧૮૦૩
૩ જો મરાઠા વિગ્રહ	”	૧૮૦૪
દોગની લડાઈ	”	૧૮૦૪
લોડ કાર્નવાલીસ	”	૧૮૦૫-૧૮૦૫
સર જ્યોર્જ આર્ચર	”	૧૮૦૫-૧૮૦૭
વેલેરનું બંડ	”	૧૮૦૬
લોડ મીન્સ	”	૧૮૦૭-૧૮૧૩

કંપનીનો નવો પટો	„ ૧૮૧૩
લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સ	„ ૧૮૧૩-૧૮૨૩
પિંદારાને વશ કર્યા	„ ૧૮૧૩
ગુરખા વિગ્રહ	„ ૧૮૧૩-૧૮૧૬
સેગાલિની સલાહ	„ ૧૮૧૬
૪ શ્રો મરાઠા વિગ્રહ	„ ૧૮૧૭-૧૮૧૮
નાગપુરનું લશ્કર સીતાબદીમાં હાર્યું	„ ૧૮૧૭
હોલકરનું મહીદપુર આગળ હાર્યું	„ ૧૮૧૭
પેશ્વાઈનો નાશ	„ ૧૮૧૮
લોર્ડ આમહર્સ્ટ	„ ૧૮૨૩-૧૮૨૮
૧ લો ખલ્લવિગ્રહ	„ ૧૮૨૪-૧૮૨૬
પાન્દાણની સલાહ	„ ૧૮૨૬
ભરતપુરની જીત	„ ૧૮૨૬
લોર્ડવિલિયમ એન્ટીક	„ ૧૮૨૮-૧૮૩૫
મૈસુરનો રાજા પદભ્રષ્ટ	„ ૧૮૨૮
સતીનો રિવાજ બંધ	„ ૧૮૩૨
નવા પટાથી કંપનીનો વેપાર બંધ	„ ૧૮૩૩
કુર્ગ ખાલસા થયું	„ ૧૮૩૪
સર ચાર્લ્સ મેટ્રકાફ	„ ૧૮૩૫-૧૮૩૬
છાપખાનાને છૂટ મળી	„ ૧૮૩૫
લોર્ડ આકલાંડ	„ ૧૮૩૬-૧૮૪૨
૧ લો અફગાન વિગ્રહ	„ ૧૮૩૬-૧૮૪૨
લોર્ડ એલનબરો	„ ૧૮૪૨-૧૮૪૪
મિલ ખાલસા	„ ૧૮૪૩
મહારાજપુર ને પનિયારની લડાઈ	„ ૧૮૪૩

લોર્ડ હાર્ડિંગ	ઈ. સ. ૧૮૪૪-૧૮૪૮
૧ ભો શિખવિગ્રહ	„ ૧૮૪૫-૧૮૪૬
મુઢ્ઢી ને શીરોજપુરની લઢાઈ	„ ૧૮૪૫
અલિવાલ ને સોબ્બાઅનની લઢાઈ	„ ૧૮૪૬
લોર્ડ ડેલહાઉસી	„ ૧૮૪૮-૧૮૫૬
સતારા ખાલસા	„ ૧૮૪૮
૨ ભો શિખ વિગ્રહ	„ ૧૮૪૮-૧૮૪૯
ચીલીયનવાલા ને ગુજરાતની લઢાઈ	„ ૧૮૪૯
પંજાબ ખાલસા	„ ૧૮૪૯
૨ ભો બહીવિગ્રહ	„ ૧૮૫૨
નાગપુર ખાલસા	„ ૧૮૫૩
નિઝામે વરાડ આખું	„ ૧૮૫૩
અંગાળામાં લેફ્ટેનન્ટ ગર્વનર નીમ્ચો	„ ૧૮૫૩
અયોધ્યા ખાલસા	„ ૧૮૫૬
લોર્ડ કેનીંગ	„ ૧૮૫૬-૧૮૫૮
દેશી સિપાઇઓનો બળવો	„ ૧૮૫૭
મહારાણીનો ઢંઢરો	„ ૧૮૫૮
લોર્ડ કેનીંગ વાઇસરોય	„ ૧૮૫૮-૧૮૬૨
લોર્ડ એલ્હન	„ ૧૮૬૩
લોર્ડ લોરેન્સ	„ ૧૮૬૪-૧૮૬૯
બુતાન સાથે વિગ્રહ	„ ૧૮૬૫
લોર્ડ મેયો	„ ૧૮૬૯-૧૮૭૨
લોર્ડ નોર્થ બ્રુક	„ ૧૮૭૨-૧૮૭૬
પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ (બા એડવર્ડ)ની પધરામણી	„ ૧૮૭૫

લોર્ડ લિટન	ઈ. સ. ૧૮૭૬-૧૮૮૦
મહારાણીએ કેસરે હિંદનો ખિતાબ ધારણ કર્યો	,, ૧૮૭૭
૨ નો અધધાન વિગ્રહ	,, ૧૮૭૮-૧૮૭૯
લોર્ડ રિપન	,, ૧૮૮૦-૧૮૮૪
સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સ્થાપના	.. ૧૮૮૨-૧૮૮૩
લોર્ડ ડફરિન	.. ૧૮૮૪-૧૮૮૮
૩ નો અલ્પવિગ્રહ	.. ૧૮૮૫
અલ્પદેશ ખાલસા	.. ૧૮૮૬
લોર્ડ લન્સડાઉન	.. ૧૮૮૮-૧૮૯૮
લોર્ડ એલ્જન	.. ૧૮૯૪-૧૮૯૯
લોર્ડ કર્ઝન	.. ૧૮૯૯-૧૯૦૫
સાતમા એડવર્ડ ગાદીએ	.. ૧૯૦૧
અંગાળાના ભાગલા	.. ૧૯૦૪
લોર્ડ મિન્ટો	.. ૧૯૦૫-૧૯૧૦
મિન્ટો-મોર્લિના સુધારા (ઇન્ડિયન કૅસિસ એક્ટ)	.. ૧૯૦૯
લોર્ડ હાર્ડિંગ	.. ૧૯૧૦-૧૯૧૬
પાંચમા જ્યોર્જ શહેનશાહ	.. ૧૯૧૦-૧૯૧૧
દિલ્હી રાજધાની અન્યું	.. ૧૯૧૧
અંગાળાના ભાગલા ૨૬	.. ૧૯૧૧
મહાન યુરોપીય યુદ્ધ	.. ૧૯૧૪-૧૯૧૮
લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ	.. ૧૯૧૬-૧૯૨૧
મોટે-ચેમ્સ-સુધારા (ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા બીલ),,	૧૯૧૯
લોર્ડ રીડીંગ	.. ૧૯૨૧-૧૯૨૬
લોર્ડ ઈર્વિન	.. ૧૯૨૬

હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો ફેલાવો.

રાજ્ય વધારનાર—હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપના કલાધરે કરી પછી તેમાં માર્કવીસ વેલસ્લીએ સહાયકારી લશ્કરની યોજનાથી વધારો કર્યો. અને તેની રાજનીતિ અખત્યાર કરીને લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સ તથા લોર્ડ ડેલહાઉસીએ અંગ્રેજી રાજ્ય હાલની સ્થિતિએ પહોંચાડ્યું. તેથી આ ચાર અંગ્રેજી રાજ્યની ઇમારત ચલુનાર કે રાજ્ય વધારનાર કહેવાય છે. લોર્ડ વેલસ્લીએ અંગ્રેજી રાજ્યની સત્તા સર્વોપરી બનાવી માટે તેણે હિંદનો નવો નકશો રચ્યો એમ કહેવાય છે.

કલાધવના વખતમાં અંગ્રેજી મુલક—તેના આવતા પહેલાં મદ્રાસ ચંદ્રગીરીના રાજા પાસેથી વેચાણ લઈને, મુંબાઈ ઇંગ્લાંડના રાજા પાસેથી ભાડે લઈને તથા ફોર્ટ સેન્ટડેવીડ, કલકત્તા ને ગોવિંદપુરમાં અંગ્રેજી મુલક હતો. તેમાં ચોવીસ પરગણાં (કલાધવની જાગીર), બંગાળા બિહાર ને ઓઢીઆ ઈ. સ. ૧૭૬૫ માં દિલ્હીના બાદશાહ પાસેથી બક્ષીસ મેળવીને, ઉત્તર સરકાર, મજલ્લીપટ્ટણ તથા ખરદ્વાન, ચીતાગોંગ ને મેદનીપુરનો મુલક ઉમેર્યો.

કોર્નવાલીસ મુધીનો વધારો—ઈ. સ. ૧૭૯૨ માં મલબાર, સેલમ ને મદુરા અબ્બાં તથા હેસ્ટીંગ્સે સાલ્બાઈ ને વસાઈ ઉમેર્યા હતાં.

લોર્ડ વેલસ્લીના વખતનો વધારો—તેણે મદ્રાસ ઇલાકા પુરો કર્યો; વાયવ્ય પ્રાંતો ને દોઆબ અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી સહાયકારી લશ્કરના બદલામાં લીધાં, તંજાવર, સુરત, ખાલસા કરીને તથા ભરૂચ ને પાવાગઢ સિંધીયા પાસેથી લીધાં.

લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સે કરેલો વધારો—તેણે ગુરખા વિગ્રહથી કમાઉન પ્રાંત મેળવ્યો અને ગુજરાત તથા મહારાષ્ટ્ર પેંચા પાસેથી

તથા ખાનદેશ હોદ્દર પાસેથી સેળવીને મુંબઈ ઇલાકા ખનાવ્યો.

લોડ્ડે ડલહાઉસીએ કરેલો વધારો—તેના પહેલાં આસામ, આરાકાન ને તીનાસરીમ બ્રહ્મી વિગ્રહથી, કુર્ગ ને સિંધ ખાલસા કરીને તથા સતલજ ને રાવી વચ્ચેનો દુઆખ પહેલા શીખ વિગ્રહથી ઉમેરાયા હતાં; તેમાં તેણે સતારા, પંજાબ, પેશુ, નાગપુર, ઝાંસી, વરાડ ને અયોધ્યા ઉમેર્યા.

બ્રિટીશ હિંદ હાલની સ્થિતિમાં—ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં પંચમહાલ સિંધીયા પાસેથી ઝાંસીના બંદલામાં મળ્યો, પછી લોર્ડ-લિટને બ્રિટીશ બલુચિસ્તાન ઉમેર્યો અને છેવટે લોર્ડ ડફરીને ત્રીજા બ્રહ્મી વિગ્રહના અંતે બ્રહ્મદેશ ઉમેરીને હાલનું બ્રિટિશ હિંદ બનાવ્યું.

હિંદમાં થએલી પ્રખ્યાત લઢાઈઓ.

પાણીપત (ઈ. સ. ૧૧૯૩) માં મહમદ ધોરીએ પૃથ્વીરાજને હરાવ્યો.

ફતેપુર સીક્રી (ઈ. સ. ૧૫૨૭) માં બાબરે સંગરાણને હરાવ્યો.

પાણીપત (ઈ. સ. ૧૫૫૬) માં બહેરામે હેમુને હરાવ્યો.

તાલીકોટ (ઈ. સ. ૧૫૬૫) માં ખાલ્સાણી રાજ્યોએ વિજયનગરને હરાવ્યું.

અકૌટ (ઈ. સ. ૧૭૫૧) માં કલાઇવે ચંદા સાહેબને હરાવ્યો.

પ્લાસી (ઈ. સ. ૧૭૫૭) માં કલાઇવે સિરાજુદૌલાને હરાવ્યો.

વાંડીવાશ (ઈ. સ. ૧૭૬૦) માં સર આયરકૂટે ફ્રેંચોને હરાવ્યા.

પાણીપત (ઈ. સ. ૧૭૬૧) માં અહમદશાહે મરાઠાને હરાવ્યા.

ચીલીયનવાલા (ઈ. સ. ૧૮૪૬) માં બંગાળે શીખોને હરાવ્યા.

જો આ લઢાઈઓનું પરિણામ આવ્યું હો તેથી ઉલટું આવ્યું.

હોત તો દરેક વખતે જે સત્તા ભોર પર આવી છે તેને બદલે હારેલી સત્તા બળવાન થાત; એથી હિંદનો ઇતિહાસ આજે છે તેથી ભુદો લખાયો હોત. આ બાબતની કદપના આવેલા પરિણામ ઉપરથી કરી શકાય તેમ છે. તેથી આ લઢાઇઓ ધણી અગત્યની ગણાઈ છે.

કેટલાક વિગ્રહોની સમજૂતી.

આ પુસ્તકમાં દરેક વિગ્રહ (૧) કારણ (૨) લઢાઈ (૩) સલાહ (૪) પરિણામ એમ વિગતવાર હકીકતથી લખવામાં આવેલો છે. તે ઉપરાંત કંઈ કહેવા જેવું અહીં જણાવ્યું છે:—

(૧) પહેલો કર્ણાટક વિગ્રહ ‘આર્કટનો વિગ્રહ’ એ નામે પણ ઓળખાય છે. (૨) અંગાળાના નવાબો સાથેની લઢાઈઓને અંગાળી વિગ્રહ કહેવામાં આવે છે. તેમાં પ્લાસીના યુદ્ધને પહેલો અને મીરકાસમ સાથેની લઢાઈને બીજો વિગ્રહ કહે છે. (૩) ગુરખા સાથેની લઢાઈને નેપાળી વિગ્રહ કે ગુરખા વિગ્રહ કહેવાય છે. (૪) પિંઢારાને વશ કરવા માટેની લઢાઈ પિંઢારી વિગ્રહના નામે પણ ઓળખાય છે. (૫) ચીનાઈ વિગ્રહ—(ઇ. સ. ૧૮૪૦-૪૨) કારણ—ચીનના રાજાએ પોતાના દેશમાં આવતું બ્રિટીશ અરીજુ અટકાવ્યું. લઢાઈ—આથી અંગ્રેજ સરદાર ગોફે ચીનના રાજાને હરાવ્યો. સલાહ—નાનકીનમાં ઇ. સ. ૧૮૪૨ માં સલાહ થઈ તેથી પરિણામ—અંગ્રેજોને ચીનમાં વેપાર કરવાની રજા મળી. (૬) લોડ એલન્બરોના વખતમાં ગ્વાલીયર સાથે જે લઢાઈ થઈ તેને સિંધીયા વિગ્રહ પણ કહેવામાં આવે છે. (૭) ભુતાન વિગ્રહ (ઇ. સ. ૧૮૬૪)—કારણ—ભુતાનના રાજાએ તબેટી આગળના આસામના ભોમને પકડી ગુલામ બનાવવા માંડ્યા. સલાહ—આથી અંગ્રેજ લશ્કરે ભુતાનના રાજાને હરાવ્યો. લઢાઈ—તે પરિણામ—ગુલામો

છુટા થયા ને સલાહ થઇ. (૮) **તિબેટ વિમલ** (ઇ. સ. ૧૯૦૪)—
 કારણ—તિબેટના રાજાએ અંગ્રેજ રૈયતને હરકત કરવા માંડી તેથી
 તેનો બંદોબસ્ત કરવા કમીશન મોકલ્યું છતાં તેઓ સામા થયા.
 લઢાઇ—અંગ્રેજ લશ્કરે તિબેટની રાજધાની લાસા જીતી લીધું. **સલાહ**
 ને **પરિણામ**—એ રાજાની જગાએ બીજાને ગાદી આપી અને
 વેપાર કરવાની છુટ મેળવી. (૯) **મહાન યુરોપીય વિમલ** (ઇ.
 સ. ૧૯૧૪-૧૯૧૮)—**પક્ષ** (૧) સર્વિયા, રશિયા, ફ્રાન્સ,
 ઈંગ્લાંડ, બેલ્જિયમ, ઇટાલી, રોમાનીયા, જાપાન, પોર્ટુગાલ ને યુનાઇ-
 ટ્ડ રેટ્ડસ. આ પક્ષને મિત્રરાજ્યો કહેવામાં આવે છે. (૨) ઓસ્ટ્રીઆ,
 જર્મની, તુર્કસ્તાન, ને બલ્ગેરીઆ. **કારણ**—(૧) ઓસ્ટ્રીઆના રાજ-
 કુંવર તથા તેની રાણીનું સર્વિયાની હદમાં ખૂન થયું. (૨)
 ઓસ્ટ્રીઆનો પક્ષ લઈ જર્મની પોતાનું બળ બતાવવા લઢવા ઇચ્છતું
 હતું. (૩) મિત્ર રાજ્યોએ ‘નાનાને મોટાએ ન કચરવા’ એ રાજ્યનીતિ
 સ્વીકારેલી હોવાથી સર્વિયાનો પક્ષ કર્યો. (૪) ખરૂં કારણ બધાં
 રાજ્યોને પોતાનો વેપાર બીજાને નુકસાન કરી વધારવાનો હેતુ હતો.
 લઢાઇ—ઇ. સ. ૧૯૧૪ ના ઑગસ્ટની ૪ થી તારીખે લઢાઇ બહાર
 થઇ. આ લઢાઇમાં બંને પક્ષ તરફથી આધુનિક સુધારા મુજબની
 શોધોથી સામા પક્ષને હેરાન કરવાની ઘણી તજવીજ થઇ. છેવટે
 જર્મનીવાળો પક્ષ હાર્યો ગણાયો. **સલાહ**—ઇ. સ. ૧૯૧૮ ના
 નવેમ્બરની ૧૧ મી તારીખે ૧૧ વાગે આ યુદ્ધ અંધ રાખવાની
 કામ ચલાઈ સલાહ થઇ. **પરિણામ**—૧૯૧૯ માં વર્સેલ્સ મુકામે
 પાકી સલાહ થઇ આથી મિત્ર રાજ્યોની પ્રતિષ્ઠા વધી પણ દરેક
 રાજ્યે પોતાનું બળ વધારવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ યુદ્ધ વખતે એક
 જર્મન આગળોટા હિંદના કિનારે આવીને કેટલુંક નુકસાન કર્યું હતું.

કેટલાંક તહનામાં

દરેક વિગ્રહને અંતે તે સંબંધી થયેલા કરારો આપવામાં આવ્યા છે. કેટલાક કરારો વધારાના જાણવા જેવા હોવાથી અહીં આપ્યા છે.

વરગામ (ઈ. સ. ૧૭૭૯)—પેશ્વા અને અંગ્રેજ વચ્ચે આ કરાર પહેલાં મરાઠા વિગ્રહની અધવચમાં કરવામાં આવ્યા હતા પણ અંગ્રેજોએ પાળ્યા ન હતા (૧) અંગ્રેજોએ પેશ્વાનો લીધેલો મુલક પાછો આપવો (૨) લક્ષ્ય સિંધીયાને આપવું (૩) બંગાળાથી આવેલ અંગ્રેજ લશ્કર પાછું વાળવું (૪) આ શરતો પળાતાં સુધી જે અંગ્રેજ અમલદારોને બાંહેધરીમાં આપવા.

હૈદરાબાદ (ઈ. સ. ૧૭૯૮) માં નિઝામે વેલેસ્લીની શરતે મુજબ સહાયકારી સૈન્ય રાખવા કબુલ કર્યું.

અયોધ્યા (ઈ. સ. ૧૮૦૧) માં અયોધ્યાના નવાબે સહાયકારી સૈન્ય રાખવાનું કબુલ કર્યું ગંગા જમના વચ્ચેનો પ્રદેશ અંગ્રેજોને આપ્યો.

રાયપુરવાદ (ઈ. સ. ૧૮૦૫) માં હોલ્કર ને અંગ્રેજો વચ્ચે પ્રાંત મરાઠા વિગ્રહને અંતે આ સલાહ થઈ. (૧) અંગ્રેજોએ જીતેલો હોલ્કરનો મુલક પાછો આપવો. (૨) ચંપલ નદીના ઉત્તરના મુલકને દાવો હોલ્કરે છોડી દેવો (૩) ગ્વાલીયર સિંધીયાને આપવું (૪) એક બીજાને અડચણ કરવી નહિ.

મહેસર (ઈ. સ. ૧૮૧૭)—માં ચોથા મરાઠા વિગ્રહને અંતે હોલ્કરને અંગ્રેજ વચ્ચે આ સલાહ થઈ (૧) હોલ્કરે સહાયકારી સૈન્ય રાખવું. (૨) સાતપુડાની દક્ષિણનો મુલક અંગ્રેજોને આપવો (૩) પિંહારાને મદદ કરવી નહિ ને રજપુતાના ઉપરનું ઉપરીપણું છોડ દેવું. (૪) રાજ્યમાં એક અંગ્રેજ રેસીડેન્ટ રાખવો.

પુના (ઇ. સ. ૧૮૧૭) માં બાજીરાવ ને અંગ્રેજ વચ્ચે ચોથા મરાઠી વિગ્રહના આરંભમાં આ કરાર થયા હતા. (૧) સહાયકારી લશ્કરના ખર્ચ બદલ અહમદનગર ને ખીજે કુટલોક મુલક અંગ્રેજોને આપવો. (૨) અંગ્રેજ લશ્કરમાં વધારો કરવો (૩) મરાઠા રાજ્યોનું ઉપરીપાણું છોડી દેવું.

ઈંદોર (ઇ. સ. ૧૮૧૮)—માં ચોથા મરાઠા વિગ્રહને અંતે આ કરાર થયા. (૧) પેશ્વાએ પોતાનું રાજ્ય છોડી દેવું (૨) વાર્ષિક આઠ લાખ રૂપિયા પેન્શન લઈ બિયુરમાં રહેવું. (૩) પેશ્વાએ ધર્માદા આપેલી જગીરો અને વર્ષાસન અંગ્રેજોએ પણ ચાલુ રાખવાં.

નાનકીન (ઇ. સ. ૧૮૪૨) માં ચિનાઈ વિગ્રહને અંતે આ કરાર થયા (૧) હોંગકોંગ ખેટ અંગ્રેજોને આપવો. (૨) અમુક બંદરોમાં અંગ્રેજોને વેપારની છુટ આપી.

ગ્વાલિયર (ઇ. સ. ૧૮૪૪) માં સિંધીઆ અને અંગ્રેજ વચ્ચે આ કરાર થયા. (૧) સિંધીયાનું સૈન્ય ઘટાડી ૯ હજાર રાખવું (૨) અંગ્રેજ સહાયકારી સૈન્ય રાખવું (૩) તારાબાઈને ૩ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું ને ૬ મરાઠા સરદારોની કૌંસીલ નીમી તેને જ્યાજી રાવ મોટો થતાં સુધી રાજ્યનો વહીવટ સોંપ્યો.

કંપનીને મળેલા પટા

૧. ઇ. સ. ૧૬૦૦માં ઇંગ્લીશ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને રાણી ઇલિઝાબેથે હિંદમાં વેપાર કરવાની સજ્જંદ આપી.
૨. ઇ. સ. ૧૬૬૧માં બીજા ચાર્લ્સ રાજાએ નવી સજ્જંદ આપી. તેમાં કંપનીને સિક્કા પાડવાની તથા પોતાના તાબાની રૈયત ઉપર હકુમત ચલાવવાની સત્તા મળી.

૩. ઇ. સ. ૧૭૦૨માં યુનાઇટેડ ઇન્ટ ઇડીઆ કંપનીને હિંદ સાથે વેપાર કરવાનો કુલ હક મળ્યો તેથી બીજો કોઈ અંગ્રેજ વેપાર કરી શકે નહિ.
૪. ઇ. સ. ૧૭૭૩માં રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ કરીને દર ૨૦ વર્ષે નવો પટો આપવાનું કરાવ્યું. (આ વખતે તથા પાછળથી પણ રાજ્ય વ્યવસ્થામાં જે ફેરફાર થયા તે રાજ્ય વહીવટની શરૂઆતમાં આપ્યા છે.)
૫. ઇ. સ. ૧૭૯૩માં થ્રોડો ફેરફાર કરી નવાં પટો આપ્યો.
૬. ઇ. સ. ૧૮૧૩માં નવો પટો કરી આપ્યો. એથી કોઈપણ અંગ્રેજને હિંદમાં વેપાર કરવાની રજા મળી (કારણ કે આજ સુધી હિંદનો માલ ત્યાં લઈ જવો હતો, પણ હવેથી ઈલાંડનો માલ અહીં ખપાડવો હતો.)
૭. ઇ. સ. ૧૮૩૩માં નવો પટો આપ્યો. એથી કંપનીનો વેપાર તદ્દન બંધ કર્યો.
૮. ઇ. સ. ૧૮૫૩માં પટાની હદ ૨૦ વર્ષની બદલીને રાજની મરજી પડે ત્યાં સુધીની કરાવી.
૯. ઇ. સ. ૧૮૫૮માં કંપની પાસેથી રાજ્ય કારભાર પણ લઈ લીધો.

કેટલાક મુકાબલા

મુકાબલા કેમ કરવા ?—મુકાબલો એટલે સરખામણી. કોઈ પણ બે કે તેથી વધારે માણસો કે બનાવો વચ્ચે મુકાબલો કરવાનો હોય છે. ત્યારે જેના વચ્ચે સરખામણી કરવાની હોય તેનાં સામાન્ય લક્ષણો (મળતાપણું) પ્રથમ ગણાવવું ને ત્યારપછી તફાવત બતાવવો. અને એ તફાવતો ઉપરથી કાણ કોનાથી શાથી ચઢિયાતું છે તે બતાવવું.

મહુમદ ગિજની અને ઘોરી.

મળતાપણું—(૧) બંને મુસલમાન અને અફઘાનીસ્તાનના હતા. (૨) બંનેએ હિંદ ઉપર સ્વારીઓ કરી છે (૩) લઢાઈ વખતની અને શત્રુ તરફની બંનેની વર્તણૂક સરખી હતી.

તફાવત—(૧) ગિજનીએ દ્રવ્ય લોભથી સ્વારીઓ કરી હતી ત્યારે ઘોરીએ રાજ્ય લોભથી કરી હતી. (૨) ગિજનીની સ્વારીઓથી હિંદને પૈસા સિવાય બીજું નુકશાન નથી થયું, ત્યારે ઘોરીની સ્વારીઓથી હિંદુ રાજ્ય નાશ પામ્યું.

(૩) ગિજનીના હાથે પોતાના ધર્મીઓ માટે કે સરદારો માટે કેટલાંક સારાં કામ થયાં હતાં પણ ઘોરીના હાથે તેવું થયાની ખબર નથી. આ ઉપરથી ઘોરી કરતાં ગિજનીને સારો કહી શકાય.

અલ્લાઉદ્દીન ખીલજી ને ઔરંગઝેબ.

મળતાપણું—(૧) બંને ધર્માધ હોઈ હિંદુઓ તરફની વર્તણૂક સરખી હતી (૨) વહેમી અને કુટુંબનો નાશ કરવામાં બંને સરખા હતા (૩) રાજ્યની હદ વધારવાની ઇચ્છામાં પણ બંને સરખા હતા.

તફાવત—(૧) અલ્લાઉદ્દીન વિષયી હતો પણ ઔરંગઝેબ તેવો નહોતો. (૨) ઔરંગઝેબ અલ્લાહીન કરતાં ધાર્મિક દષ્ટીએ પણ સારો હતો. આ ઉપરથી જણાય છે કે અલ્લાઉદ્દીન કરતાં ઔરંગઝેબ કંઈક સારો જણાય.

અકબર ને ઔરંગઝેબ.

મળતાપણું—(૧) બંને મોગલ હોઈ એકજ વંશના હતા (૨) બંનેની ઇચ્છા પોતાની પાદશાહીની વૃદ્ધિ કરવાની હતી. (૩) બંને રાજ્યનીતિને જાણનાર હતા.

તફાવત—(૧) અકબરની શરૂઆતની મુશ્કેલીઓ ઔરંગઝેબ

કરતાં વધારે હતી છતાં તેણે રાજ્ય દઢ કર્યું માટે વિજેતા તરીકે તે વધારે મોટો ગણાય (૨) અકબર કુટુંબપ્રેમી હતો ત્યારે ઔરંગઝેબ કુટુંબદ્રોહી હતો (૩) અકબર ઉદાર દીલનો હતો ત્યારે ઔરંગઝેબ સાંકડા દીલનો હતો (૪) અકબર એકવચની હતો ત્યારે ઔરંગઝેબ તેવો નહોતો (૫) વિધર્મીઓ તરફની બંનેની વર્તણૂકમાં મોટો તફાવત હતો.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે અકબર મહાન હતો અને તેણે પોતાનું રાજ્ય મજબુત કર્યું. જ્યારે ઔરંગઝેબે તેના નાશનાં બીજ પાડ્યાં આ નમુના મુજબ બીજા પણ ધણાં મુકાબલા કરી શકાય.

ટુંકાં જીવનચરિત્રો

નોંધ—આ પુસ્તકમાં ધણાં ખરાં જાણવા જેવાં ચરિત્રો તેની યોગ્ય જગાએ જ આપ્યાં છે. તેથી અહીં માત્ર વધારાનાં અથવા તો થોડાં હકીકત આપી હોય તેવાંજ આપ્યાં છે.

નિઝામ ઉલ્મુલ્ક—હાલના નિઝામના રાજ્યનો સ્થાપક એ હતો. એનું નામ અસોફિયાં હતું. તે દિલ્હીના પાદશાહનો વજીર હતો પણ તેની સાથે મતભેદ થવાથી તેણે સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. તે બહાદુર લઢવૈયો ને રાજ્ય વહીવટમાં કુશળ હતો. તે ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં મરણ પામ્યો.

નાનાફઝનવીસ—એ મરાઠી રાજ્યનો છેલ્લો મહાપુરુષ હતો. તેને પેશ્વાની ગાદી વિષે સારું માન હતું. તેથી તેને ટકાવી રાખી મજબુત કરવા માટે તેણે ધણા પ્રયત્ન કર્યા હતા. મરાઠી પહેલા વિગ્રહ વખતે તે રાધાબાના સામા પક્ષનો આગેવાન હતો. વળી તે છેલ્લા પેશ્વા બાજીરાવને ગાદી આપવાની વિરૂદ્ધમાં હતો. તેણે પોતાની હયાતીમાં પેશ્વાદને પરતંત્ર થવા દીધી નહિ.

મહાદેવ સિંધીયા—એ એક મોટો મરાઠા સરદાર હતો. ઇ. સ. ૧૭૬૧ ના પાણીપતના યુદ્ધ વખતે તેને પગની ખોડ આવી હતી પણ બચી ગયો હતો. તેણે મરાઠી રાજ્યની મોટાઈ વધારવા ખાસ પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેને નાના ફકરબંધ સાથે અણબનાવ હતો છતાં છેવટે બંને એક થયા હતા. સાલ્યાબની સલાહ તેના મધ્યસ્થાપણથી થઈ હતી, એટલું બધું તેનું માન હતું. તેણે ઉત્તર હિંદમાં મરાઠાની સત્તા બેસાડી હતી. તે ઇ. સ. ૧૭૯૨ માં દિલ્હીના પાદશાહ તરફથી પેશ્વા માટે વકીલ-ઇ-મુલકનો ઇલકાબ ને પોષાક લાવ્યો હતો.

રાધોબા—એ પહેલા બાહરાવનો પુત્ર અને બીજા બાહરાવનો પિતા હતો તેનામાં દીર્ઘદષ્ટિ નહોતી ને રાજ્યલોભ ધણો હતો તેથીજ અબદૂલી સાથેની લડાઈ ને પહેલો મરાઠા વિગ્રહ થવા પામ્યાં હતાં. આ પુરૂષે શિવાજીની સત્તાના નાશનાં બીજા રોખ્યાં હતાં. તેના મુળ તેના પુત્રમાં ઉતરી આવ્યા હતા.

સર આયરફૂર—એ એક અંગ્રેજ સરદાર હતો. તે ઇ. સ. ૧૭૫૬માં હિંદમાં આવ્યો હતો અને બીજા ૪ વર્ષે તેણે ફ્રેંચને વાંડી-વાશમાં સખત હાર ખવડાવી એથી તે વાંડીવાશનો વીર કહેવાયો. ત્યારપછી તેણે પાંડીચરી પણ જીતી લીધું હતું તેથી તેને બંગાળના લશ્કરનો સેનાપતિ બનાવ્યો હતો. બીજા મૈસુરી વિગ્રહમાં તેણે હૈદરને હરાવ્યો હતો.

આર્થર વેલ્સલી—એ માર્કવીસ વેલ્સલીનો બાઈ હતો. તે ઇ. સ. ૧૭૯૭માં હિંદમાં લશ્કરી ખાતામાં આવ્યો હતો. મરાઠી બીજા વિગ્રહમાં તેણે બહુજ બહાદુરી બતાવી હતી. ત્યારપછી મૈસુરી ગ્રેવા વિગ્રહને પરિણામે તે ત્યાંના હિંદુ સમ્રાટો રાજ નીચાવ્યો હતો. તે

તેના બાઈ સાથે હિંદમાંથી પાછો ગયો. ત્યાં તેણે ઇ. સ. ૧૮૧૫માં મહાન નેપોલીયનને વોટર્લુની લડાઈમાં હરાવ્યો તેમી તેને અસાધારણ માન મળ્યું પછી તેને ડ્યુક ઓફ વેલ્લીંગ્ટનની પદવી મળી હતી. છેવટે તે હિંદમાંડનો મુખ્ય પ્રધાન થયો હતો.

હોર્ડલેક—તે અંગ્રેજ સરદાર હતો. તેણે બીજા ને ત્રીજા મરાઠી વિગ્રહમાં સિંધીયા, હોલ્કર તથા ભોંસલેને હરાવ્યા હતા. તેણે ઇ. સ. ૧૮૦૫માં ભરતપુરના કિલ્લાને ઘેરો ઘાસ્યો હતો પણ તે જીતાયો નહોતો.

લોર્ડ ગોર્ડ—તે અંગ્રેજ સરદાર હતો. તેણે ચીન સાથેની લડાઈમાં જીત મેળવી હતી. સિંધીયા વિગ્રહમાં પણ જીત મેળવી હતી. અને શાંખો સાથેના બંને વિગ્રહોમાં ઘણી બહાદુરી બતાવી હતી.

જનરલ હેવલોક—તે બહાદુર અંગ્રેજ સરદારે ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવા વખતે કાનપુર તથા લખનૌમાં ઘણી બહાદુરી બતાવી હતી. તેથી તેને મહારાણીએ વર્ષાસન ને ઇલકાબ આપ્યાં પણ તેવામાં તે મરણ પામ્યો.

સર ચાલ્સ જોષીઅર—તે અંગ્રેજ સરદાર હતો. તેણે સિંધ ખાલસા કરવા માટેની ચળવળમાં તથા લડાઈમાં આગેવાની લીધી હતી.

સર જોન માલ્કમ—તે એક પ્રખ્યાત અંગ્રેજ સરદાર અને લેખક હતો, તેણે ત્રીજા મૈસુર વિગ્રહમાં, બીજા, ત્રીજા, તથા ચોથા મરાઠી વિગ્રહમાં આગેવાની લીધી હતી. તે ઇ. સ. ૧૮૨૭માં મુંબઈનો ગવર્નર થયો હતો. તેણે ઇરાનનો, ક્ષાઈવનો અને મધ્ય હિંદનો ઇતિહાસ લખ્યા છે.

માઉન્ટ રુઝવર્ટ એલ્ફીન્સ્ટન—તેણે બીજા અને ચોથા મરાઠી વિગ્રહમાં ભાગ લીધો હતો અને અફઘાનીસ્તાનમાં એલચી તરીકે તથા પુના અને નાગપુરમાં રેસીડેન્ટ તરીકે કામ કર્યું હતું. પાછળથી તે મુંબઈનો ગવર્નર થયો હતો. તેણે હિંદનો ઇતિહાસ લખ્યો છે.

લોર્ડ સિંહા—એ એક પ્રખ્યાત બેરીસ્ટર હતા તેમણે શરૂઆતમાં દેશકાર્યમાં સારો ભાગ લેવા માંડ્યો હતો પણ સત્તા કીર્તિ તથા પૈસાના લોભે કરીને તેમણે રાજ્યકાર્ય ચલાવ્યું. તે ઇ. સ. ૧૯૦૯માં વાર્ષિકરોયની કારોબારી સંભાળના સભ્ય થયા હતા, તે હિંદી પ્રધાનના ઉપમંત્રી પણ હતા. છેવટે તેમને લોર્ડનો ખિતાબ મળ્યો. તેથી તેમનું મૂળ નામ સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહા બદલાઈને **લોર્ડ સિંહા** થી જાણીતા થયા. તે ઇ. સ. ૧૯૨૦માં બિહાર ને ઓઢીઆના પહેલા હિંદી ગવર્નર નીમાયા હતા. ને ઇ. સ. ૧૯૨૭માં ગુજરી ગયા.

હિંદ પર થયેલી પરદેશી સ્વારીઓ

સેમિરામિસ—યુધિષ્ઠિરના વંશજોના સમયમાં એસિરિયા દેશની સેમિરામિસ નામે રાણીએ હિંદ પર સ્વારી કરી હતી. તેનું સૈન્ય હાથીઓ જોઈને ડરીને નાસી ગયું.

સેસોસ્ટ્રિસ—એ મીસરનો રાજા હતો. તેણે મગધના સહદેવના વંશજોના સમયમાં હિંદ પર સ્વારી કરી હતી પણ હારીને પાછો ગયો હતો.

દુરવેશ ગુસ્તાસ્પ—ઈ. સ. પૂ. ૫૧૮માં ઇરાનના પારસી રાજા ગુસ્તાસ્પે પંજાબ ઉપર ચઢાઈ કરી કેટલોક ભાગ જીતી લીધો હતો.

સિકંદર અને સેલ્યુકસ—આ સંબંધી હકીકત પાછળ આવી ગઈ છે. ત્યારપછી મુસલમાનોની જે સ્વારીઓ થઈ તે જાણીતી છે.

પરદેશીઓના હેવાલો.

જુના વખતમાં મેગેસ્થીનીસ, ફાહીયાન ને હુએનત્સાંગ વગેરેના હેવાલો પાછળ આપ્યા છે.

પરીક્ષાઓમાં પૂછાએલા કેટલાક પ્રશ્નોના ઉત્તરો.

ચોથ—એટલે મરાઠાઓ ખીજ રાજાઓ પાસેથી તેમની ઉપજનો ચોથો ભાગ ઉઘરાવતા તે. શરૂઆતમાં એ લોકો પોતાનાથી ઓછા બળવાળાં રાખ્યોમાંથી બળજબરીથી ઉઘરાવતા પણ બાદશાહ બનાવનાર સૈયદહુસેને મહમદશાહ પાસેથી દક્ષિણમાંથી ચોથ ઉઘરાવવાનો હક પેશ્વાને અપાવ્યો હતો. અને પાછળથી પહેલાં બાજરાંવ આખા હિંદમાંથી ચોથ ઉઘરાવવાનો હક મેળવ્યો હતો.

શરદેશમુખી—એટલે ઉપજનો દશમો ભાગ. મરાઠા રાજા શાહુ છુટો થયો ત્યારે દક્ષિણના ૬ સુબાઓ પાસેથી ચોથને સરદેશમુખી મળી ઉપજના કુલ ૩૫ ટકા લેવાનો હક મળ્યો હતો. આ સરદેશમુખી રાજાને પોતાને લેવાની હતી.

મરાઠાખાઈ—મરાઠાના હુમલાથી બચવા માટે અંગ્રેજોએ કલકત્તામાં આ ખાઈ જોદાવી હતી.

કલાઈવની જાગીર—અંગાળામાં મીરજાપુર નવાબ થયો ત્યારે તેણે ૨૪ પરગણાંનો મુલક કંપનીને આપ્યો હતો. તે મુલક કંપનીએ કલાઈવને બક્ષીસ આપ્યો હતો તેથી તે **કલાઈવની જાગીર** કહેવા ઇ. આ જાગીરની ઉપજ કલાઈવને જીવતાં સુધી મળી હતી.

આઈને અકબરી—અકબરના દરબારમાંનાં નવરત્નમાંના એક રત્ન અબુલફઝલે ‘અકબરનામા’ નામે એક પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં ‘આઈ ને અકબરી’ એટલે અકબરના કબર નામે ભાગ છે તેમાં અકબરના રાજ્ય વહીવટની હકીકત આપેલી છે.

જમીનદારો—અંગાળામાં નવાબોના અમલદારો અમુક માણસો અમુક જમીનના માલિક જેવા હતા તે જમીન ખેડાકતા ને ઉપજ લેતા તથા પોતાની જમીનમાં રહેનારી પ્રજાની તકરારો પણ પોતેજ

ચુકવતા. એટલે કે તે દરેક નાનો રાજા હતો. પણ અંગ્રેજોના હાથમાં બંગાળા આવ્યા પછી તે હક્ક ગયા. લોર્ડ કાર્નવાલીસે કાયમની જમાબંધી કરીને જમીનદારોને મહેસુલ ઉધરાવવાનો હક્ક કાયમનો આપ્યો.

રૈયતવારી—હિંદમાં મહેસુલ લેવાની બે પદ્ધતિઓમાંની એક રીતને રૈયતવારી કહે છે એમાં ખેડૂત પોતાની માલિકીનું ખેતર ખેડી પોતેજ સરકારને મહેસુલ ભરે છે. આ પદ્ધતિમાં ખેડૂતને અને સરકારને સીધો સંબંધ હોય છે. મદ્રાસ અને મુંબઈ ઇલાકાના ધણાખરા ભાગમાં આ રીત છે. દર ત્રીસ વર્ષે જમીનની ફરીથી તપાસ થઇને મહેસુલ નક્કી થાય છે. આ રીતથી ખેડૂતને નુકસાન છે.

જમીનદારી પદ્ધતિ—આમાં જમીનદારો અથવા એવાજ ખીજ માણસો મહેસુલ ઉધરાવીને સરકારને ભરે છે. બંગાળામાં જનથુ જમાબંધી છે અને ખીજ કેટલાક ભાગમાં રૈયતવારીની માફક ૨૦ કે ૩૦ વર્ષે ફરીથી દર ઠરાવાય છે.

ગુજરાતમાં રજપૂત રાજ્યના નાશ પછી અંગ્રેજી રાજ્ય થયું તે વચ્ચેનો ઇતિહાસ ટુંકામાં આપો—ઈ. સ. ૧૩૦૪ માં દિલ્હીના આદલશાહ અલ્લાઉદ્દીને ગુજરાત જીતી લીધું ત્યાર પછી દિલ્હીના સુલતાનો તરફથી ગુજરાતમાં સુબાઓ આવવા લાગ્યા. આ સમય ગુજરાત માટે ખુદ સારો નહોતો પણ ઈ. સ. ૧૪૦૩માં મુઝફ્ફરશાહ ૧લાએ પોતાના દીકરાને ગાદીએ બેસાડી ને ગુજરાતનો સ્વતંત્ર સુલતાન બનાવ્યો ત્યારથી ગુજરાત આબાદીમાં આવ્યું. અહમદશાહ આદલશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું ને ત્યારપછી મહમુદ બેગડાના વખતમાં ગુજરાત પૂર્ણ જહોજલાલીમાં આવ્યું આ સમયમાં ગુજરાત વધારે ને વધારે આબાદ થતું ગયું પણ ઈ. સ. ૧૫૭૩માં દિલ્હીના શાહજહાં આદલશાહ અકબરે તે જીત્યું ત્યારથી પાછો સુબાઓનો અમલ

શરૂ થયો. પણ આ અમલ ધણો સારો નીવડ્યો. કારણ કે સુખા તરીકે ધણુંખરું શાહનદાએ આવતા તેથી પ્રજાને સુખ આપતા. છેવટે મોગલાઈ રાજ્ય નખાડું પડ્યું. પછી ઈ. સ. ૧૭૫૭માં ગાયકવાડ તથા પેશ્વાએ મળી છેલ્લા સુખાને કેટલીક જગીર આપી રાજ્ય છૂટી લીધું. ઈ. સ. ૧૮૧૮માં પેશ્વાનું રાજ્ય અંગ્રેજોએ લીધું ત્યારથી અહીં અંગ્રેજ અમલ શરૂ થયો, તેમાં ગાયકવાડનો થોડો મુલક પણ ઉમરાવો ને ગુજરાત હાલની સ્થિતિમાં આવ્યું.

નાનક—એ મહાપુરૂષ ઈ. સ. ના ૧૫મા સૈકામાં થઈ ગયા. તેમણે હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે ઝગડા ચાલતા જોઈને એક નવો ધર્મ સ્થાપ્યો. તેના વિચારો કબીરને મળતા છે, તે ધર્મ ખાલસા પંથ કહેવાય છે અને તે માનનાર શીખ કહેવાય છે. એમના ધર્મનું મુલ પુસ્તક ગ્રંથ સાહેબ કહેવાય છે. તેમના આચાર્યો ગુરૂ કહેવાતા. નાનકે ઉપદેશ કર્યો કે સારાં કર્મથી મોક્ષ મળે છે. દુનિયા છોડી સાધુ થવાની જરૂર નથી, ઇશ્વરની નજરમાં બધી જાતો સમાન છે. મૂળ જાત લોકો એ ધર્મ માનતા હતા. આગળ જતાં શીખો બળવાન પ્રજા તરીકે ગણાયા.

વિક્રમાદિત્ય—સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે માળવાની ગાદીએ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬માં આ નામનો રાજા થઈ ગયો. પણ એ વાત ઐતિહાસિક નજરે ખોટી છે. હાલ જે વિક્રમ સંવત ગણાય છે તે માલવ સંવતના નામથી ઓળખાતો અને વિક્રમાદિત્ય ઉપનામ ગુપ્તવાસના ખીજા ચંદ્રગુપ્તને મળ્યું હતું. તેના નામ સાથે પરદુઃખલંબનપણાની ઘણી વાતો જોડાએલી છે. તથા તેના દરબારમાં નવ વિદ્વાનો હતા તે નવ રત્નો કહેવાતાં.

હિંદની રાજ્યગાદીમાં થયેલા ફેરફાર ને ફાયદા—અંગ્રેજ

અમલ પહેલાં હિંદની રાજ્યધાની દિલ્હીમાં હતી. પણ અંગ્રેજોએ કલકત્તા રાખી ત્યાંથી ઈ. સ. ૧૯૧૨માં કેરોનેશન દરબાર વખતે અહેનશાહ પાંચમા જોઈ જાહેર કર્યા મુજબ દિલ્હી બદલવામાં આવી. તે માટે નવું દિલ્હી બાંધવામાં આવ્યું છે. આ ફેરફારથી થયેલા ફાયદા (૧) કલકત્તા કરતાં દિલ્હી મધ્યમાં છે તેથી અનુકુળતા વધારે પડે છે (૨) લોકોને જુની માદી પર વધારે પ્રીતિ હોવાથી પ્રબળ આ વાત વધારે ગમતી છે (૩) અંગલંગ પછી અંગ્રેજ અમલદારોને અંજાળાનું વાતાવરણ રાજકીય દષ્ટિએ સારું નહોતું લાગતું તેવો ભય અહીં નથી (૪) સિમલા પાસે હોવાથી કંઈક ખર્ચમાં ઘટાડો થાય.

દ્રાવિડ—આ લોકો હિંદમાં જુના રહેવાસી હતા. હાલ પણ દક્ષિણમાં તેમની વસ્તી છે. તેઓ હાલ તામીલ, તેલુગુ, મલયાલમ, કાનડી, વગેરે ભાષાઓ બોલે છે. તેમના શરીરનો રંગ કાળો છે. જુના વખતમાં તેઓ ઝાડ ને નાગની પૂજા કરતા. તેમની તામીલ ભાષા ઘણી કઠવાએલી છે.

બોધિસત્વ—જુદા ભગવાનને જે ઝાડ નીચે જ્ઞાન થયું તે બોધિસત્વ કહેવાય છે.

પુરાણ—નવા બ્રાહ્મણ ધર્મની સ્થાપના પછી હિંદુ ધર્મમાં પુરાણ એટલે જીનું એ નામે કેટલીક કથાઓનાં પુસ્તકો લખાયાં છે. તેની કુલ સંખ્યા ૧૮ની છે તેમાં ભાગવત એ સૌથી વધારે જાણીતું છે. પુરાણોમાંની ઘણી વાતો રૂપક રૂપે હોવાથી કેટલાક લોકો તેને માત્ર મપ્યાં માને છે.

અંગ્રેજ અને મોગલાઈ રાજ્ય પદ્ધતિનો મુકાબલો—મળતાપણું (૧) બંને પદ્ધતિમાં મુલકના ભાગને પેટા ભાગ પાડી તેમાં

અધિકારીઓ મૂકી રાજ્ય ચલાવવું (૨) રાજની સાથે મદદ કરવા પ્રધાનમંડળની રચના વગેરે બાબતમાં મળતાપણું છે. તદ્વાવત (૧) મોગલ રાજ્ય જાતે હિંદમાં રહેતા પશુ અંગ્રેજ શહેનશાહ તેમના દેશમાં રહી પ્રતિનિધિ મારફતે અમલ ચલાવે છે, તેથી રાજ્ય પ્રજા વચ્ચે સીધો સંબંધ થતો નથી. (૨) અંગ્રેજ અમલમાં કાયદાની સત્તા મોટી છે તેમ મોગલાઈમાં નહોતું. (૩) અંગ્રેજ રાજ્યવ્યવસ્થા સારી હોવાથી લઘાઈ ટંટા નથી, પશુ મોગલાઈમાં રાજ્યોની લઘાઈઓથી પ્રજા હેરાન થતી. (૪) અંગ્રેજ રાજ્યમાં ધાર્મિક સ્વતંત્રતા છે તેમ મોગલાઈમાં નહોતું. એટલે એકંદરે મોગલાઈ કરતાં અંગ્રેજ રાજ્ય વ્યવસ્થા સારી ગણાય.

પાણિની—એ સંસ્કૃત વ્યાકરણના કર્તા તરીકે જાણીતા છે. તેમણે વ્યાકરણ સૂત્રોના ૩૫માં આઠ અધ્યાયમાં ૮૬૦માં રચ્યું છે, છતાં બધા નિયમો સરસ રીતે સમજાવેલા હોવાથી તેમનાં આજે પણ ઘણાં વખાણુ થાય છે. તેઓ ઇ. સ. ૫. આઠમા સૈકામાં થઈ ગયા.

કપિલ—આ પ્રાચીન આર્ય મુનિએ સૂત્રોમાં સાંખ્યશાસ્ત્ર રચ્યું છે. તેમાં જીવને જીવત્વથી છુટી કાયમનું સુખ મેળવવાનો જ્ઞાન-માર્ગ બતાવેલો છે. તે ગ્રંથ છ શાસ્ત્ર ગ્રંથમાં ગણાય છે.

વ્યાસ—આ નામના મહાપુરુષે વેદોની બરાબર વ્યવસ્થા કરી છે, તેથી તે વેદવ્યાસ કહેવાય છે, તેમણે હિતરમીમાંસા નામે વેદાંતનો ગ્રંથ રચ્યો હતો. તેમણે કેટલાક શિષ્યોને પશુ વેદશાસ્ત્ર બધાવ્યાં હતાં. મહાભારત અને પુરાણો પણ વ્યાસમુનિએ રચેલાં કહેવાય છે પણ તે વ્યાસ જુદા હોવા જોઈએ.

જમવર્તસિંહ—એ જોધપુરનો રાજા અને કાશ્મીરનો સુબો

હતો. પણ ઔરંગઝેબના સમયમાં તે ત્યાંજ મરણ પામ્યો. પછી તેનું કુટુંબ દિલ્હી આવ્યું, ત્યારે પાદશાહે તેને કેદ કર્યું. આ સમયે તેનો માત્ર એક બાળક કુંવર હયાત હતો. તેને યુક્તિથી છોડાવીને બધા રજપૂતો દુર્ગાદાસની સરદારી નીચે ઔરંગઝેબના સામા થયા ને જસવંતસિંહના બાળપુત્રનું રક્ષણ કર્યું.

કરણાવતી—એ મેવાડના પ્રખ્યાત રાણા સંગની સૌથી નાની રાણી હતી. જ્યારે રાણા સંગનું મૃત્યુ થયું ત્યારે તે સતી થવા તૈયાર થઈ પણ સગર્ભા હોવાથી તેના સલાહકારોએ અટકાવી. તેનો પુત્ર ઉર્દેસિંગ હતો તે નાનો હતો. તેવામાં રજપૂતોમાં ફૂટ પડી. આથી ગુજરાતના બહાદુરશાહે મેવાડ પર ચઢાઈ કરી. આ વખતે રાણીએ જાતે લઢાઈમાં ભાગ લીધો હતો. વળી તેણે મદદ માટે દિલ્હીના બાદશાહ હુમાયુને પણ ભાઈ ગણી રાખડી મોકલી હતી પણ તે આવી પહોંચે તે પહેલાં ચિતોડનો કિશો બહાદુરશાહના હાથમાં આવ્યો. અને કરણાવતી લઢતાં લઢતાં કે બળીને મરણ પામી.

ચાંદબીબી—તે અહમદનગરના પાદશાહ હુસેન નીઝામશાહની પુત્રી અને વિજયપુરના પાદશાહ અલીઆદીલશાહની સ્ત્રી હતી. નાનપણમાં તેને જુદી જુદી ભાષાઓનું તથા યુદ્ધકળાનું પણ જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું હતું. તે સાસરે ગયા પછી તેના પતિની સાથે શિકાર ખેલવા પણ જતી અને વખતનો દુરુપયોગ કરતી નહિ. વળી તેણે રાજકાજમાં પણ ભાગ લઈને વિજયપુરની આબાદી વધારી. તે ૨૭ વર્ષની ઉંમરે વિધવા થઈ. પછી તેના ભત્રીજાને ગાદી સોંપી કારભાર કરવા લાગી. તે સમયમાં તેના રાજ્યમાં ખટપટ ઉભી થએલી હોવાથી બીજાં બહાદુરી રાજ્યોએ ચઢાઈ કરી તે તેણે હાંપી. પછી અહમદનગરમાં પણ ગરબડ થવાથી તેણે ત્યાંનો બંદોબસ્ત કર્યો.

ને અહમદનગરને અકબરના દીકરા મુરાદે ઘેરો બાલ્યો હતો તે ઉઠાવવો પડ્યો. પણ ખીજી વખત અકબર જાતે આવ્યો. ત્યારે કોઈ ઘુઘ્યા સરદારે ચાંદખીખીને દગાથી મારી નાખી. આથી અહમદનગરનું રાજ્ય મોગલોના હાથમાં ગયું.

શાલીવાહન—આ રાજાના નામે એક શક ચાલે છે તે શક સંવત્સર કહેવાય છે. એ શક ઇ. સ. ૭૮ થી શરૂ થયેલો છે. તે મૂળ શક લોકોનો સંવત્સર હતો. દંતકથા પ્રમાણે શાલીવાહન એક કુંભારને ત્યાં ઉછરેલી છોકરીનો છોકરો હતો અને તે છોકરી પર શેષનાગ પ્રસન્ન થએલા હોવાથી શાલીવાહનનાં રમવાનાં રમકડાં સજીવન થયાં, તે વડે તેણે મોટું રાજ્ય મેળવ્યું. તેની રાજ્યધાની દક્ષિણના પ્રતિષ્ઠાન કે પૈઠણ નગરમાં હતી. ઇતિહાસ પ્રમાણે શાલિવાન તે પુલુખાથી રાજા હતો, તેણે શક લોકોના લયમાંથી દેશને મુક્ત કર્યો હતો.

દાદાભાઈ નવરોજી—આ ગુજરાતના પારસી મહાપુરૂષ ઇ. સ. ૧૮૨૫ માં જન્મ્યા હતા. એ શરૂઆતમાં એલ્ફીસ્ટન કોલેજમાં પ્રોફેસર હતા પણ પછી વિલાયત ગયા. ત્યાં હિંદની સ્થિતિ વિષે ભાષણો આપ્યાં ને લેખો લખ્યા. પછી વડોદરાના દિવાન થયા ને એક વખત કોંગ્રેસના પ્રમુખ પણ થયા. હિંદને સ્વરાજ્ય શબ્દ સંભળાવનાર એ પ્રથમ પુરૂષ છે. તે ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં ફરીથી વિલાયત ગયા ને ત્યાંથી પાર્લામેન્ટમાં ચૂંટાયા. ત્યાર પછી પણ એ વખત કોંગ્રેસના પ્રમુખ થયા હતા. તે મહાન દેશભક્ત ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં મરણ પામ્યા.

ખ્રિસ્ત ધર્મના સ્થાપનાર ઇસુખ્રિસ્ત—એ પેલેસ્ટાઇનમાં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતા સુથારનું કામ કરતા હતા પણ પોતે એક અવતારી પુરૂષ હતા. તેમનો બોધ બુદ્ધ લગવાનને મળતો આવે છે.

તેમણે તે વખત ધર્મને સુધારવા ને ધર્માધિકારીઓની ખોટી સત્તા તોડવા મહા મહેનત કરી. આથી પરિણામે તેમને કુર રીતે મારી નાખવામાં આવ્યા. પણ પાછળથી તેમનો ચલાવેલો ધર્મ ઘણો ફેલાયો. તેમનો પંથ માનનાર વિશ્વાસી એટલે ઇશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખનાર કહેવાય છે. યુરોપમાં આ ધર્મ માનનાર ઘણી સંખ્યામાં છે. તેમના ઉપદેશમાં અહિંસા ને સત્ય એ મુખ્ય વસ્તુ છે. હિંદમાં પણ તે મત માનનારની સારી સંખ્યા થઇ છે. તેમની યાદગીરીમાં ઇસ્વીસન ચાલે છે.

લોર્ડ રોબર્ટ્સ—તે મહાન યુરોપીય વિગ્રહને લીધે જાણીતો થયો છે. તેણે દક્ષિણે આફ્રિકામાં ને હિંદમાં લઢાકાઓમાં ભાગ લીધો હતો. યુરોપીય વિગ્રહ વખતે તે એક જગાએ લશ્કરના મુખ્ય અમલદાર હતો. તે ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં ઉમરાવ થયો. તેને દસ હજાર પૌંડની જાગીર મળી હતી. તે ફ્રાંસમાં મરણ પામ્યો.

બ્રજસંઘ—(લીગ ઓફ નેશન્સ) તે જગતમાં શાંતિ સ્થાપવા માટેનું મોટા મોટા દેશોનું મંડળ છે. તેની એક બેઠકમાં હિંદના પ્રતિનિધિ પણ મોકલાયા હતા. આવો વિચાર છેલ્લા મહાન યુદ્ધ પછી આવ્યો છે. હાલ પણ તેનું કામ શરૂ છે છતાં દરેક મોટું રાજ્ય લડાઈની જુખી તૈયારી કરે છે તે પરથી જણાય છે કે આ સંઘથી કશો ફાયદો થવાનો નથી.

શિવાજી અને અંગ્રિજોની રાજ્યપદ્ધતિનો મુકાબલો

મળતાપણું—(૧) કૌંસીલની મદદથી રાજ્ય વહીવટ કરવો. શિવાજી પોતાના આઠ પ્રધાનોની મદદથી કારભાર કરતો (૨) રાજ્યની મોટી જગાઓ વંશપરંપરા નહિ પણ લાયક માણસોને જ આપવી (૩) અધિકારીઓનો રોકડ પગાર આપવો જાગીર આપવી નહિ. (૪) મહેસુલ રૈયતવારીની પદ્ધતિથી ઉધરાવવું એટલે કે ખેડૂતો પાસેથી

જ લેવું જમીનદારોની દરમ્યાનગીરી રાખવી નહિ. તફાવત (૧) તેના વખતમાં ધારાસભાઓ નહોતી (૨) લશ્કરી વ્યવસ્થા પણ અંગ્રેજો જેવી નહોતી (૩) પ્રજાઉપયોગી ખાતાંની વ્યવસ્થા હાલના જેવી નહોતી. તેથી હાલની અંગ્રેજી વ્યવસ્થા તેનાથી સારી કહી શકાય.

હાડીઆવાડ અંગ્રેજોના તાખામાં રી રાતે આવ્યું—
હાડીઆવાડ જુદા જુદા દેશી રાજાઓનો મુલક છે. પણ અંગ્રેજ સરકારની દેખરેખ નીચેનો મુલક છે. દિલ્હીના પાદશાહો નબળા પડ્યા પછી આ રાજાઓ ઉપર પેશ્વા કે ગાયકવાડની સત્તા હતી તેને બદલે અંગ્રેજી રાજ્ય થયા પછી અંગ્રેજોની થઇ.

કલાઇવે અંગ્રેજી રાજ્યના પાયો નાખ્યો ને હિંદુસ્તાને દબ ક્યો.—કલાઇવે પ્લાસીના યુદ્ધથી અંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો નાખ્યો પણ જો હેસ્ટીંગ્સ યુદ્ધિશાળી ન હોત તો તે વખતના સંજોગોમાં કલાઇવનું કામ નાશ પામત. તે બાબત પહેલાં મરાઠી વિગ્રહ ને ખીજા મુસ્લિમી વિગ્રહ ઉપરથી સહેજે સમજાય તેવી છે. વળી ખીજા બાબતોમાં પણ હેસ્ટીંગ્સે મુશ્કેલીઓ વેડીને રાજ્ય દબ કર્યું.

હિંદુનું ટુંકું રાજ્યવંશધારણુ—હિંદુસ્તાનના વહીવટ માટેના સૌથી મોટા અધિકારી હિંદીપ્રધાન છે. તે પ્લિટીશ પ્રધાનમંડળમાં ગણાય છે. તેમની કચેરી ઇંડીઆ કૌંસીલ કે હિંદી પ્રધાનની કચેરી કહેવાય છે. તેમને મદદ કરવા ૮ થી ૧૨ સભ્યોની એક સભા હોય છે. આ સિવાય હાઇ કમિશનર નામે એક અધિકારી હિંદની વતી માલ ખરીદ કરવા વગેરેના કામ માટે લંડનમાં રહે છે. હિંદમાં ખરા ઉપરી તરીકે જવાબદાર ગવર્નર જનરલ તે વાઇસરૉયના નામથી ઓળખાતા અધિકારી છે. તેમને કારભારમાં મદદ કરવાને એક કૌંસીલ હોય છે. તે વડી સરકાર કે હિંદી સરકારના નામથી ઓળખાય છે.

તેમને ધારા બાંધવામાં મદદ કરવા પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની બહુમતિ-
વાળી વડી ધારાસભા છે તેના (૧) રાજ્યસભા ને (૨) ધારાસં-
ગ એવા બે વિભાગ છે. રાજ્ય સભામાં ૬૦ ને ધારાસંગમાં ૧૪૦
સભ્યો હોવા જોઈએ. હિંદના સામ્રાજ્યના ખાલસા મુલક અને દેશી
રાજ્યો એવા બે વિભાગ છે. ખાલસા મુલકના ૧૫ ભાગ કરી તેમાંના
૯ ઉપર ગવર્નરો અને ૬ ઉપર ચીફ કમિશનર હોય છે.

આપણા ગવર્નરને મદદ કરવા પણ એક કારોબારી સભા છે.
તેમાં ૮ સભ્યો છે. તે સભા ને ગવર્નર મળી મુખ્ય સરકાર કહેવાય છે.
બીજી ધારાસભા છે તેમાં કુલ ૧૧૧ સભ્યો છે જેમાં ૮૬ લોકોના
ચુંટલા છે. આ સભા ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલે છે પછી નવી ચુંટણી થાય
છે. ન્યાયખાતું હાઈકોર્ટની સત્તામાં હોય છે તે ગવર્નરથી, સ્વતંત્ર છે.
ગવર્નરના હાથ નીચે વિભાગવાર કમિશનરો, તેમના હાથ નીચે
જિલ્લાના કલેક્ટરો, તેમની નીચે મામલતદાર ને પટેલ તલાટી હોય છે.

દેશી રાજ્યોમાં રેસીડેન્ટ કે એજન્સીમાં પોલીટીકલ એજન્ટ
હોય છે.

બ્રિટીશ રાજ્યના સુધારા અને લાભ—(૧) રેલ્વે, તાર,
ટપાલ, વગેરેનો લાભ મળ્યો (૨) સારી કેળવણી મળવા માંડી (૩)
લઢાઈઓ બંધ પડવાથી દેશ આબાદ થયો (૪) દેશનો વેપાર ને હુલર-
ઉલ્લોગ વધ્યાં (૫) જીલ્લમ અને ત્રાસ બંધ પડ્યાં (૬) કાયદા બાંધ-
વામાં પ્રજાની સંમતિ લેવાઈ (૭) ખેતી સુધારવાના પ્રયત્નો થાય છે
(૮) નાણાંના બચાવ માટે ખેંઠા વગેરેની યોજના થઈ છે. (૯)
પશ્ચિમના સુધારાનો લાભ મળે છે (૧૦) ચોરી તથા બીજા કાંઈ પણ
ગુહના થતા નથી અને થાય છે તો ગુહનેગારને શિક્ષા કરવાની સારી
ગોઠવણ હોવાથી પ્રજા સંપૂર્ણ સુખી દેખાય છે.

પરીક્ષાઓના પ્રશ્નો

નાંધ—આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તરો સહેલાઈથી આપી શકાય તેવી રીતે જ આ પુસ્તક લખેલું હોવાથી અહીં દરેક સવાલ નીચે જવાબો લખવાની રીત રાખી નથી. હમણાંથી પરીક્ષાની પદ્ધતિમાં ફેરફાર થયેલો હોવાથી બહુ જુના પ્રશ્નો આપ્યા નથી છતાં એ પ્રશ્નોના જવાબો તો આપી જ ગયા છે.

છોકરાઓની વર્ના ડાઈનલના પ્રશ્નો.

સન ૧૯૨૧

૧. બૌદ્ધ સમયના હિંદનું વર્ણન કરો.
૨. પૃથ્વીરાજ ચોહાણ, નાનક, રાઘોબા ને રણજીતસિંહ વિષે જે જાણુતા હો તે લખો.
૩. ખીજો મરાઠા વિગ્રહ, વેલોરનો બળવો, સાલબાઈની સલાહ અને આર્કાટના ઘેરોનું વર્ણન કરો.
૪. મોગલ, મરાઠા અને પેશ્વાની ચંદતીપડતીનાં કારણ લખો.
૫. હિંદ ઇંગ્લાંડની મહારાણીના હાથમાં મૂકાયું ત્યારપછી હિંદમાં શા શા સુધારા થયા તે લખો.
૬. હાલના હિંદી સુધારા અને એથી દેશને શા લાભ થવાનો સંભવ છે તે ટુંકામાં સ્પષ્ટ સમજાવો.

સન ૧૯૨૨

- ૧ શેરશાહ, ટોડરમલ, મહાદજી સિંધીયા, લોર્ડ કેનીંગ અને દુપ્લે એ પૈકી ગમે તે ચારનાં જીવન ચરિત્રો લખો.
- ૨ રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ, ઇંગ્લેન્ડ, સબસીડીઅરી સીસ્ટમ અને વસાઈનું કરારનામું એ વિષે તમે શું જાણો છો ? (સબસીડીઅરી સીસ્ટમ એટલે સહાયકારી યોજના.)

- ૩ માર્કવીસ ઓફ વેલેસ્લીએ ક્યા પ્રાંતો બ્રિટીશ સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દીધા તે કહો. લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટીકના સુધારાનું વર્ણન કરો.
- ૪ સીકીની લઠાઈ અને ખ્લાસીનું યુદ્ધ એ કેની કેની વચ્ચે અને ક્યારે થયાં ? આ દરેકથી ઇતિહાસમાં શા શા ફેરફારો થયા ?
- ૫ મુંબઈ ખ્લાકાની રાજ્ય વ્યવસ્થાનું હુંકું વર્ણન કરો.

સન ૧૮૨૩

- ૧ નીચે લખેલા મહાન પુરૂષોમાંથી ગમે તે ચારનાં વૃત્તાંત લખો. વિક્રમાદિત્ય, શેરશાહ, સરટોમસરો, નાનક, હૈદરઅલી, મહાદ્દલ સિંધીયા ને લોર્ડ કેનીંગ.
- ૨ અકબરનું મુળ નામ શું હતું ? તેને મહાન શા માટે કહે છે ? તેના વખતમાં થયેલા બે મોટા પુરૂષ વિષે હુંકામાં જે જણાવતા હો તે લખો. (એનું મુળ નામ જહાંગીર મહમદ હતું.)
- ૩ પહેલો મરાઠા વિઘ્ન કેવી રીતે શરૂ થયો અને તેનો અંત કેવી રીતે આવ્યો તે લખો.
- ૪ લોર્ડ ડેલહાઉસીના વખતમાં ક્યા ક્યા મુખ્ય સુધારા હિંદુસ્તાનમાં થયા તે લખો. એનાં ક્યાં કૃત્યો લોકપ્રિય થઈ પડ્યાં નહોતાં ?
- ૫ મુંબઈના ગવર્નરની કાયદા અમલમાં મુકનારી અને કાયદા બાંધનારી સલાનું બંધારણ ને કામ લખો.

સન ૧૮૨૪

- ૧ માર્કવીસ ઓફ વેલેસ્લીએ અંગ્રેજ રાજ્યનો હિંદમાં કેવી રીતે વિસ્તાર કર્યો તે સમજાવો.
- ૨ હિંદમાં વેપાર અર્થે કઈ કઈ યુરોપિયન પ્રજાઓ આવી ? તેમાં કઈ ફાવી અને શા કારણથી ?

- ૩ નીચે લખેલા મહાન પુરુષોમાંથી ફક્ત ચારનું વર્તાત લખો:—
ગૌતમમુનિ, નાના ફકીર, ટોડરમલ, લોર્ડ સિંહા ને દુષ્કે.
- ૪ હિંદનો રાજ્ય વહીવટ કેવી રીતે ચાલે છે? અને નવું હિંદી રાજ્ય અંધારણુ કેવું છે તે જણાવો.
- ૫ પાણીપતના ત્રીજા (છેલ્લા) યુદ્ધનું વર્ણન કરો. મરાઠાઓની સત્તા સાથી પડી બાગી તે સમજાવો.

સન ૧૯૨૫

- ૧ લોર્ડ રિપનના વખતમાં બનેલા બનાવોનું ટુંકમાં વર્ણન કરો.
- ૨ રામાનુજ. આંદોળી, મહાવીરસ્વામી, જસવંતસિંહ ને અલોકાન્દર વિષે તમે શું જાણો છો?
- ૩ નીચેનાં તહવામાં કોની કોની વચ્ચે, શા કારણથી અને કેવી શરતોએ થયાં? યાંદાણુ, સેગાલિલી, દેવગામ ને વસાઇ.
- ૫ યુરોપી વિગ્રહ થવાનાં કારણુ, તેમાં સામેલ થયેલાં રાજ્યોનાં નામ, તથા યુદ્ધની જગત પર થયેલી અસરો વિષે જાણતા હો તે લખો.
- ૫ હિંદન અંગ્રેજી રાજ્ય અંધારણુ વિષે ટુંક વર્ણન કરો.

સન ૧૯૨૬

- ૧ હિંદુસ્તાનમાં જુદા જુદા ધર્મોના ક્યા ક્યા આચાર્યો થઇ ગયા? તેમાંથી કોઈ પણ બેનાં જીવન વૃત્તાંત લખો.
- ૨ “ ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કૌંસીલ અને ગવર્નર-જનરલ ” એ બે વચ્ચેનો ભેદ જણાવો. ગવર્નર જનરલને હાલમાં કઇ કઇ સત્તાઓ છે તે લખો.
- ૩ શિવાજીની રાજ્ય પદ્ધતિ ઉપર બ્રિટીશ રાજ્ય પદ્ધતિ રચાયેલી

હોય એમ જણાય છે. ” કઇ કઇ બાબતોમાં બંને મળતી આવે છે તે સવિસ્તર જણાવો.

૪ લોર્ડ કર્ઝન અથવા લોર્ડ હાર્ડિંગ (બીજો) ની કારકીર્દીનું ટુંક વર્ણન કરો:—

૫ નીચેનાં ઉપર ટુંક વિવેચન કરો:
મહાદ્વ સિંધીયા, ચાંદબીબી, મરાઠી ચોથો વિગ્રહ, લોર્ડ રોબર્ટસ, પ્રજાસંઘ.

સન ૧૯૨૭.

૨ હિંદના ગવર્નર જનરલને વાઇસરૉય નામ ક્યારથી આપવામાં આવ્યું ? એ નામ આપવાનું શું કારણ ? “ ગવર્નરજનલ ” અને “ ગવર્નર જનરલ ઇન કૌંસીલ ” વચ્ચે શો ભેદ છે તે લખો. અને ગવર્નરજનરલની સત્તાઓ લખો.

૨ માર્કિવસ વેલેસ્લી, લોર્ડ રિપન, વૉરન હેસ્ટિંગ્સ. લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન અને લોર્ડ ડેલાવેસી એ પાંચમાંથી ગમે તે બેની કારકીર્દીનું વર્ણન કરો.

૩ મરાઠા સત્તા જે પેશ્વાના વખતમાં પૂરેપૂરી જામી હતી તેના સમયનું ટુંક વર્ણન લખો. “ પાણીપતના યુદ્ધ પછી મરાઠી સત્તાની પડતી શરૂ થઈ ” એ કથન વિષે તમારો અભિપ્રાય જણાવો.

૪ મૈસુરનો ચોથો વિગ્રહ, લેજસ્લેટિવ એસેમ્બલિ, પ્રજાસંઘ, નાના-ફૂડનવીસ, ટોડરમલ, આર્કાટનો ઘેરો, સહાયકારી લશ્કરની યોજના, બીજો શીખ વિગ્રહ, વસાઇના કાલકરાર અને દિલ્હી દરબાર એમાંથી ગમે તે ચાર વિષે ટુંક વિવેચન કરો.

૫ હિંદુ ધર્મ ઉપરાંત આપણા દેશમાં બીજા કયા ધર્મો માનનારા

લોકો વસે છે ? એ, ધર્મો સ્થાપનારા પૈકી ગમે તે એ ધર્મ સંસ્થાપકોનું જીવન વૃત્તાંત લખો.

સન ૧૯૨૮

- ૧ દ્રાવિડ અથવા આર્ય લોકો વિષે જે જાણતા હો તે લખો.
- ૨ આદિવાસી અથવા વિજયનગરના રાજ્યોના ઉદય અને અંતનો ટુંક હેવાલ આપો.
- ૩ શિવાજીની રાજ્ય વ્યવસ્થા કેવી હતી તે ટુંકમાં લખો.
- ૪ લોર્ડ કર્ઝને હિંદુસ્થાનમાં શું શું સુધારો કર્યો ?
- ૫ જાહેર ઇન્સાફ સંબંધી સરકારી વહીવટનું ટુંક વર્ણન કરો.

કન્યાઓની વર્નાંક ફાઇનલ પરીક્ષાના પ્રશ્નો,

સન ૧૯૨૪

- ૧ કુમારપાળને જૈન ધર્મના કયા પુરૂષે ખાસ મદદ કરી અને તે મદદનો બદલો કુમારપાળે કેવી રીતે વાળ્યો ?
- ૨ રામચંદ્રજીના વૃત્તાંત ઉપરથી તેમનામાં કયા કયા ખાસ ગુણો અને દોષો માલમ પડે છે. અને આ ગુણો અને દોષો તેમનામાં હતા તે દાખલા આપી સિદ્ધ કરો.
- ૩ અકબરે મોગલ રાજ્યનો પાયો દઢ કરવાને શું શું કર્યું ? અને તે કેટલે અંશે તેમાં ફતેહ પામ્યો.
૪. નીચે સ્ત્રી પુરૂષો પૈકી એ સ્ત્રી તથા એ મહાપુરૂષોનાં વૃત્તાંત લખો. ચાંદબીબી, અહમ્યા, રજયાબેગમ, મહારાણી વિક્ટોરિયા, વક્ષભાગ્યાર્થ, મહાવીરસ્વામી, ટોડરમલ્લ ને બાબર.
- ૫ સને ૧૮૫૮ ના બળવાનાં અને છેલ્લા મૈસુર વિગ્રહનાં કારણો લખો,

- ૬ સરકારની હાલની આવકનાં સાધનો શાં શાં છે? વરસની અંદર જે જે ખરચ કરવાનું હોય તે ખરચ કરતાં પહેલાં તેને શાં પમલાં ભરવાં પડે છે. અથવા હાલની જીલ્લા ખોડો ગ્રામ્ય-માં શું શું કામ કરે છે. તે તે કામ કરવા માટે પૈસા ક્યાંથી લાવે છે ને તે કામો કોની મારફતે કરાવે છે તે જણાવો.

સન ૧૯૨૫

ટીપ—(૧) નીચેના પ્રશ્નોમાંના ગમે તે ચારનાજ જવાબ આપવા.

(૨) દરેક પ્રશ્નના માર્ક સરખા ગણવા.

- ૧ મુમલવંશ કોણે સ્થાપ્યો, તેને કોણે ને કેવી રીતે જમાવ્યો, અને કોના વખતથી તેની પડતી થઇ ને તે શા કારણથી, તે વિગતવાર લખો.
- ૨ હિંદની હાલની રાજ્ય વ્યવસ્થા સમજાવો. અને હિંદુસ્તાનના તેમજ ઈલાકાના વડાનાં નામ લખો.
- ૩ નીચેનામાંથી કોઈ પણ બેનાં જીવન ચરિત્રો ટુંકામાં લખો:—
ગૌતમબુદ્ધ, પેંગ્ગર મહમદ, નાનક, ચાંદબીબી, નૂરજહાં ને સિવાજી.
- ૪ કલાઇવે હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો નાખ્યો અને વોરન હેસ્ટીંગ્સે તે કાયમ કર્યો એ કહેલી, હકીકત આપી સિદ્ધ કરો.
- ૫ લોર્ડ બેન્ટિન્કના સુધારા લખો.
- ૬ કુમારપાળ અથવા સિદ્ધરાજ જયસિંહ વિષે જે જાણુતાં હો તે લખો.

સન ૧૯૨૬

ટીપ:—નીચેના ગમે તે પાંચ સવાના જવાબ આપવા.

- ૧ સ્પાહબુદ્દીન લોરી અને પૃથ્વીરાજ વચ્ચે થયેલા યુદ્ધનું વર્ણન આપેા.
- ૨ નીચેનાં વિષે જાણુતાં હો તે લખો:—
પદ્મિનિ, નૂરજહાં, હુસેનગંધુ, નાનક.
- ૩ હિંદમાં કયી કયી યુરોપીય પ્રજા કયે કયે સમયે આવી તથા
છેવટ કયી પ્રજાનું રાજ્ય કેવી રીતે જામ્યું તે સવિસ્તર
સમજાવો.
- ૪ શિવાજીનો ઉદય કેવી રીતે થયો તથા મરાઠા રાજ્યની વૃદ્ધિ
ક્યારે અને કેવી રીતે થઇ તે સમજાવો.
- ૫ માર્કવીસ વેલેસ્લીની કારકાર્દીનું ટુંક વર્ણન આપો.
- ૬ બ્રિટીશ રાજ્યથી હિંદને થયેલા લાભ જણાવો.

સન ૯૨૭

- ૧ પ્રાચીન હિંદુ-સમય તથા તે સમયનાં હિંદી રાજ્યોનું ટુંક
જ્ઞાન કરો.
- ૨ બહાદુર બાબરની જીંદગીનું વર્ણન આપો.
- ૩ નીચેના વિષે જે જાણુતા હો તે લખો:—
(અ) પ્લાસીની લડાઇ (બ) આર્કટનો ઘેરો (ક) ચાન્ડ-
બુની સ્લેક.
- ૪ પેશ્વાઓએ હિંદના ઇતિહાસમાં શો ભાગ ભજવ્યો છે તે સવિસ્તર
સમજાવો.
- ૫ લોર્ડ ડેલહાઉસીની કારકાર્દીનું ટુંકમાં વર્ણન કરો.

સન ૧૮૨૮

૧. શુદ્ધ અને બૌદ્ધમાર્ગ વિષે જે જાણુતાં હો તે ટુંકમાં લખો.
અથવા ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦થી ૩૦૦ સુધીનાં પ્રાચીન હિંદુ સમ-

- યની વિદ્વાકળા વિષે જે જાણતાં હો તે લખો.
૨. મહાન અકબરનું જીવનચરિત્ર દુકામાં લખો.
 ૩. સુલતાના રજિયા, નૂરજહાન અને મહારાણી વિક્ટોરિયા સંબંધી દુકે હકીકત આપો.
 ૪. હિંદુસ્તાનના અંગ્રેજી રાજકારભાર વિષે દુકે નોંધ લખો.
 ૫. લોર્ડ કેનિંગની કારકીર્દીમાં જાણવા લાયક જે જે બનાવો બન્યા હોય તે દુકામાં દર્શાવો.

સમાપ્ત.

ગૂજરાત સાહિત્ય મંદિર :: અમદાવાદ

પરીક્ષા પાસ કરવાનું સર્વોત્તમ સાધન
છોકરાઓ માટે

વર્નાક્યુલર પ્રાવેશક

આ પુસ્તકમાં શું શું છે, એ બધું થયાર્થે અહીં રજુ ન કરી શકીએ.
પણ તેનું ટુંકમાં રૂપરેશન નીચે પ્રમાણે આપી શકાય:—

વર્નાક્યુલર ક્રાઈનલ પરીક્ષાના સત્રજા ત્રણેયો આમાં આપેલા છે.

- (૧) સાતમીના અર્થ અને પાઠ્યાર પ્રશ્ન ને સમજાવી આપ્યાં છે.
- (૨) વ્યાકરણ તથા નિબંધ.
- (૩) ગણિતનો અભ્યાસ ધ્યાનમાં રાખી તેનાં નવાં જ મનોચત્ન આપ્યાં છે. સહેલી રીતેથી સમજાવ્યાં છે.
- (૪) ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, નિબંધ વગેરે પરીક્ષાની નવી પદ્ધતિ ધ્યાનમાં રાખી આપ્યાં છે.
- (૫) ભૂમિતિ અને દેશીનામામાં પાઠ્યપુસ્તકો બદલતી દટીકન આપી છે.
- (૬) ક્રાઈનલના પ્રશ્નોના ઉત્તરો સહેલાઈથી આપી શકાય એ દષ્ટિએ આ પુસ્તક લખાયું છે.

ટુંકમાં આ પુસ્તકમાં વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી બધી બાબતો નવી પદ્ધતિથી આપવા છતાં લખાણ સરળ ભાષામાં અને યોગ્ય લંબાઈથી આપ્યું છે. આ વિષય પરનું છેલ્લામાં છેલ્લી દષ્ટિથી લખાયેલું આ એકજ પુસ્તક છે. કિંમત ૨-૨-૦

લખો:—

ગૂજરાત સાહિત્ય મંદિર
અમદાવાદ.

